

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Eesti ajaloo õppetool

Andero Nimmer

Vabadussõja Ajaloo Komitee (1926–1940)

Magistritöö

Juhendaja: Ago Pajur, PhD

Tartu 2013

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	2
1. EELLUGU: VABADUSSÕJA AJALOO AMETLIK KIRJUTAMINE JA MATERJALIDE KOGUMINE AASTATEL 1920–1926	8
1.1. 1920. aastate alguse Vabadussõja materjali kogumise kampaania	8
1.2. Vabadussõja ajaloo ametlikud kirjutajad 1920–1926	11
1.3. Välisriikide eeskujudest ja sõjaajaloo büroodest	19
2. VABADUSSÕJA AJALOO KOMITEE 1926–1932	25
2.1. Komitee loomine, struktuur ja koosseis.....	25
2.2. Komitee tegevus arhiivialal	34
2.3. Vabadussõja ajaloo uurimine ja kirjutamine	45
3. VABADUSSÕJA AJALOO KOMITEE 1932–1940	53
3.1. Komitee ümberkorraldamine ja koosseis.....	53
3.2. Komitee tegevus arhiivialal. Mälestuste kogumise toimkond	63
3.3. Vabadussõja ajaloo sõjateaduslik uurimine.....	72
3.4. Populaarteadusliku Vabadussõja ajaloo koostamine.....	79
3.5. Komitee likvideerimine	85
KOKKUVÕTE	89
KASUTATUD ALLIKAD	92
HISTORICAL COMMITTEE FOR THE WAR OF INDEPENDENCE (1926–1940).....	96
LISAD	98
LISA 1. Sõjavägede Staabi ringkirja „Sõjamälestuste kogumisele!“ (31. mai 1920) avaleht (ERA.2124.2.2. L 30).....	98
LISA 2. Fotod.....	99
LISA 3. Vabadussõja Ajaloo Komitee üleskutse Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu mälestuste korjamiseks ja komiteele saatmiseks 1936. aastast (ERA.2124.2.103. L 1).....	105

SISSEJUHATUS

Teemapüstitus ja töö eesmärgid

Aastatel 1926–1940 tegutses Eesti Vabariigi Sõjaministeeriumi juures spetsiaalne institutsioon, mille ülesandeks oli Eesti Vabariigi loomisega ühenduses olevate sündmuste ja eriti Vabadussõja kirjeldamine – Vabadussõja Ajaloo Komitee (edaspidi: komitee või VAK). Komiteelt eeldati Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu (1917–1920) allikmaterjali koondamist komitee arhiivi, materjali organiseerimist, põhjalikku läbitöötamist ja Vabadussõja ajaloo kirjelduse kokkuseadmist. Eesti sõjaajaloolisesse kirjandusse jättis komitee jälje 1930. aastatel koostatud populaarteadusliku ülevaatega Vabadussõjast – „Eesti Vabadussõda 1918–1920“, mille I köide ilmus 1937. ja II köide 1939. aastal.¹ Populaarteaduslik Vabadussõja ajalugu, komitee tegevuse *magnum opus*, oli raamat, mille kaudu Vabadussõja Ajaloo Komitee nimi jõudis laiemate rahvahulkade teadvusse. Mõneti paradoksaalne on aga asjaolu, et komitee tegevust defineeriv „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ – Hannes Walteri sõnade järgi „eesti sõjaajaloolise uurimistöö tähtteos, millel on jääv historiograafiline väärtus“² – sündis „hoogtöö“ korras justkui kõrvalprojektina, tähistades 1926. aastal komitee loomisel paika pandud tegevuseesmärkide osalist ümberhindamist. Algusaastatel oodati VAK-ilt sõjateaduslikku ajaloouurimust, mis pidi olema aluseks sõjaväe väljaõppele, pidi kujundama Eesti sõjadoktriini, kuid samas kasvatama Eesti rahvast isamaalises vaimus. Teiselt poolt ei tohiks lasta end eksitada terminist „populaarväljaanne“, sest kaheköiteline Vabadussõja ajalugu teostati arvestataval teaduslikul tasemel ja põhines komitee aastatepikkusel uurimistööl.

Meie ajalookirjanduses puudub Vabadussõja Ajaloo Komitee tegevusest põhjalikum ülevaade. Komitee kohta teatakse, et see koosnes eesti sõjaväelastest, kes tegelesid Vabadussõja uurimisega ja et 1930. aastatel käivitas VAK sõjamälestuste ja -materjalide kogumise kampaania. VAK-iga seotud sõjaväelastest kerkib enamasti esimesena üles August Traksmanni (Traksmaa) nimi. Traksmann oli eelpool nimetatud Vabadussõja rahvaväljaande

¹ Eesti Vabadussõda 1918–1920. I. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Koostanud August Traksmaa jt. Tallinn, 1937; Eesti Vabadussõda 1918–1920. II. Tallinn, 1939.

² Eesti Vabadussõda 1918–1920. I. Tallinn, 1996. Hannes Walteri järelsõna. Lk 585.

vastutav koostaja, kuigi tegelikult sündis raamat paljude ohvitseride kollektiivtööna. Ülejäänud kaks nime, mis kerkivad VAK-iga seoses tihedamini esile, on Hengo Tulpola ja Mihkel Kattai. Ent VAK-i töökomisjoni ridadest käis aastate jooksul läbi kümneid ohvitseri. Käesoleva magistr töö eesmärgiks on põhjalikuma ülevaate andmine komitee tegevusest kogu selle eksistentsi vältel. Antud magistr töö on autori esmase analüüsi katse Vabadussõja Ajaloo Komitee struktuuri, tema sisemise töökorralduse ja nimelise koosseisu käsitlemisel. Kes olid komitees teeninud ohvitserid, millised olid nende konkreetsed ülesanded ja töö tulemused?

VAK-i tegevuse käsitus sisaldab siinkirjutaja meelest endas ka laiemat küsimust sellest, kas üks sõjaväeline organisatsioon, mis koosnes ajaloo- või arhiivindusala kõrgharidusega sõjaväelastest, oli üldse võimeline küllaldaselt teaduslikul tasemel tegelema ajaloo uurimisega. Etteruttavalt võib öelda, et sellised asutused ei olnud Euroopa ega ka kaugemates riikides harulduseks. Suuremas osas Eesti Vabariigi naaberriikides või riikides, kust oleks mõistlik otsida mõjutusi meie riigikaitsepoliitika, sõjaajalooteaduse ja arhiivinduse arengule, olid kujunenud välja institutsioonid, kes tegelesid (lähi-)mineviku sõdade allikmaterjali kogumise, läbi töötamise ja sõjaajaloolisteks uurimusteks vormimisega. Nendes välisriikides olid kujunenud oma sõjaarhiivid ja tegutsesid kindralstaapide koosseisus ajaloo osakonnad, bürood või teenistused. Nende ülesandeks oli iga riigi sõjakogemuse vormistamine „õpisteks“, mida kavatsiti ära kasutada sõjakoolides ja kõrgemates sõjakoolides ohvitseride ettevalmistamisel. Niisiis ei ole Eesti oma sõjaajaloo büroo loomine ja katse asuda sõjaväelaste endi poolt teaduslikult läbi töötama Vabadussõja ajalugu ainult meile eriomane nähtus.

Siinkirjutajat huvitas ka küsimus, kuidas suhtus Eesti sõjaväeline ladvik taolise organisatsiooni olemasolusse – kas ja mil määral mõisteti VAK-i taotlusi ja kuivõrd oldi nõus iseenda sõjaväelist karjääri sellega siduma. Märkimist väärib ka valitud teema mitmeplaanilisus. Suuresti on tegemist historiograafia-alase teemaga, sest VAK-i tegevus on tihedalt seotud eesti sõjaajalooteaduse arengulooga. Kuna aga VAK oli siiski sõjaväelise distsipliiniga riigiasutus, on komitee tegevus osa Eesti kaitseväge ja tolleaegsete sõjaväeliste struktuuride ajaloost ning laiemalt Eesti riigikaitsepoliitikast kahe maailmasõja vahel. Esimese Eesti Vabariigi perioodi üldülevaadetes mainitakse VAK-i loomist vahel käsikäes näiteks 1905. aasta seltsi loomisega. 1920.–30. aastail tegutses rida igasuguseid Vabadussõja ajaloo tegelevaid seltsi ja ühendusi (nt polkude seltsid), kellega ka komitee 1930. aastate teisest poolest tihedas suhtluses oli. Komitee ja selliste seltside üldesmärkide osas võib näha mõningaid ühisjooni. Samuti haakub antud teema eesti arhiivinduse ajalooaga: komitee juures loodud Vabadussõja arhiivi kujunemislugu on seotud katsetega luua Eesti riigi sõjaarhiivi.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Töö põhineb arhiiviallikatel, perioodikal, mälestustel, üld- ja koguteostel ning eriuurimustel. Käesolevas töös on kõige enam kasutatud arhiiviallikaid. Need pärinevad eelkõige Eesti Riigiarhiivi (ERA) fondist 2124 – Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon.³ Fondi 2. nimistu sisaldab komitee üldasjaajamise dokumente VAK-i kogu tegutsemisaja kohta. Antud materjal on oma olemuselt väga rikkalik ja eripalgeline – seal leidub VAK-i juhatuse koosolekute protokolle, juhatuse üldisi juhtnõure, käskkirju, VAK-i seadlusi ja seadluse muutmise projekte, töökomisjoni reorganiseerimise kavasid, kõrgemalseisvate asutuste ringkirjasid, VAK-i iga-aastaseid tegevusaruandeid, populaartöö toimkonna, mälestuste kogumise toimkonna ja töökomisjoni liikmete personaalseid tegevusaruandeid, erinevaid majandamisalaseid ja igapäevast jooksvat asjaajamist puudutavaid dokumente, komitee kirjavahetust riigiasutuste, väeosade, seltskondlike organisatsioonide ja üksikisikutega, väeosades leiduvate ajaloomaterjalide nimekirju, komitee üleskutseid Vabadussõja materjalide ja mälestuste kogumiseks, kaastööliste nimekirju, arhiivikorralduse eeskirju, ülevaateid sõjaajaloo uurimise metoodikast ja kokkuvõtteid ning kirjavahetust seoses Vabadussõja ametliku uurimiskäiguga 1920. aastatel. Materjali kasutamist raskendab veidi selle ebaühtlane korrastatuse aste – säilikute pealkirjad ei vasta tihti nende sisule, osa säilikuid sisaldab dokumente, mis sisu järgi peaksid hoopiski kuuluma mujale jne. Teiselt poolt on komitee asjaajamist puudutav aines ja VAK-i poolt kogutud materjal ja mälestused Riigiarhiivis digiteeritud ning keskkonna Saaga kaudu uurijale hõlpsasti kättesaadavad.

Nagu mainitud, on senises ajalookirjanduses puudunud põhjalikum käsitus Vabadussõja Ajaloo Komitee kohta. Küll on kasutamist leidnud komitee üksikud uurimused Vabadussõjast ja tema poolt kogutud materjalid ning mälestused. Oma kaasajal ei tegelenud VAK enda organisatsiooni mälestuse aktiivse jäädvustamisega – ei trükitud laiemale avalikkusele mõeldud aastaraamatuid või tegevusülevaateid, samuti ei avaldatud mingeid juubelikogumikke. Eesti Vabariigi sõjaväeline juhtkond hävitati füüsiliselt pärast 1940. aastat – komitees teeninud ohvitserid kaotasid elu vangilaagrites või hukati, need vähesed, kes pääsesid läände, olid enamasti VAK-i töodes lõõnud kaasa episoodiliselt. Nõukogude perioodil keelati Vabadussõda puudutav kirjandus ära ja suur osa sellest hävitati. Vabadussõda nimetati kodusõjaks ja vanadelt arhiivifotodelt võib Vabadussõja Ajaloo Komiteed kujutavate ülesvõtete juurest leida märke „kodusõja-ajaloo komitee“, mille tegevuse valgustamine oli

³ ERA, fond 2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon.

loomulikult tollastes oludes mõeldamatu.

Seni parim ülevaade Vabadussõja Ajaloo Komitee tegevusest pärineb Indrek Paavle sulest. 1998. aastal ilmus temalt Ajaloolises Ajakirjas artikkel „Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis“.⁴ Selles on lühidalt käsitletud 1920. aastate alguse ajaloomaterjali kogumise kampaaniat, komitee loomist ja likvideerimist. Antud artikli keskmes on komitee arhiivindusala tegevus. Paavle vaatles komitee tegevust eelkõige seoses katsetega asutada Eestis sõjaarhiiv, mis pidi koondama kõigi sõjaväeosade ja -asutuste arhivaale. Komitee Vabadussõja arhiivi asutamine oli üks esimesi sammusid Eesti oma sõjaarhiivi loomise suunas.

Teine vähegi terviklikum lühiülevaade komitee kohta leidub Hengo Tulnola mälestusteraamatus „Tee ellujäämisele: taaralase Hengo Tulnola elu ja võitlus“.⁵ Tulnolale omase värvika kirjelduslaadiga mälestustekatke on arhiiviainesele väärtuslikuks lisamaterjaliks. Selles on lühidalt kirjeldatud VAK-is valitsenud tööjaotust, komplekteerimisküsimusi ja komitee likvideerimist. Kuna Tulnola ise töötas peamiselt komitee arhiivis, on mälestustekatkendis esiplaanil arhiiviküsimused. Siiski esineb tekstis ka mõningaid ebatäpsusi ja faktivigu, nagu mälestuste puhul ikka. Tulnola pani oma mälestused kirja 1964. aastal ja osa detaile olid aastatega ununenud.

Rohkesti VAK-iga seotud artikleid ilmus ajakirjas Sõdur, mida andis välja Kaitseväge Staabi VI osakond. Mõned neist kirjutistest tutvustasid lugejale komitee formeerimist ja selle igapäevaseid tegemisi – peamiselt materjalide kogumist ja Vabadussõja uurimise seisu.⁶ Lisaks neile ilmus Sõduri hulka VAK-i liikmete valminud uurimusi Vabadussõja üksikute episoodide kohta. Neile uurimustele on joone all üritatud jõudumööda viidata, kuid kõigi komitee ohvitseride sulest ilmunud sõjaajalooliste artiklite ülesotsimise töö ootab veel ees. Põhjaliku ülevaate Eestis perioodil 1918–1928 välja antud sõjakirjandusest leiab August Traksmanni samuti Sõduri ilmunud artiklist.⁷ Aeg-ajalt ilmus komitee kohta uudisnuppe ka muudes perioodilistes väljaannetes, mis küll arhiiviainesele lisavad harva uut infot.

Komitee sõjateadusliku Vabadussõja ajaloo uurimise käsitlemisel oli palju abi Oskar Jalajase Kõrgema Sõjakooli III lennu lõputööst „Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise

⁴ Paavle, Indrek. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis – Ajalooline Ajakiri, nr 2 (101), 1998. Lk 91–102.

⁵ Tulnola, Hengo. Tee ellujäämisele: taaralase Hengo Tulnola elu ja võitlus. Toim. Huko Lumi. Võru, 2005.

⁶ Neist olgu siin mainitud vaid olulisemad: Masing, Richard. Vabadussõja uurimise vajadusest. – Sõdur, nr 52, 1926. Lk 1158–1159; Kattai, Mihkel. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. – Sõdur, nr 26/27, 1927. Lk 630–633; Traksmann, August. Vabadussõja populaar-teaduslik väljaanne: tema tähtsus, ülesanne ja koostamise meetodid. – Sõdur, nr 7/8, 1933. Lk 228–234; Kattai, Mihkel. Vabadussõjast osavõtnuil säilinud ajaloomaterjali kogumisest. – Sõdur, nr 25/26, 1931. Lk 712–713.

⁷ Traksmann, August. Eesti sõjakirjandus aastatel 1918–1928. Sõjakirjanduse tähtsusest. – Sõdur, nr 6–8, 1928. Lk 264–278.

tähtsus ja meetodid“ (1928).⁸ Oma väitekirja esimeses osas andis Jalajas ülevaate sõjaajalooteaduse arengust ning teises osas uuris sõjaajaloo metoodikat. Selle töö põhjal võib teha järeldusi, milliste välisriikide ajaloolistest koolkondadest VAK-i ohvitseridest ajaloouurijad enim mõjutatud olid.

Eesti riigikaitsepoliitikaga aastatel 1918–1934 ja sel perioodil riigikaitsestruktuurides toimunud erinevate ümberkorralduste ning reformidega tutvumiseks oli palju kasu Ago Pajuri vastavast monograafiast.⁹ Kuna komiteel olid tihedad sidemed Kõrgema Sõjakooli ja Vabadusristi Vendade Ühendusega, oli otstarbekas põgusalt tutvuda ka sellekohase kirjandusega.¹⁰ Orienteerumaks VAK-i koosseisu kuulunud ohvitseride eluloolistes andmetes leidis kasutust koguteos „Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased“.¹¹ Väärtuslikke eluloolisi ja teenistusalaseid andmeid ohvitseride kohta (täitmaks arhiivimaterjalis leiduvaid lünkasid) pakkus Eesti Sõjamuuseumi andmekogu „Eesti ohvitserid 1918–1940“.¹²

Töö struktuur

Töö on jaotatud kolmeks suuremaks peatükiks. Esimeses peatükis on eellooda käsitletud Sõjaministeeriumi ja Sõjavägede Staabi poolt algatatud Vabadussõja allikmaterjali ja mälestuste kogumise kampaaniat 1920. aastate algusest. Samuti on käsitletud esimesi ametlikke katseid asuda teaduslikult läbi kirjutama Eesti Vabadussõja ajalugu. Neist varajastest katsetest areneski 1926. aastal välja Vabadussõja Ajaloo Komitee. Esimeses peatükis on antud ka lühikene ülevaade teistes riikides tegutsenud sõjaajaloo büroodest, kusjuures allikateks on siinkohal info, mida komitee ise hankis välisriikide vastavate asutuste eestvedajatelt või neis riikides tegutsenud Eesti sõjaväeliste esindajate vahendusel.

Teine peatükk, mis jaguneb kolmeks alapeatükiks, käsitleb VAK-i loomist, struktuuri, nimelist koosseisu, arhiivinduslikku tegevust ja Vabadussõja uurimist aastatel 1926–1932.

Kolmandas osas on vaatluse all komitee tegevus 1932. aastast kuni likvideerimiseni 1940.

⁸ Jalajas, Oskar. Sõjakunsti ajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid. Kõrgema Sõjakooli III lennu lõputöö. Tallinn, 1928. ERA.2124.3.268.

⁹ Pajur, Ago. Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934. Tartu, 1999.

¹⁰ Kõrgem Sõjakool 1921–1931. Tallinn, 1931; Eestlane sõdurina: järeldusi Kaitseväge komplekteerimiseks, väljaõppeks ja juhtimiseks (Mart Haber). Kõrgem Sõjakool 1921–1940 ja selle lõpetanute väitekirjad. Toim. Andres Seene. Tartu, 2008; Seene, Andres. Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Doktoritöö. Juhendaja Ago Pajur. Tartu, 2011; Pihlak, Jaak. Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad. Viljandi, 2010.

¹¹ Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. I. Mati Õun, Jaak Pihlak, Tiit Noormets. Tallinn, 1998; II–III. M. Õun, J. Pihlak, Leho Lõhmus. Tallinn, 2002, 2003.

¹² Eesti ohvitserid 1918–1940. Eesti Sõjamuuseumi andmekogu (<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1> – 1.05.2013).

aastal. Kolmas osa jaguneb viieks alapeatükiks. Neist esimeses on vaadeldud komitee reorganiseerimist, struktuuri ja isikkoosseisu mainitud perioodil. Teine alapeatükk kirjeldab VAK-i tegevust arhiivialal ja mälestuste kogumise kampaaniat. Kolmas alapeatükk kirjeldab sõjateaduslikku Vabadussõja uurimist. Neljanda alajaotuse all on kirjeldatud populaarteadusliku Vabadussõja ajaloo koostamise toimkonna tegevust. Viiendas alapeatükis on vaatluse all komitee likvideerimine.

1932. aasta kevad-suvi oli komitee ajaloos teatud mõttes murranguline. Alles pärast teistkordset VAK-i seadlusemuudatust, populaartöö koostamisele asumist ning mälestuste kampaania algatamist ärkas komitee justkui päriselt ellu. Nendel kaalutlustel ongi teise suurema peatüki lõpp- ja kolmanda peatüki algusaastaks valitud 1932.

Töö lõpus on kolm lisa – Sõjavägede Staabi ringkirja „Sõjamälestuste kogumisele!“ (31. mai 1920) avaleht; kogum fotosid, millest enamik pärineb Eesti Filmiarhiivist; ja VAK-i 1936. aasta üleskutse saata komiteele mälestusi ja ajaloomaterjale.

1. EELLUGU: Vabadussõja ajaloo ametlik kirjutamine ja materjalide kogumine aastatel 1920–1926

1.1. 1920. aastate alguse Vabadussõja materjali kogumise kampaania

Juba Vabadussõja alguses mõistsid tollased juhtivad sõjaväelased sõjasündmuste jäädvustamise tähtsust. 1918. aasta detsembris anti väeosadele käsk pidada sõjategevuse päevaraamatut. 1. jaanuarist 1919 seati päevaraamatud diviisides sisse, allüksused vabandasid end sõjaolukorrast tingitud ajapuudusega.¹³ Viimasteski seati päevaraamatud järgnevate kuude jooksul ikkagi sisse, kuigi kirjutati ülepeakaela ja rutates.¹⁴ Kohe pärast Vabadussõja lõppu tõusis Vabadussõja ajaloo põhjaliku uurimise ja kirjutamise küsimus päevakorda. Üheks eestvedajaks oli siin tollane Sõjavägede ülemjuhataja staabi ülem kindralmajor Jaan Soots, kes tegi 1920. aasta algul diviisidele ülesandeks „kokku seada diviisi sõjasündmuste kirjeldus“.¹⁵

Samal ajal algasid katsed koondada sõjaväeosade ja -asutuste allikmaterjal kokku ühte arhiivi. 16. mail 1920. aastal kohustas sõjaminister August Hanko oma päevakäsuga nr 286 kõiki väeosa ülemaid sama aasta 1. juuliks Sõjaministeeriumi arhiivi ära saatma sõjategevuse päevaraamatud, operatiivkäsud, positsioonide kaardid, skeemid ja muu sõjategevusse puutuva materjali (lendlehed, üleskutsed, ajalehed jne).¹⁶ Teine sama kuupäevaga käskkiri nr 287 kohustas Sõjamuuseumi saatma kõiki esemeid, millel on sõja- või kultuurilooline tähtsus.¹⁷ Igale esemele oli soovitatud lisada juurde lühikene kirjeldus, millal, kust, kuidas ja kelle poolt on ese saadud ning milles seisneb tema kultuurajalooline tähtsus.¹⁸ Käskkiri nr 286 puudutas niisiis väeosade arhiividesse kogutud ametlikku materjali. Vaja oli edendada aga ka sõjamemuaaride talletamist.

31. mail 1920. aastal ilmuski Sõjavägede Staabi ringkiri nr 3655 „Sõjamälestuste

¹³ VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 11.

¹⁴ Traksmann. Eesti sõjakirjandus aastatel 1918–1928. Lk 268.

¹⁵ VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 11–12.

¹⁶ Sõjaministri päevakäsk nr 286, 16.05.1920. ERA.2315.1.138a. L 316.

¹⁷ Sõjaministri päevakäsk nr 287, 16.05.1920. ERA.2315.1.138a. L 317. Eesti vabastamise sõja muuseum (*Eesti Vabastuse Sõja Museum*) asutati sõjavägede ülemjuhataja kindralmajor Johan Laidoneri päevakäsuga 19.01.1919. Sõjamuuseumi kohta vt ka: Derjagin, Imre. Eesti Vabadussõja muuseum 1919–1940. Diplomitöö. Juhendaja prof Jüri Ant. Tartu, 1994 (käsikiri TÜ Ajaloo ja arheoloogia instituudis).

¹⁸ Vt Stahli üleskutse, 1920. ERA.2124.2.3. L 2.

kogumisele!“. Selles kutsuti üles koguma kokku kõiki Vabadussõja ametlikke dokumente ja sõjaaegset ajakirjandust, aga ka mälestusi ajastu vaimu ja entusiasmi tabamiseks– „elava hinge elavat ja pildikat kujutlust vabaduse sõja kangelasilt“. Ringkiri sisaldas üksikasjalikku kava teadete korjamiseks ja mälestuste kirjapanekuks. Väeosade juures tuli luua teadete kogumise komisjonid – iga väeosa pidi määrama ühe asjast huvitatud ohvitseri Vabadussõja teadete kogujaks ning talle tuli määrata kaks abilist. Ideaalis pidi iga väeosa leidma endale ka väeosa ajaloo kirjutaja.¹⁹ Näiteks 5. jalaväepolgu Vabadussõja mälestuste koguja oli lipnik Gustav Simmo, hilisem VAK-i töökomisjoni liige.²⁰

Sõjavägede Staabi algatusel kutsuti 1920. aastal kokku „sõjamälestuste kogumise komisjon“, mis pidas esimese koosoleku 15. juunil Eesti Ohvitseride Keskkogu kasiino saalis.²¹ Selleks kuupäevaks oli komisjon juba algust teinud sõja ajaloomaterjali ja eriti just mälestuste kogumisega. Koosolek kutsuti kokku seetõttu, et tutvustada Sõjavägede Staabi poolt initsieeritud materjali kogumise kava väeosade, Punase Risti ja Ühistöö esindajatele. Koosolekust võtsid osa komisjoni esimees vanemleitnant Rudolf Gildemann (alates 1935. aastast Enno Sinivee), liikmed alamkapten Jaan Riisenberg, Sõjamuuseumi ametnik August Pulst, komisjoni sekretär Johannes Audova ja Sõjaministeeriumi kantselei ülem sõjaväeametnik August Päit ning 27 väeosade esindajat. Vabadussõja eeloo (1917. ja 1918. aasta) kohta käiva materjali koondamise tegi komisjon tollal ülesandeks alamkapten Riisenbergile. Väeosadest, Punaselt Ristilt ja Ühistöölt pidi Vabadussõda puudutava materjali kokku koguma vanemleitnant Gildemann, omavalitsus- ja seltskondlistelt asutustelt ning demobiliseeritud sõduritelt ja eraisikutelt aga August Pulst.

Igasse valda või vähemalt kihelkonda kavatseti asutada sõjaajaloolise materjali kogumise komisjon, millesse oleks kuulunud kolm kuni viis asjast huvitatud isikut. Lisaks tuli avaldada üleskutseid ajakirjanduses, trükkida lendlehti jne.²² Sõjavägede Staabi poolt saadeti väeosadele ja asutustele laiali uued üleskutsed, milles sõjaväelasi paluti saata oma isiklikke muljeid „Vabadussõja ajaloo materjali kogumise komisjonile“.²³ Et üritusel edu oleks, oli väeosadel lubatud omandada (kui tasuta ei olnud võimalik) ka raha eest ajalooliselt tähtsat materjali sõjaajaloo kirjutamise ja Sõjamuuseumi tarbeks. Ajaloolise väärtusega materjal tuli koos arvetega saata Sõjavägede Staapi kantseleiülema nime peale. Seal maksti raha välja kohe

¹⁹ Sõjavägede Staabi ringkiri „Sõjamälestuste kogumisele!“, 31.05.1920. ERA.2124.2.2. L 30.

²⁰ Simmo üleskutse „Koguge Vabadussõja mälestusi!“, 1920. ERA.2124.2.3. L 12.

²¹ Kattai, Mihkel. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630.

²² Sõjamälestuste kogumise komisjoni koosolek, 15.06.1920. ERA.2124.2.2. L 32–34.

²³ Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630.

pärast materjalide vastuvõtmist.²⁴

Komisjoni töö ning materjali koondamine ei andnud aga loodetud tulemust. 5. novembril 1920. aastal raporteeris kapten Johannes Aleksander Raud Sõjavägede Staabi ülemale, et Sõjamineisteriumi arhiivi oli materjali ära saatnud vaid 12 väeosa. Üldse loodeti saada materjali 60 väeosalt. Isiklike mälestusi oli saatnud vaid kaks inimest. Alamkapten Riisenberg näiteks ei olnud tehtud tööst veel mitte midagi teada andnud.²⁵ Tagasihoidlikul algusel oli mitmeid põhjuseid. Paljudes väeosades suhtuti esimesse ringkirja „Sõjamälestuste kogumisele!“ kui sundi ja järjekordsesse aeganõudvasse kohustusse. Sõjaväelastel puudus isiklik huvi mälestuse kirjapanemise vastu.²⁶ Paavle hinnangul oli teiseks põhjuseks väeosade arhiivides „valitsev korraldamatus, paljud arhiivid ei olnud enam alleski“. Lisaks nõuti arhiivide üleandmisel nende „hädapärast korraldamist, väeosades polnud aga kusagilt võtta inimesi, kes selle tööga oleks toime tulnud“.²⁷ Samuti ei tohi unustada, et kogu sõjavägi oli 1920. aastal üleminekufaasis: sõjaaegne korraldus asendus rahuaegsega. Väeosade isikkoosseis oli demobilisatsiooni tõttu plahvatuslikult vähenenud. Need, kes olid alles jäänud, tegelesid kõikvõimalike reformide teostamise ja igapäevaste, veidi elulisemate ümberkorraldustöödega, mitte aga ajaloodokumentide ja mälestuste korjamisega.

Sõjavägede Staap üritas materjali kogumist elavdada, jätkates ringkirjade laiali saatmist. Eesmärgiks oli üldise ajaloohuvi suurendamine igas sõjaväelases. Kui keegi soovis annetatud dokumente ja mälestusi hiljem tagasi saada, tuli selle kohta teha vastav märge. Sõjavägede Staabi poolt saadeti laiali üldised ja personaalsed üleskutsed sõjaväelastele ja seltskonnategelastele (nt Konstantin Päts, Jaan Tõnisson²⁸) ning paluti neil kirja panna ning saata ajaloo komisjonile oma mälestused rahvusväeosade formeerimisest ja Vabadussõjast. Paraku puudus juhtivatel tegelastel, kelle mälestustel oluks eriti suur väärtus, aeg mälestuste kirjapanekuks. Ametlik materjal rahvusväeosade kujunemise kohta oli iseäranis lünklik. Seepärast oli isiklike meenutuste kogumine antud teema puhul eriti oluline. Mälestuste kogumiseks oli koostatud kava konkreetsete teemadega, mille kohta meenutusi sooviti (nt „Seltskonna mõtete avaldamine eesti rahvusliste sõjaväe osade loomiseks ajajärgul 1914–1917“ jne). Iga punkti juures olid üles loetletud isikud, kellelt loodeti teavet saada.²⁹

29. aprillil 1921 ilmus Sõjavägede Staabi ülema ringkiri kõikide väeosade ülematele.

²⁴ 5. jalaväepolgu adjutandi kiri Simmole, 27.06.1920. ERA.2124.2.3. L 1.

²⁵ Raud Sõjavägede Staabi ülemale, 5.11.1920. ERA.2124.2.2. L 28.

²⁶ Sõjamälestuste kogumise komisjoni koosolek, 15.06.1920. ERA.2124.2.2. L 37.

²⁷ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 92.

²⁸ Sõjavägede Staabi ülem Pätsile ja Tõnissonile, 1921. ERA.2124.2.2. L 62.

²⁹ Sõjavägede Staabi ülema üleskutse-ankeet, 29.04.1921 ja Mälestuste kogumise kava 1917.–18. a kohta, 1921. ERA.2124.2.2. Esimesed (nummerdamata) lehed; Ajaloo komitee üleskutse, 1921. ERA.2124.2.2. L 1.

Kirjas seisis, et „Vabariigi Valitsuse poolt on ellu kutsutud ministeeriumite vaheline komisjon, kes Vabadussõja ajaloo kirjutamist ja väljaandmist korraldab“. Sõjaajaloo kirjutamise komisjon pöördus mitmete valitsusasutuste kaudu kodanike poole, et kõik saadaksid komisjonile sõjaajaloolist materjali ja isiklikke mälestusi. Sõjaminister kohustas kõiki väeosade ülemaid materjali vastu võtma ning saatma Kindralstaabi Valitsuse I osakonna jaoskonna A ülemale.³⁰ Materjali võtsid vastu ka mitmed raamatukauplused ja koolijuhatajad.³¹

1.2. Vabadussõja ajaloo ametlikud kirjutajad 1920–1926

Samal ajal asuti ka tegelikule materjali uurimisele ja ajaloo kokkuseadmisele. Alates 1920. aasta lõpust–1921. aasta algusest üritati leida isikuid, kes oleksid nõus võtma enda peale sõjaväe keskasutuste (ülemjuhataja staap ja sinna juurde kuuluvad organid), diviiside ja mereväe ajaloo uurimise ja kirjutamise. Iseseisvate väeosade ja asutuste ajaloo kokkupanemist pidid korraldama väeosade ülemad igaüks oma väeosas.³² Mitmele asjast huvitatud ohvitserile tehtigi ülesandeks asuda materjali läbitöötamisele ja ajaloo kirjutamisele, kusjuures tulemusi lõpetatud töö näol loodeti suhteliselt lühikese aja jooksul. Koostati sõja ajaloo kokkuseadmise kava. Selle kohaselt koordineeris tööd kesктоimkond, mille eesotsas oli kindralmajor Jaan Soots. Kesктоimkond, kuhu kuulusid veel sõjaministri abi, Sõjavägede Staabi ülem, diviiside ja nende staapide ülemad, merejõudude juhataja ja merejõudude staabi ülem, pidi kogutööd korraldama, juhendama üksikuid monograafiate kirjutajaid ning monograafiad lõpuks välja andma.³³ 1926. aastal, kui VAK oli juba loodud, oli komiteel seoses materjalide koondamisega oma arhiivi ja Vabadussõja ajaloo kirjutamise jätkamisega vaja ülevaadet meestest, kes olid ametlikult sõja ajalugu osaliselt kirjutanud. Võis arvata, et nende isikute käes oli endiselt olulist allikmaterjali. Lisaks oli komitee huvitatud nende poolikute või lõpetatud käsikirjade omandamisest. Nii on arhiivis säilinud lühikokkuvõtte Vabadussõja ajaloo ametlikust uurimiskäigust kuni 1926. aastani.³⁴

1. diviisi ja Viru rinde ajalugu kirjutas Sõjavägede Staabi ülema loaga 1920. aastast juulini 1921 alamkapten Alfred Vaga, teenides 1. diviisi staabis. Ta läks 1921. aastal reservi ja loobus töö äraandmisest. Arhiiviallikad lähevad selles osas lahku, kas Vaga oli ametlikult 1.

³⁰ Sõjavägede Staabi ülema ringkiri kõikide väeosade ülematele, 29.04.1921. ERA.2124.2.2. L 52–53.

³¹ Ajaloo komitee üleskutse, 04.1921. ERA.2124.2.2. L 41.

³² Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630.

³³ Sõja ajalugu (kokkuseadmise kava), *circa* 1920.–21. a vahetus. ERA.2124.2.2. L 65.

³⁴ Isikud, kes on ametlikult Vabadussõja ajalugu osaliselt kirjutanud, 1926. ERA.2124.2.14. L 3b–3c.

diviisi ajaloo kirjutajaks määratud või mitte. Paarist allikast³⁵ leiame väite, et Vaga tegi seda ainult omal algatusel, kuid päris nii see ei olnud. Tõsi, ta alustas uurimistööd 1920. aastal eraalgatusel tollase Sõjavägede Staabi ülema Jaan Rinki loaga tarvitada väeosades leiduvat ametlikku operatiivmaterjali ja kirjavahetust. Ent 1920. aasta novembris tegi Sõjaministeerium initsiatiivi üles näidanud Vagale ka ametliku ettepaneku Viru rinde ajalugu kokku seada.³⁶ Näiteks 4. juulil 1921 raporteeris alamkapten Sõjavägede Staabi ülemale, et tal on Viru rinde ajaloost peaaegu lõplikult valmis kirjutatud periood novembrist 1918 kuni maini 1919 ja lubas antud osa valmiskujul kindlasti kuu aja jooksul ära esitada. Kogu töö pidi valmis saama maksimaalselt nelja kuu jooksul.³⁷ Sellest ei tulnud aga isiklike vastuolude ja skandaalide tõttu midagi välja (nagu Vaga ise kirjutas, tulid 1. diviisi staabis ilmsiks „kuritarvitused“, mis nähtavasti olid seotud majandamisalaste küsimustega). 18. juulil 1921 imestas Vaga järjekordses kirjas Sõjavägede Staabi ülemale, miks on päevakorda võetud 1. diviisi ajaloo kirjutamise üleandmine kellelegi teisele. „Selle põhjuseks ei või muud olla, kui kuritarvituste ilmsikstulemine 1. diviisi staabis, millesse kindralmajor Tõnissoni ja polkovnik Liivak’i³⁸ poolt ka mina olen segatud.“ Pahane Vaga arvas, et kuna tema süü polnud veel kindlaks tehtud, oli kirjutamise üleandmise tõstatamine enneaegne ja sisaldavat eelkõige isiklike põhjuseid. Viidates autoriõigusele ja honorari mittesaamisele, ei olnud ta nõus kellelegi oma kirjatööd üle andma, kuigi just seda Sõjavägede Staabis ja 1. diviisis oodati.³⁹ 1923. aastal ilmus Vaga sulest eraväljaandena raamat „Viru väerind Vabadussõjas I“.⁴⁰

Vagalt võttis ajaloo kokkuseadmise ülesande üle alamkapten Jaan Mets, kes kirjutas Sõjavägede Staabi ülema loal ja 1. diviisi ülema kindral Aleksander Tõnissoni käsul 1. diviisi ajalugu aastatel 1921–23.⁴¹ Mets oli poolteist aastat vabastatud otsestest ametikohustustest. Ometi ei saanud temagi tööd lõpule viidud ning läks 1923. aastal reservi.⁴² Kõik mehed pidid oma töö seisust perioodiliselt teada andma. 5. veebruari 1923 seisuga olevat näiteks Metsal

³⁵ Õiend riigi palgal olnud Vabadussõja ajaloo kirjutajate kohta, 10.11.1926. ERA.2124.2.14. L 3a.

³⁶ Vaga kiri Kindralstaabi Valitsuse ülemale, 14.06.1920. ERA.2124.2.2. L 27; Vaga kiri Sõjavägede Staabi ülemale, 18.07.1921. ERA.2124.2.2. L 16.

³⁷ Vaga kiri Sõjavägede Staabi ülemale, 4.07.1921. ERA.2124.2.2. L 15. Vaga kirjutas oma peamiste ametikohustuste kõrvalt ja oli ainult 1920. aasta lõpus paar nädalat otsekohestest teenistuskohustustest vabastatud, et saaks materjali koguda.

³⁸ Diviisi ülem kindralmajor Aleksander Tõnisson ja staabiülem polkovnik Viktor Liivak.

³⁹ Vaga kiri Sõjavägede Staabi ülemale, 18.07.1921. ERA.2124.2.2. L 16; J. Mets. Viru väerinna sõjaajaloo kirjutuse töö käik, 15.10.1921. ERA.2124.2.2. L 12; Tõnisson Sõjavägede Staabi ülemale, 18.06.1921. ERA.2124.2.2. L 20.

⁴⁰ Vaga, Alfred. Viru väerind Vabadussõjas. I. Tartu, 1923.

⁴¹ Tõnisson Sõjavägede Staabi ülemale, 4.06.1921; Sõjavägede Staabi ülema volitus Metsale, 10.06.1921. ERA.2124.2.2. L 19, 21.

⁴² Metsa aruanne, 26.12.1921. ERA.2124.2.2. L 6. Mets määrati 1. diviisi ajaloo kirjutajaks 07.06.1921 ja vabastati sellest kohustusest 12.05.1923. Kirjutas kokku ühe aasta, 11 kuud, viis päeva (Õiend riigi palgal olnud... ERA.2124.2.14. L 3a).

valmis olnud 400 lehekülge Viru rinde ajalugu Vabadussõja algusest kuni novembrikuuni 1919.⁴³ Reservis olles lubas Mets töö lõpetada, kuid seda ei teinud.⁴⁴

2. diviisi ja lõunarinde ajalugu kirjutas Sõjavägede Staabi ülema loaga alates 1920. aastast polkovnik Victor Mutt. Ta komandeeriti 2. diviisi staabi juurde ajaloolise ainese kogumiseks 1. septembril 1920. aastal. 1. oktoobril 1921 arvati Mutt reservi, kuid ta jätkas reservis olles ajaloo kirjutamist kuni 1923. aastani.⁴⁵ Näiteks novembriks 1921 oli Muttil valmis kirjutatud periood 1918. aasta novembrist–jaanuarini 1919 ja aprillist–juunini. Töö lõppes Jakobstadti operatsiooniga.⁴⁶ Muttil võimaldati sõjainistri käsul vabalt materjali koguda ning tema käsutuses oli üksvahe alamkapten Riisenberg. Ometi ei andnud ka Mutt mingit tööd ära.

Arhiivis leidub suhtluse kohta Muttiga värvikaid kirjeldusi. Mitmel puhul lubas Mutt „energiliselt tööle hakata“. 1923–24 oli ta II Riigikogu liige ning osutas ajapuudusele. Veel 1923. aasta sügisel loodeti Muttil valmistööd, aasta lõpul kerkis aga päevakorda kirjutamise üleandmine kapten Jaan Maidele. Raskusi tekkis materjalide üleandmisega. Detsembris üritas Maide härra Mutti käest saada Pihkva ja Jakobstadti operatsioonide kirjutamiseks endise 2. diviisi operatiivkaustasid ja nende rügementide päevaraamatuid, kes ülnimetatud operatsioonist osa võtsid. Jaht Tartust kaustade kättesaamiseks võttis kohati lausa koomilisi mõõtmeid. Küll jooksutati Maidet mitu korda Mutti korteri vahet, Mutti ennast polnud ühelgi korral kohal. Siis oli Mutt valinud välja kaustad Maidele üleandmiseks, mis aga enamik osutusid Maide teema seisukohast kasutuks. Öhtul, „pärast mitmekordset kõlistamist telefoniga“ lubas keegi mees, et nüüd olid küll kõik vajalikud kaustad üleandmiseks välja valitud. Välja arvatud mõned, mis asusid Mutti juures maal ja mida Maidel kõige rohkem just vaja oligi. Maalt aga ei saanud tol hetkel midagi ära tuua („teed olid viletsad“), küll aga „lähemas tulevikus“. Mutti ennast ei olnud võimalik tabada – kord oli Mutt koosolekul, kord magas... Lisaks teatas Mutt, et tal olevat Pihkva ja Jakobstadti operatsioonid juba trükivalmis. Seda tööd polnud ta nõus kellelegi üle andma.⁴⁷ 1924. aastal sõitis Mutt Ameerikasse ja koostöö jäi katki, kusjuures osa allikmaterjalist jäigi tagastamata. Kokkuvõtte oma uurimistööst – raamatu „Võru alt Jakobstadti“ – avaldas Mutt eraväljaandena 1927. aastal.⁴⁸

3. diviisi ja *Landeswehr*’i sõja ajalugu kirjutas Sõjavägede Staabi ülema loaga 1921. aastal alamleitnant, endise 3. diviisi staabi operatiivadjutant Paul Erik. Ta läks samal aastal

⁴³ Raud’i raport Sõjavägede Staabi ülemale, 5.02.1923. ERA.2124.2.1. L 44.

⁴⁴ Landsbergi raport Sõjavägede Staabi ülemale, 22.11.1923. ERA.2124.2.1. L 14.

⁴⁵ Õiend riigi palgal olnud...; Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3a–3b.

⁴⁶ Raud’i raport Sõjavägede Staabi ülemale, 11.11.1921. ERA.2124.2.2. L 11.

⁴⁷ Maide Sõjavägede Staabi ülemale, 27.12.1923. ERA.2124.2.1. L 33.

⁴⁸ Mutt, Victor. Võru alt Jakobstadti. Tartu, 1927.

reservi ja tööd valmis ei saanud.⁴⁹ Seejärel kirjutas 3. diviisi ajalugu Sõjavägede Staabi ülema loaga aastatel 1922–25 kapten Anton Simmo.⁵⁰ Ka Simmo ei jõudnud trükivalmis teoseni, kuigi 1923. aasta suveks olevat tal olnud töö „mustalt valmis“, nagu ta kapten Hans Karl Ainsonile teatas.⁵¹

Soomusrongide diviisi ajalugu kirjutas alates 1920. aastast endise Soomusrongide diviisi ülema polkovnik Karl Partsi ja Ohvitseride kogu ülesandel ajakirjanik Eduard Laaman.⁵² 8. detsembril 1921 kirjutas alampolkovnik Johannes Poopuu Sõjavägede Staabi ülemale, et tegi Soomusrongide diviisi staapi organiseerides 1919. aastal algust materjali kogumisega diviisi ajaloo jaoks. Paraku ei leitud aga ühtegi ohvitseri, kes oleks ajaloo kirjutamise enda peale võtnud. Küll valisid ohvitserid endi hulgast diviisi ajaloo kokkuseadmise komisjoni (Soomusrongide Brigaadi Ajaloo Komitee), mille esimeheks sai Poopuu. Algasid läbirääkimised ajakirjanikega ja Laaman oli nõus kirjutamise enda ülesandeks võtma.⁵³ 1923. aastal ilmus esimene osa Soomusrongide diviisi ajalugu erakirjastuse alt trükist.⁵⁴ Teine osa, mille autoriks ei olnud enam Laaman, vaid Poopuu ja Jüri Andreller, ilmus 1929. aastal.⁵⁵ Kolmas osa jäi Poopuu surma (1929) tõttu ilmumata. Võrreldes mitme teise uurimistööd alustanud sõjaväelasega oli Poopuu suhteliselt tulemuslik kirjamees – lisaks „Soomusrongide diviis Vabadussõjas“ 2. andele ilmus 1921. aastal tema sulest raamat „Sõda *Landeswehr*’iga“.⁵⁶

Mereväeleitnant Aleksander Varma kirjutas lühikese meresõja ajaloo, mis osteti Kindralstaabi VI osakonna poolt.⁵⁷ Trüki ilmus antud uurimus 1926. aastal.⁵⁸ Materjali koguda ja merejõudude sõjategevuse ajalugu aitas uurida mereväekapten Hermann Aleksander Eduard Salza.⁵⁹ Konsultandina osales ka admiral Johan Pitka.

Endise Ülemjuhataja Staabi ja sõjaväe keskasutuste ajaloo kirjutamine pidi algselt olema

⁴⁹ Erik kirjutas ametlikult ajalugu kaks kuud ja neli päeva – 5.03.1921–9.05.1921 (Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3a). Algul pidi 3. diviisi ajaloo kirjutama polkovnik Nikolai Reek. Küll uuris Reek põhjalikult *Landeswehr*’i operatsiooni (Raud’i raport Sõjavägede Staabi ülemale, 11.11.1921. ERA.2124.2.2. L 11).

⁵⁰ Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3b.

⁵¹ Ainsoni raport, 08.1923. ERA.2124.2.1. L 2.

⁵² Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3c.

⁵³ Poopuu Sõjavägede Staabi ülemale, 8.12.1921. ERA.2124.2.2. L 2.

⁵⁴ Laaman, Eduard. Soomusrongide Diviis Vabadussõjas. I. Punaväe sissetungimine ja väljatõrjumine. Kokkuseadnud Soomusrongide Brigaadi Ajaloo Komitee korraldusel Ed. Laaman. Tallinn, 1923. Vt ka Soomusrongide diviis Vabadussõjas. 1. osa, Punaväe sissetungimine ja väljatõrjumine. 2. osa, Võitlused piiridel. Toim. Lauri Suurmaa ja Reigo Rosenthal. Tallinn, 2009.

⁵⁵ Poopuu, Johannes. Andreller, Jüri. Soomusrongide Diviis Vabadussõjas. II. Võitlused piiridel. Tallinn, 1929.

⁵⁶ Poopuu, Johannes. Sõda *Landeswehri*ga. Tallinn, 1921.

⁵⁷ Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3c.

⁵⁸ Varma, Aleksander. Merevägi Vabadussõjas. Dokumentide ja mälestuste järgi kokku seadnud ja korraldanud Varma. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1926.

⁵⁹ Salza Sõjavägede Staabi ülemale, 04.1921. ERA.2124.2.2. L 63.

alamkapten Richard Palmi ülesanne, kuid 1922. aastaks ei olnud Palm veel tööle asunud ning oli muu tööga väga hõivatud. Tema asendajaks sai leitnant Aleksander Landsberg (Lannes), kes kirjutas staabi ajalugu Sõjavägede Staabi ülema loaga aastatel 1922–23. Landsberg oli staabis algusest peale teeninud ning oli nõus tööd kirjutama oma vabast ajast. Siiski ei jõudnud ta materjali kogumise etapist kaugemale ning kurtis ajalooliseks uurimistööks vajatava oskuse puudumist. 1923. aastaks pidi Landsberg tõdema, et ei suuda tööd lõpule viia.⁶⁰

Eesti sõjavägede loomise ajaloo kohta hakkas 1921. aastal Sõjavägede Staabi ülema käsul koguma materjale alamkapten Jaan Riisenberg. Riisenberg, kes oli kuulunud Eesti Sõjaväelaste Ülemkomiteesse ning kes oli kogunud palju mälestusi 1917.–18. aasta kohta, oli nõus selle perioodi ajaloo kirjutamise enda peale võtma. Paraku suri ta 1922. aastal.⁶¹ Paljud teised ohvitserid, kes 1917.–18. aasta sündmustes aktiivselt kaasa löid, ei olnud ajaloo kirjutamisest huvitatud või olid muude töökohustustega liialt hõivatud.⁶²

1921. aastast peale kirjutas Sõjavägede Staabi ülema loal Eesti rahvusväeosade loomisest kapten Konrad Rotschild, kes oli tollal juba reservis ning õppis Tartu Ülikoolis. Riisenbergi käsitleti kui ametlikku Eesti sõjaväe loomisajajärgu ajaloo kirjutajat, kuid oli teada, et ka Rotschild tegeles sama teemaga. Pärast Riisenbergi surma lepitigi kokku, et kirjeldamise töö võtab ametlikult üle Rotschild. Siiski ei suutnud ta oma tööd lõpuni viia, kuigi temal edenes asi jõudsamalt kui teistel meestel. 1923. aasta novembriks oli Rotschildil mustalt valmis suur osa alateemasid. Ta lootis tööga lõpule saada 1925. aasta alguseks.⁶³ Osa tema käsikirju osteti hiljem Kindralstaabi VI osakonna poolt.⁶⁴ Enne surma 1927. aastal uuris Rotschild Kaitseliidu ajalugu. Eesti Vabariigi Kaitseliidu keskjuhatus oli sõlminud Rotschildiga lepingu, millega viimane võttis enese peale Kaitseliidu ajaloo uurimise ja kirjutamise.⁶⁵

1921. aastast pärinevad teated, et „õige täielikku“ brošüüri lubas kirjutas sordiaretaja ja põllumajandusteadlane Julius Aamisepp. Lubadusi rahvusväeosade loomise ajajärgu kohta midagi kokku kirjutada andsid teisedki mehed – alamleitnant Georg Eduard Laagus (Jüri Lagus, Ülemkomitee sekretär) ja raadiotelegrafist Albert Kruusimägi, kes kõik olid tegevad

⁶⁰ Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3c; Landsbergi raport Sõjavägede Staabi ülemale, 22.11.1923; Limberg Kindralstaabi ülemale, 20.11.1924. ERA.2124.2.1.L 14, 41.

⁶¹ Riisenberg jõudis Sõduris avaldada artikliteseeria „Eesti ratsavägi 1919. a ja temaga ühenduses olevad sündmused“, nr 19, 1921. Lk 5–8; nr 21. Lk 7–8; nr 22. Lk 6–8; nr 24. Lk 4–5.

⁶² Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3c; ERA 2124.2.6. L 6.

⁶³ Landsbergi raport Sõjavägede Staabi ülemale, 22.11.1923. ERA.2124.2.1.L 14.

⁶⁴ Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3c. 1924 ilmus Sõduris Rotschildilt artikliteseeria „Eesti rahvusliste rügementide formeerimine 1917. a“, nr 23. Lk 2–5; nr 24/25. Lk 2–8; nr 26. Lk 2–6; nr 27. Lk 2–5; nr 28. Lk 2–5; nr 29. Lk 2–4.

⁶⁵ Roska (Orasmaa) VAK-i juhatajale, 20.05.1927. ERA.2124.2.14. L 67.

Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitees.⁶⁶ Tõepoolest, Kruusimägi oli oma memuaarid Eesti Vabadussõja muuseumi 1921. aasta oktoobris ära viinud.⁶⁷

Kapten Oskar Kurvits uuris juba alates 1918. aastast 1. polgu ajalugu. Üksikute Vabadussõja perioodidega tegelesid ametlikult veel Richard Tomberg, Jaan Maide ja Oskar Plaks.⁶⁸

Ajaloo kirjutajatele anti volitused ametliku materjali kogumiseks ja mitmel mehel oli luba võtta vajadusel dokumente koju kaasa.⁶⁹ See asjaolu sai osale materjalile hiljem saatuslikuks, sest palju läks lihtsalt kaotsi. Mitu kirjutamisest loobunud meest jättis osa kaustadest enda kätte. See tekitas rohkesti segadust. Alates 1924. aastast võeti selgem suund väljaantud materjali tagasinõudmisele ning nõuti, et edaspidi lubataks uurijatel töötada ainult Sõjavägede Staabis arhiivis kohapeal.⁷⁰ Hiljem üritas VAK laokilejäänud materjali oma valdusesse tagasi saada, sh Muttilt.⁷¹ Pärast Konrad Rotschildi surma 1927. aastal pakkus tema isa Martin Rotschild Sõjaministeeriumile dokumente ja kirjeldusi Eesti sõjaväe loomisest, Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee tegevusest ja Vabadussõjast. Sõjaministeeriumist pöörduiti VAK-i poole ja 25. jaanuaril 1928. aastal otsustas komitee juhatus materjalid ära osta korralises eelarves ettenähtud krediidi arvel. Materjal ostetigi Rotschildilt ära 150 krooni eest.⁷²

1924.–25. aastaks hakkas üldiselt selgeks saama, et senisel kujul organiseeritud Vabadussõja ajaloo kirjutamine ei anna loodetud tulemust. Vaga oli uurimuse „Viru väerind Vabadussõjas“ avaldanud erakirjastuse alt. Mitu uurijat ei vastanud enam järelpärimistele, kuid ei olnud teatanud ka kirjutamisest loobumisest. Samuti ei leidunud isikuid, kellele ülesanne edasi anda.⁷³

Aastatel 1920–1928 ilmunud Eesti sõjaajaloolise kirjanduse hulgast tuleks lisaks eelpool mainitutele esile tõsta veel peotäit tähtsamaid kirjatöid. 1921. aastal ilmusid sõjamälestuste kogud „Eesti rahvaväe 9. jalaväe polk“⁷⁴ ja Johan Pitka „Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni“.⁷⁵ 1925. aastal ilmutas Jaan Soots raamatu „Eesti

⁶⁶ Raudi raport Sõjavägede Staabi ülemale, 11.11.1921. ERA.2124.2.2. L 11.

⁶⁷ Kruusimägi Sõjavägede Staabi ülemale, 7.10.1921. ERA.2124.2.2. L 9.

⁶⁸ Isikud, kes on ametlikult... ERA.2124.2.14. L 3c.

⁶⁹ Vt nt Lill'i volitus Vagale, 29.06.1921. ERA.2124.2.2. L 17.

⁷⁰ Limberg Kindralstaabi ülemale, 13.06.1924. ERA.2124.2.1. L 38.

⁷¹ Kattai VAK-i juhataja I abile, 14.05.1927. ERA.2124.2.16. L 73.

⁷² M. Rotschildi kiri Eesti Vabariigi sõjaministrile, 21.12.1927; Kattai Varustusvalitsuse rahaarve osakonna ülemale, 4.02.1928. ERA.2124.2.14. L 119, 118. Õiend Rotschildi poolt müüa pakutava materjali kohta, 01.1928. ERA.2124.2.30. L 10.

⁷³ Limberg Kindralstaabi ülemale, 20.11.1924. ERA.2124.2.1. L 40–41.

⁷⁴ Eesti rahvaväe 9. jalaväe polk 16. jaanuarist 1919–1. jaanuarini 1921. Korraldanud komisjon: alamkapten Tuisk, alamkapten Tomson ja alamkapten Maasik. Tallinn, 1921.

⁷⁵ Pitka, Johan. Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni. Tallinn, 1921.

Vabadussõda 1918–1920⁷⁶, mida Traksmann nimetas 1928. aastal seni „ainsaks teaduslikuks tööks sel alal“. ⁷⁷ Eduard Laamanilt ilmus 1925. aastal sõjaväe kultuurselgitustöö kursustel ette loetud „Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu“. ⁷⁸ Hengo (Hugo) Tulnola kirjutas raamatu „3. jalaväe rügemendiga Vabadussõjas 1918–1920“. ⁷⁹ Kindralstaabi VI osakonna väljaandel ilmus 1927. aastal veel koguteos „Vabadussõja lõpuvõitlusi Viru rindel“. ⁸⁰ Ära olgu märgitud veel 1928. aastal ilmunud Eduard Meosi „Eesti tagavara pataljon ja temaga ühenduses olevad sündmused 1917–1918“. ⁸¹

1926. aastal ilmus Richard Masingult raamat „Moraal ja sõda“. ⁸² Seal oli rõhutatud, et nüüdisaja sõjas oli suur tähtsus kaitseväge ja kogu rahva moraali. Kui vastane on arvuliselt tugevam, „seda suurem ja tusedam peab olema meie moraal ja intellekt“. Vabadussõja ajalool oli just suur roll kaitseväge moraali süvendamisel, sest mida kauem ju kestis rahuaeg, seda suuremaks läks üksikutes väeosades kaader, kes polnud isiklikult sõjast osa võtnud. ⁸³

Kokkuvõttes võib Sõjavägede Staabi organiseeritud ametlikku Vabadussõja ajaloo kirjutamise kampaaniat ja korraldust aastatel 1920–25 lugeda siiski ebaõnnestunuks, sest trükivalmis uurimusteni jõudsid vähesed ohvitserid (siin on mõeldud eelpool mainitud diviiside, keskasutuste ja rahvusväeosade ajaloo uurijaid). Ebaõnnestumisel oli mitmeid põhjuseid. Üheks põhjuseks oli ajapuudus ja koormatus muude ametikohustustega. Teisalt olgu mainitud, et mitu ohvitseri said kirjutamise ajaks otsekohestest ametikohustustest vabastatud ja neile määrati abitööjõudusid, kuid tööd ei saanud nad ikkagi valmis. Materjali korraldamatuse ja lünkade üle kurtsid kõik uurijad. Ühtlasi nõudis materjali kogumine ja asjaajamine uurijatelt rahalisi kulutusi. Simmo tööd takistas veel vilets tervislik seisund. Rolli mängisid isiklikud vastuolud ja omavahelised tülid. Läbikukkumise peamisteks põhjusteks olid aga kehvasti organiseeritud asjaajamine ja oskamatus ajaloolist uurimistööd teha. Oli ju juhtumeid, kus Kindralstaap omandas käsikirju, mis trükkis avaldamiseks osutusid tasemelt kõlbmatuks (nt Rotschildi käsikirjad; mis osteti siiski lootuses, et tulevased ajaloolased saavad neid ära kasutada). ⁸⁴ Üleliia palju ei olnud ohvitseride käsutuses teoseid, mida eeskujuks võtta, puudus korralik metoodika. Paljusid kannustas kirjutamisele ambitsioonikus ja

⁷⁶ Soots, Jaan. Eesti Vabadussõda 1918–1920. Tartu, 1925.

⁷⁷ Traksmann. Eesti sõjakirjandus aastatel 1918–1928. Lk 276.

⁷⁸ Laaman, Eduard. Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu. Tallinn, 1925.

⁷⁹ Tulnola, Hengo. 3. jalaväe rügemendiga Vabadussõjas 1918–1920. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1926.

⁸⁰ Vabadussõja lõpuvõitlusi Viru rindel. August Balder. August Kasekamp. Osvold Hansen. Hermann Salza. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1927.

⁸¹ Meos, Eduard. Eesti tagavara pataljon ja temaga ühenduses olevad sündmused 1917–1918. Tartu, 1928.

⁸² Masing, Richard. Moraal ja sõda. Tallinn, Kindralstaabi VI osakond, 1926.

⁸³ Väeosade ajalugude kirjutamisele! – Sõdur, nr 21/22, 1931. Lk 627.

⁸⁴ Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630.

sõjaajaloo uurija oreool, kuid üsna pea pidid paljud mehed tunnistama vastava uurijaoskuse puudumist. Oli ka neid, kes pidasid plaani midagi omal käel kokku kirjutada.⁸⁵

Jaan Soots oli 1926. aastal Vaga, Mutti ja Simmo suhtes väga kriitiline. Määratud ajalookirjutajad olid Sootsi hinnangul „halva moraaliga“: mehed tegid tööd riigi ajast ja riigi palgal olles, kuid ei seisnud ülesannete kõrgusel, kasutades „ametlikul ajal tehtud tööd oma väikeste brošüüride väljaandmiseks“. Isegi kui mõni mees „sulge käes hoida oskas“, jätsid kõik töö esitamata. Vaga avaldas riigitöö ajast kirjutatud töö eraväljaandena, mille „teravots oli sihitud kindral Tõnissoni vastu“. Mutti uurimuse „teravots oli sihitud kindral Laidoneri vastu“. „See kõik näitas, et see meetod ei kõlba“.⁸⁶ Varma raamat meresõjast ilmus vastu Sootsi tahtmist.⁸⁷

Juba 1924. aastal hakkas kujunema idee luua Vabadussõja uurimiseks spetsiaalne institutsioon, ajaloo osakond Kindralstaabi koosseisus, nagu oli välisriikides (Prantsusmaa, Saksamaa, Poola, Soome, Rumeenia jt).⁸⁸ 20. novembril 1924. aastal kirjutas Kindralstaabi VI osakonna ülem kolonel Ernst Limberg Kindralstaabi ülemale, et Kindralstaabi juures võiks asutada komisjoni Vabadussõja ajaloo kirjutamiseks. Komisjoni liikmete hulka pidi kuuluma üks vilunud ajaloolane (võis olla mittesõjaväelane) konsultandina ja üks vanem Kindralstaabi ohvitser, kes „sündmuste erapooletu ja õiglase hindamise järele valvaks“. Komisjon pidi töötama Sõjaministeeriumi ruumides ja kõik materjal tuli koondada Sõjaministeeriumi arhiivi.⁸⁹ Võrreldes kümnendi esimesel poolel loodud sõjaajaloo kirjutamise komisjonidega oluks loodav komisjon mitmes punktis erinev. Esiteks leiame siit idee panna tihedamalt koos töötama elukutselised sõjaväelased ja professionaalsed ajaloolased, kes teineteist oma teadmistega täiendaks (hilisema VAK-i juhatuses pidi olema üks vilunud ajaloospets). Samuti tuli uutele alustele rajada komisjoni töökorraldus – enam ei kirjutatud iga uurija omaette, ega võtnud materjali koju kaasa, vaid töö pidi kulgema Sõjaministeeriumi ruumides. VAK-i loomisega 1926. aastal tollased uued ideed põhijoontes teostusid. Idee luua Eestis sõjaajaloo büroo ei olnud kellegi ühe isiku originaalne vaimusälvatus – see mõte arenes meie sõjaväelaste ladviku seas järk-järgult ja muutus 1925.–26. aastaks aktuaalseks. Selleks ajaks olid tekkinud kontaktid välisriikide vastavate institutsioonide ja kõrgemate sõjaväeliste õppeasutustega ning oldi tutvunud sõjaajaloolise kirjandusega. Küll sai siis komitee loomise

⁸⁵ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 92.

⁸⁶ VAK-i juhatuse koosolekud, 24.10.1926 ja 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 1, 11–12.

⁸⁷ VAK-i juhatuse koosolek, 24.10.1926. ERA.2124.2.15. L 2.

⁸⁸ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 92.

⁸⁹ Limberg Kindralstaabi ülemale, 20.11.1924. ERA.2124.2.1. L 41.

üheks peamiseks initsiaatoriks kindralmajor Soots.⁹⁰ Komitee loomiseks oli aeg küps ka seetõttu, et Kõrgem Sõjakool hakkas andma esimesi lendusid haritud lõpetajaid, keda võis rakendada sõjaajaloo kirjutamiseks.⁹¹ Edasine praktika näitas paraku, et plaan kasutada kõrgema sõjalise hariduse saanud ohvitseride sõjaajaloo uurimisel jäi rohkem unistuseks, sest kõrgharitud ohvitseride vajadused olid erinevad keskasutused ja väekoondised-väeliigid. Samuti ei olnud sõjaajalooga tegelevatel ohvitseridel erilisi perspektiive teenistuses edenemiseks.

1.3. Välisriikide eeskujudest ja sõjaajaloo büroodest

Mõnede kõrgemate sõjaväelaste meelest oli Eesti sõjaajalooteadus jõudnud 1920. aastate keskpaigaks omamoodi kriisi. „Sõjaajalooteaduse kriisi“ mõiste pärines prantsuse sõjaajaloolaselt kolonel Lestien'ilt, kes pidas loenguid Prantsuse Kõrgemas Sõjakoolis. Lestien'i ideid kirjeldas oma Kõrgema Sõjakooli väitekirjas „Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid“ kapten Oskar Jalajas.⁹² Sellest lõputööst kandusid kõnesolevad mõtted mitmesse ajakirjas Sõdur ilmunud artiklisse ja seega ka veidi laiema publiku ette. Ühe sellise artikli autoriks oli August Traksmann, kes tundis samuti huvi Lestien'i seisukohtade vastu. Milles see „kriis“, mis Prantsusmaal oli välja kujunenud 1920. aastate alguseks, siis seisnes? Lestien ütles järgmist: „sõjaajalood Prantsusmaal on üle elamas tõsist kriisiaega. Hoopis vähe kirjutatakse ja loetakse sõjaajaloolisi töid; sõjaajalugu ei õpita, teda ei tunta.“ Selline olevat sõjaajalooteaduse olukord Prantsusmaal sõjaväes olnud veel 1928. aastalgi, kuigi kriis olevat olnud selleks ajaks siiski lõpule jõudmas. Üheks kriisi põhjuseks oli arusaam, et (Ilma)sõja võitjal ei olevat midagi õppida minevikust – sest ta ju võitis. Kriisi peapõhjus seisnes Lestien'i meelest aga sõjaväelaste mitteusus ajalosesse. Kuna sõja ajal oli sõjakirjandus rakendatud propaganda teenistusse, ei usutud enam, et sõjaajalugu võiks selgitada ajaloolist tõde. Samuti leidis nii enne kui ka pärast Ilmasõda autoreid, kes kasutasid uurimusi oma strateegiate ja taktikaliste vaadete tõestamiseks. Sõja ajal ja vahetult sellele järgneval ajal ilmus „turule“ hulk kirjutisi. Traksmann kirjutas, et „kõik tahtsid olla kangelased, nähes „ajaloos“ kõigepealt propagandaabinõu iseendale; tekkis vaieldusi, ägedaid konflikte ja süüdistusi, kus sõjaajalooline tõde tallati porri ja mudasse.“⁹³

⁹⁰ VAK-i juhatuse koosolek, 24.10.1926. ERA.2124.2.15. L 2.

⁹¹ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 92.

⁹² Jalajas. Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid. Lk 31–36.

⁹³ Traksmann. Vabadusesõja populaar-teaduslik väljaanne: tema tähtsus, ülesanne ja koostamise meetodid. Lk

Kuigi üldist sõjaajalugu õpetati pärast Vabadussõda Sõjakoolis ja Alalisvää ohvitseride kursustel, nägi Traksmann samasuguse kriisi ilminguid ka Eesti Vabariigis 1920. aastatel. Kriisi ei põhjustanud mitte ainult ettevalmistatud kaadri puudus, keda oleks saanud rakendada ajalooliseks uurimistööks, vaid ka varaste Vabadussõja uurijate koostatud kirjeldused, mis kiskusid meil sõjaajaloo autoriteedi 1920. aastate keskpaigaks nii maha, et vähemalt Vabadussõja juhid kaotasid osaliselt usu sõjaajalooteadusesse kui tõellikasse.⁹⁴ Prantslane Lestien arvas, et alles siis, kui võetakse eeskuju sakslastelt ja hakatakse tähtsustama sõjaajaloolisi õpiseid ja sõjaajalugu (enne Ilmasõda pidid parimad Saksa Kindralstaabi ohvitserid olema mõned aastad staažil ajaloo osakonnas, enne kui nad läksid ühe või teise Kindralstaabi osakonna komplekteerimiseks), suudetakse kriis ületada.⁹⁵

Üks esimestest sõjaväeinstituutidest, mis töötas sõjaajaloo alal, oli Preisi Sõjaministeeriumi juures 1816. aastal asutatud *Historische Abteilung*. 1824. aastal liideti see osakond Kindralstaabi külge. 1857. aastal nimetati Saksa Kindralstaabi ülemaks Helmuth von Moltke vanem, kelle peamiseks väljundiks sai Kindralstaabi ajaloo osakond. Moltke ajal hakkas ajaloo osakond intensiivselt tegutsema.⁹⁶ Just sealt tulid mitmed sõjaajaloolised uurimused, sh Moltke enda poolt redigeeritud „Itaalia 1859. aasta sõjakäigu ajalugu“. Raamatu eesmärk oli tutvustada Saksa sõjaväge uute kaasaja sõja avaldumisevormidega ning kasutada uurimise tulemusi tuleviku sõja ettevalmistamisel. 1866. aasta Austria-Preisi sõjas nimetati Moltke vanem Preisi kuninga staabiülemaks. Sõja lõppedes kogus ta kokku sõja arhiivdokumendid, et asuda nende läbitöötamisele. Sellest ajast pärineb ka Moltke tuntud juhtlause, mille ta andis ajaloo osakonnale avalikkusele määratud ajaloo kirjutamiseks: „Tõtt, ainult tõtt, kuid mitte kogu tõtt“, s.t hulk detaile pidi avalikkuse eest jääma saladuseks. Lisaks rahva isamaalises vaimus kasvatamisele uuriti sõda teaduslikult eesmärgiga selgitada Preisi armee puudusi organisatsioonis, juhtimises ja taktikas.⁹⁷ Neist uurimistest sündisid salajased „Instruktsioonid kõrgematele rivijuhtidele“ (1869).⁹⁸ Nende ajaloouurimuste juures ei olnud Moltke jaoks kõige olulisem mitte ajalooline tõde, vaid kasvatuslik väärtus uute sõjaväejuhtide väljaõpetamisel. 1896. aastal sai ajaloo osakonna ametlikuks nimetuseks *Kriegsgeschichtliche Abteilung*. See jagunes kaheks osakonnaks, millest esimene töötas pärast 1815. aastat toimunud sõdade, Moltke strateegia ja koloniaalsõdade ajaloo kallal, teine tegeles

229.

⁹⁴ Samas. Lk 229–230.

⁹⁵ Jalajas. Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid. Lk 31–36.

⁹⁶ Sõjaväe-ajalooliste uurimiste organiseerimisest välisriikides ilmasõja kohta. ERA.2124.2.22. L 101.

⁹⁷ Sellest tööst võttis osa hulk Kindralstaabi ohvitseri. Moltke redigeeris taas lõpliku variandi, mis pealkirja „1866. a sõjauurimusest saadud kogemuste memuaar“ all esitati 1868. aastal kuningale heakskiitmiseks.

⁹⁸ Jalajas. Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid. Lk 19–21.

Friedrich Suure sõdadega. Ja kuigi Versailles' rahulepinguga Kindralstaap kaotati, jäi sõjaajaloo tundmine Saksamaal au sisse ka pärast Ilmasõda, pääsedes tähtsaima õppeainena kõigisse sõjaväe õppeasutustesse. Pärast Versailles' rahu töötas Saksamaal Riigiarhiivi juures sõjaosakond, mis koostas näiteks uurimuse „Der Weltkrieg 1914–1918“. Viimane oli VAK-i ohvitseridele suureks eeskujuks.

Prantsusmaal ei mänginud sõjaajaloo bürood kokkuvõttes küll nii tähtsat rolli nagu Saksamaal, kuid andsid muuhulgas Napoleoni sõdade teaduslike uurimustega siiski oma osa Prantsuse sõjaväe kasvatamisse. Prantsuse eripäraks oli see, et sõjaväelastest ajaloouurijad olid tihedas kontaktis Napoleoni ajastut uurivate tsiviilajaloolastega. Selline koostöö aitas sõjaväelastest ajaloolaste töömeetodit muuta tunduvalt teaduslikumaks. Prantsusmaal oli enne 1914. aastat Prantsuse Sõjaväe Peastaabi koosseisus olemas eriline Ajaloo jaoskond (*Section Historique*), mis tegeles sõjaväe arhiivide korraldamise ja möödunud sõdade ajaloo kokkuseadmisega. Ilmasõja ajal pidid väeosad jaoskonda koondama kõik oma tegevuse kohta käivad dokumendid. Pärast sõja lõppu esines tollane jaoskonna ülem kolonel Dupuis peastaabi ülema ees ettepanekuga jaoskond ümber korraldada: selle ülesandeks pidi saama vanade sõdade uurimise jätkamine ja Prantsuse sõjaväe tegevuse kirjeldamine maailmasõjas. Peastaabi ülema kindral Alby eestvedamisel pandi kokku kava, mille 9. märtsil 1919 allkirjastas pea- ja sõjaminister Georges Clemenceau. Parlament kinnitas kava 17. juunil. Sellega korraldati Ajaloo jaoskond ümber Ajaloo teenistuseks (*Service Historique de l'Etat-major de l'Armée*). Prantsuse Ajaloo teenistus koosnes kahest sektsioonist: vana sõjaajaloo (*section ancienne*) ja uue ajaloo sektsioonist (*section nouvelle*). 1920. aastatel tegeles vana ajaloo sektsioon Prantsuse-Preisi 1870.–71. sõjaga, uus sektsioon Ilmasõja uurimisega. Teenistusse kuulus umbes 50 ohvitseri, kellest enamik töötas uue ajaloo sektsioonis. Viimane jagunes 11 allsektsiooniks (*brigades*). Nn „ametite allsektsioon“ (*brigade des effectifs*) tegeles lahingutegevuse kaardistamisega, ida allsektsioon uuris Prantsuse sõjaväe tegevust Esimese maailmasõja ajal idas ja kolooniates, ülejäänud sektsioonid uurisid Prantsuse vägede poolt peetud lahinguid läänerindel ja teistel Euroopa rinnetel. Töö sektsioonides toimus nii, et juhataja jaotas oma sektsioonile määratud ülesande ohvitseride vahel ära, andes igaühele läbitöötamiseks teatud osa. Ajaloo teenistuse ülem valis kaastöölisi peamiselt kapteni ja majori aukraadides olevate ohvitseride hulgast, kellel ei näinud ligemal ajal paistvat teenistuses ümberpaigutamise võimalusi (nt seoses auastmes ülendamisega), sest sagedased muudatused isikkoosseisus ei võimalda ajaloo järjepidevat uurimist. Kaastöölisteks eelistati võtta neid ohvitseri, kes olid juba avaldanud mingisuguseid töid sõjaajaloo alal. 1922. aastal

tekkis Prantsusmaal ametliku ajaloo büroo kõrval eraasutus *Societe de L'histoire de la Guerre*, mis uuris samuti Ilmasõja ajalugu, ja selle koosseisu kuulusid nii tsiviilajaloolased, sõjaväelastest uurijad kui ka majandusteadlased.

Enne Esimest maailmasõda ei olnud Venemaal olemas taolist ajaloo bürood nagu Saksamaal või Prantsusmaal. Selle ülesandeid teostas osaliselt Sõjateaduste komitee, mille sõjaminister Dmitri Miljutin asutas Peastaabi osana. Seoses Peastaabi reorganiseerimisega 1900. aastal asutus kaotati ja mõned tema ülesanded kandusid Sõjateaduste arhiivile. Lisaks eksisteerisid Venemaal erilised komisjonid, mis asutati spetsiaalselt mõne sõjakäigu läbiuurimiseks (nt Vene-Türgi 1877.–78. aasta sõja ja Vene-Jaapani sõja komisjonid). Nõukogude Liidus moodustati 1919. aastal alaline komisjon 1914.–1918. aasta sõja uurimiseks ja selle etteotsa sai Vene sõjaajaloolane ja sõjateoreetik professor Aleksandr Svetšin. Antud komisjoni reorganiseeriti korduvalt 1920. aastate jooksul.

Austrias uuris sõjaajalugu Sõjaväe arhiivi Ajaloo osakond (*Kriegsgeschichtliche Abteilung des Kriegsarchivs*). Viini Sõjaväe arhiivi, ühe vanema sõjaarhiivi, materjali põhjal kirjutati rida töid Austria sõjaajaloo mitmesugustest epohhidest. Ilmasõja uurimisega ei olnud Austrias aga kaugele jõutud.

Itaalias oli olemas neljaks osakonnaks jagunev Kindralstaabi Ajaloo büroo (*Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito*), mis oli avaldanud hulga maailmasõja-teemalisi monograafiaid.

Inglismaal kuulus maailmasõja uurimine Impeeriumi kaitsekomitee Ajaloo büroo (*Committee of the Imperial Defence*) kompetentsi. See koosnes kolmest osakonnast (maa-, mere- ja õhuvägede osakond). Esimese maailmasõja arhiivid ja oma sõjaajaloo bürood, tegutsenud algselt Londonis, olid 1920. aastatel olemas ka Kanadal, Austraalias ja Uus-Meremaal.

Ameerika Ühendriikide Sõjaministeeriumi ajaloo sektsioon uuris ameeriklaste osalust Esimeses maailmasõjas.⁹⁹

Välisriikide kindralstaapide juures tegutsevate sõjaajaloo büroode organisatsiooni ja kogemusi üritati võimalikult palju ära kasutada ka VAK-i käimalükkamisel. Näiteks oli Kattai 1927. aastal kontaktis Eesti sõjaväe esindajaga Varssavis – kolonelleitnant Ludvig Karl Jakobseniga, kes õppis sel ajal Poola Kõrgemas Sõjakoolis. Kattai palus Jakobsenil vahendada suhtlust Poola sõjaväe keskraamatukogu *Centralna Biblioteka Wojskowa* ühe sektsiooniga:

⁹⁹ Sõjaväe-ajalooliste uurimiste organiseerimisest välisriikides ilmasõja kohta. ERA.2124.2.22. L 101–104; Prantsuse Sõjaväe Peastaabi ajaloo teenistus ja selle tööd ilmasõja ajaloo tarvis. Kaitseväe esindaja kiri Kindralstaabi II osakonna ülemale, 12.04.1928. ERA.2124.2.22. L 114–115.

VAK-il oli tarvis ülevaadet sõjaajaloo ja sõjakunstiajaloo kirjutamise metoodika alal ilmunud maailmakirjanduse kohta, mida Eesti Kindralstaap ei suutnud veel pakkuda.¹⁰⁰ Jakobsenilt saadigi loodetud abi.¹⁰¹ Kattai lasi Kindralstaabi II osakonnal uurida, kuidas on teiste riikide sõjaajaloo osakonnad organiseeritud – mida uuritakse, palju neis ohvitseri töötab ja milliste teemadega tegeletakse. Poola sõjaväe Ajaloo büroos töötas 20 kindralsaabi ohvitseri, kellele lisandus tehniline personal. Uuriti nii 1919.–20. aasta Vene-Poola sõda, Poola vanemaid sõdu kui ka Esimest maailmasõda. Büroo loodi 1921. aastal ja oli 1926. aastal just reorganiseeritud. Pool selle töö tulemustest kuulus avalikustamisele kui ajaloomaterjal, teine, sõjaväelisele juhtkonnale suunatud osa pidi jääma salastatuks.¹⁰² Jakobsen käis vestlemas ka büroo ülema kindral Wacław Stachiewicz'iga, tutvudes peamiselt 1919.–20. aasta sõja uurimisjaoskonna tegevusega, sest see huvitas komiteed kõige enam. Jaoskond jagunes kolmeks alasektsiooniks. Operatiivsektsioon oli ametis üldise sõjaajaloo kokkuseadmisega. Taktikaliste küsimuste uurimise sektsiooni eesmärgiks oli Poola sõjadoktriini loomine ja uurimistulemuste kasutamine sõjakoolides ning kõrgema sõjalise hariduse andmisel. Kolmandana tegutses väeosade ajaloo sektsioon.¹⁰³ Kindral Stachiewicz'ilt sai Jakobsen lühiülevaate Poola büroo struktuurist, senisest tegevusest ja arhiivikorraldusest. See tõlgiti eesti keelde ja saadeti tutvumiseks VAK-ile.¹⁰⁴ Samuti tõlgiti ära osa Poolas koostatud Ilmasõja ajaloo uurimise metoodika instruktsioonidest.¹⁰⁵ Hiljem tutvuti ka Rumeenia Sõjaajaloo büroo töömeetodite ja koosseisuga – vahendajaks oli taas Jakobsen.¹⁰⁶

Loomulikult otsiti eeskujusid ka kõige lähemalt – näiteks Lätist ja Soomest. 28. septembril 1918 oli Soome sõjavägede ülemjuhataja kindral Mannerheim teinud oma lähimatele abilistele ülesandeks koguda kokku Soome Vabadussõja arhiivimaterjal. Komitee eesotsas Peastaabi ülemaga asuski tööle, kuid avastas, et materjal oli väga puudulik. Komiteel oli kasutada ainult Peastaabi operatiivosakonna arhiiv, milles leidis vaid operatiivmaterjali. Dokumente hakkas koguma ka 1918. aastal asutatud Soome Sõjaarhiiv. Väeosad said korralduse saata oma materjal arhiivi ära, kuid asi ei edenenu eriti kiiresti. Palju materjali oli, nagu ikka, hävinenud või inimeste kätte jäänud, osa Vabadussõda ligidalt puudutavast materjalist aga Soome Riigiarhiivis ja Poliitilise politsei arhiivis (viimane andis 1926 oma

¹⁰⁰ Kattai Jakobsenile, 15.09.1927. ERA.2124.2.22. L 1.

¹⁰¹ Jakobsen Kindralstaabi II osakonna ülemale, 19.02.1928. ERA.2124.2.22. L 2.

¹⁰² Kindralstaabi II osakond VAK-ile, 17.11.1927. ERA.2124.2.22. L 7.

¹⁰³ Jakobsen Kindralstaabi II osakonna ülemale, 3.02.1928. ERA.2124.2.22. L 8–11.

¹⁰⁴ Stachiewicz Eesti Kaitseväge esindajale Varssavis, 22.02.1928. ERA.2124.2.22. L 14–17.

¹⁰⁵ Metodoloogilised näpunäited ilmasõja uurimise alal töötavatele ohvitseridele. ERA.2124.2.22. L 36–64.

¹⁰⁶ Rumeenia Kindralstaabi VII Ajaloo sektsiooni ülesanded ja sisemine töökorraldus, 04.1928. ERA.2124.2.22. L 118–123.

materjali Sõjaarhiivile üle). 1918. aasta septembris kuulusid Soome Vabadussõja Ajaloo Komiteesse vaid kaks ohvitseri – kindralmajorid Carl Gustav Theslöf ja Hannes Ignatius, kes olid määratud ametisse ülemjuhataja poolt. Mõlemal olid siiski suured eeldused ajaloo kirjutamiseks, kuid piiratud dokumentaalne materjal ei lubanud sõjaajalugu tollal põhjalikult kirjutada. Samuti olid mõlemad aktiivteenistuses. Theslöf komandeeriti välismaale, Ignatius läks varsti reservi. 1918. aasta oktoobri algul sai komitee sekretäriks ja eestvedajaks ajaloolane Kaarle Soikkeli (1928. aastast Soome Sõjaarhiivi hoidja), kelle ülesandeks oli materjali kogumine ja Vabadussõja ajalooramatu lõplik redigeerimine. Komiteesse nimetati ka ajalooliseks eksperdiks professor Ernst Gustaf Palmen, pärast tema surma (1919) professorid Kustavi Grotenfelt ja Sigurd Nordenstreng. Soome Vabadussõja Ajaloo Komitee sai Vabadussõja ajaloo raamatu tervenisti valmis 1925. aastaks.¹⁰⁷ Lätis tegutses Vabadussõja ajaloo komisjon alates 1926. aastast. Komisjoniga saadi kontakti endise VAK-i liikme Richard Masingu kaudu, kes tegutses aastail 1927–30 Eesti sõjaväe esindajana Lätis.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Soome Vabadussõja ajaloo ajalugu (kokkuvõtte K. Soikkeli kirjast, 4.06.1928). ERA.2124.2.22. L 111.

¹⁰⁸ Masing Kindralstaabi II osakonna ülemale, 30.12.1927. ERA.2124.2.22. L 124.

2. VABADUSSÕJA AJALOO KOMITEE 1926–1932

2.1. Komitee loomine, struktuur ja koosseis

16. juunil 1926 võttis Vabariigi Valitsus vastu „Vabadussõja Ajaloo Komitee seadluse“.¹⁰⁹ Komitee loodi Sõjaministeeriumi juurde ja selle eesmärgiks oli seatud „tõetruult ja põhjalikult läbi uurida ja kirjeldada neid sõjalisi sündmusi, mis on ühenduses iseseisva Eesti Vabariigi loomise ja kaitsmisega ja mis arenesid aastatel 1917–1920 kuni Tartu rahulepingu allakirjutamiseni“ (§1). Komiteel pidi olema oma pitsat ja iseseisev asjaajamine (§2) . Seadluses oli veel sätestatud, et kõik komitee ellukutsumisega ühenduses olevad kulud kaetakse eelarve korras, milleks vastavad summad nõutakse välja Sõjaministeeriumi kaudu. Samuti pidi Sõjaministeerium muretsema komiteele ruumid (§3). Kõik riigiasutuste korralduses olevad Vabadussõja ajalosse puutuvad materjalid, dokumendid, käsikirjad ja uurimused tuli anda komitee vahetusse käsutusse. Seadlus ütles, et „vabariigi ministeeriumid ja riigiasutused on kohustatud saatma komiteele nende arhiivides alal hoidunud materjale ja kirjakogusid, mis komitee leiab tarviliku olevat“. Materjalidest, mida asutused ise veel vajasid, tuli teha ära kirjad ja saata VAK-ile (§4).

VAK koosnes juhatuselt ja töökomisjonist (§5). Komitee juhatus, mis määrati ametisse Vabariigi Valitsuse poolt sõjaministri ettepanekul, koosnes juhatajast ja tema kahest abist. Komitee juhataja pidi tulema vanematest kindralstaabi ohvitseridest, kes oli Vabadussõja kaasa teinud, teenides kõrgemal juhtival kohal sõjaväe keskasutuses. Juhataja esimene abi pidi pärinema vanemate kindralstaabi ohvitseride seast, kes oli Vabadussõja isiklikult kaasa teinud, olles juhtival kohal – vähemalt rügemendi ülemal ametikohal. Juhataja teine abi pidi tulema „õpetlastest, kel on kogemusi ja vilumust ajaloo uurimise alal“ (§6).¹¹⁰

Komitee töökomisjoni eesotsas seisis töökorraldaja, kellel oli üks abi.¹¹¹ Alates 1928. aastast nimetati töökorraldajat töökomisjoni juhiks. Mõistet „töökorraldaja“ 1926. aasta seadluses ei leidu – seal oli kirjas, et töökomisjon koosneb alalistest liikmetest ning

¹⁰⁹ Vabadussõja Ajaloo Komitee seadlus. – Riigi Teataja, nr 57, 1926.

¹¹⁰ VAK-i seadlus, 16.06.1926. ERA.2124.2.14. L 1–2.

¹¹¹ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.14. L 44.

tehnilistest ja ajutistest tööjõududest. Alalised liikmed määrati tarviduse järgi ametisse sõjaministri poolt Kindralstaabi ülema ettepanekul. Tehnilised tööjõud määras ja ajutised tööjõud kutsus ametisse komitee juhataja (§7).

Seadluses oli sätestatud ka tasu määramise kord komitee liikmetele ja tööjõududele. Juhatajale ja tema abidele, töökomisjoni alalistele liikmetele ja tehnilistele tööjõududele komitee töös osalemise eest alalist palka ei määratud, kui nad olid riigiteenistuses. Pärast töö lõppu või ametist lahkumisel pidi neile makstama Vabariigi Valitsuse otsusega sõjaministri ettepanekul ühekordne honorar. Nende palk, kes riigiteenistuses ei olnud, määrati kindlaks palgatabelitega (§8). Ajutistele tööjõududele maksti tasu komitee juhataja määramisel (§9).¹¹² Sellist tasustamise korraldust muudeti juba kahe aasta pärast.

Juhatuse ülesandeks oli põhimõtteliste küsimuste otsustamine, juhtnõõride andmine töökomisjonile ja uurimistöö jaotamine töökomisjoni liikmete vahel. Töö tegelikuks täitjaks oli töökomisjon, mille ülesandeks oli ajaloomaterjali kogumine, korraldamine ja uurimine ning Vabadussõja ajaloo kokkuseadmine.¹¹³ Juhatus määras kindlaks töökomisjoni üldise tegevussuuna, vastutas tehtud töö „sisu ja välimuse“ eest, kuid praktilises töös osales algusaastatel minimaalselt. Juhatuse koosolekud toimusid vastavalt vajadusele – kui oli kerkinud teravamaid probleeme ja oli vaja uusi põhimõttelisi otsuseid. Juhatus üritas koguneda aasta-kahe tagant, kuid selles osas korrapärast skeemi välja ei kujunenudki. Kolmeliikmeline juhatus kogunes 24. oktoobril 1926, 14. novembril 1927, 25. jaanuaril 1928 ja 4. novembril 1931 (olgu öeldud, et 1930. aastate teisest poolest – seoses Vabadussõja populaarväljaande käsikirja läbivaatamisega – sai juhatus kokku kümneid kordi aastas). Juhatuse koosolekutest võtsid osa ka töökomisjoni juht ja sageli mõni töökomisjoni liige. Töökomisjoni tööst sai juhatus ülevaate erinevate aruannete kaudu – töökomisjoni juht esines igal juhatuses koosolekul ettekandega seni tehtud tööst, lisaks olid juhatuses liikmed tuttavad juhatajale ja sõjaministrile saadetud komitee tegevuse aastaaruannetega. Koosolekute vahepealsel ajal suheldi kirja teel ja isiklikult.

1928. aasta sügisel, pärast komitee seadluse esimest muutmist ja uue koosseisu kinnitamist Vabariigi Valitsuse poolt, paluti töökomisjoni juhil Mihkel Kattail saata

¹¹² VAK-i seadlus, 16.06.1926. ERA.2124.2.14. L 1–2. Vt ka: Vabadussõja Ajaloo Komitee – mis on selle ülesandeks? – Päevaleht (Tallinn), nr 161, 18.06.1926. Lk 1; Vabadussõja ajalugu vabariigi 10. aastapäevaks – Postimees (Tartu), nr 160, 18.06.1926. Lk 2; Vabadussõja mälestused – Postimees (Tartu), nr 284, 19.10.1926. Lk 2. Kuna komitee hooleks oli teadusliku sõjalise kirjelduse koostamine, siis moodustati Vabariigi Valitsuse poolt samal ajal erikomisjon, mis pidi kokku seadma ülevaatlikuma „vabadusvõitluse ajaloo“. Komisjoni esimeheks oli haridusminister ja liikmeteks välis- ja sõjaminister. Vabadusvõitluse kirjeldust loodeti valmis saada vabariigi 10. aastapäevaks. Vabadussõja tervikülevaadet sellest kavatsusest siiski ei sündinud.

¹¹³ Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 631.

Kindralstaabi V osakonda kava, milles oleksid kirjas VAK-i funktsioonid ja kõigil ohvitseride ametikohal teenivate isikute täpsed ametikohustused ja õigused, mis neile oleks soovitatav anda. Huvitav fakt on see, et tegelikult ju komitee seadlustes polnud juhatuse ega töökomisjoni funktsioone täpsemalt ära märgitud. Kava järgi oli juhatuse ülesandeks üldiste juhendite andmine arhiivimaterjali alalhoiuks ja Vabadussõja ajalooliseks uurimiseks (sh uurimispiiride kindlaksmääramine, Vabadussõja ajaloo sisuline redigeerimine, juhiste andmine ajaloo väljaandmiseks ja müügiks). Komitee juhatajal pidid olema diviisi ülema õigused. Juhataja esitas sõjaministrile ametisse määramiseks töökomisjoni juhi, abi ja liikmed, pidi leidma ajutisi tööjõudusid-eriteadlasi üksikute küsimuste (arhiivindus, majandus jt) läbitöötamiseks, kontrollima töökomisjoni tegevust, otsustama arhiivimaterjali omandamise üle (sh tasu määramine), esitama eelarve ja kontrollima selle täitmist ning kutsuma kokku komitee juhatuse. Juhataja I abi pidi neis ülesannetes juhatajat abistama. Juhataja II abi ülesanneteks olid kava kohaselt komitee arhiivi teaduslik ja Vabadussõja uurimise metoodilise külje juhtimine. Töökomisjoni funktsioonideks olid arhiivimaterjali kogumine ja korraldamine, Vabadussõja ajalooline uurimine, kirjutamine, trükkimise ja müümise organiseerimine ja ajalooliste õiendite andmine. Töökomisjoni juhil pidid olema pataljoni ülema õigused, ta esitas kantselei tööjõudude kandidaadid ametisse määramiseks ja vallandamiseks, juhtis komisjoni üldist tööd, uuris ja kirjutas temale määratud sõjaperioodi (analüütiline + sünteetiline protsess), pidi redigeerima Vabadussõja ajaloo juhatusele esitamiseks, korraldama ajaloo trükkimist ja müüki. Töökomisjoni I abile olid kavas ette nähtud samuti pataljoni ülema õigused, tema ülesandeks jäi sõja ajaloolise uurimise metoodika määramine, oma sõjaperioodi uurimine ja kirjutamine, arhiivi korraldamine, õiendite andmine, ajaloo trükkimise tehnilise küljega tegelemine jne. Teistel töökomisjoni liikmetel pidid olema kompanii ülema õigused, nad olid iga sõjaperioodi uurija abid, töötades kriitiliselt läbi arhiivimaterjali (analüütiline protsess).¹¹⁴ Antud kava kinnitamise kohta puuduvad andmed, kuid kõige üldisemates joontes selliseid ülesandeid täites VAK toimiski.

Vabariigi Valitsuse otsusega 26. juunist 1926 määrati kindlaks komitee juhatuse nimeline koosseis vastavalt seadluses ettenähtud nõuetele. Vabadussõja Ajaloo Komitee juhatajaks sai kindralmajor Jaan Soots, juhataja abiks kindralmajor Nikolai Reek ja II abiks professor Jüri Uluots. Kellelegi neist ei olnud komitee juhtimine põhitööks ja selle eest nad palka ei saanud.¹¹⁵ Kolmeliikmeline juhatuse tegutses samas koosseisus kuni 1932. aastani, mil juhatuse liikmete arvu suurendati viieni.

¹¹⁴ VAK-i funktsioonid (kava), 4.10.1928. ERA.2124.2.17. L 24–26.

¹¹⁵ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.32. L 29.

23. juunil 1926 kinnitas Vabariigi Valitsus VAK-i rahuaegse koosseisu (nr 67), s.t. täpsustati ametikohad igas komitee struktuuriüksuses ning isikute ametisse määramise ja tasustamise kord (juhatuse: juhataja, juhataja I ja II abi; töökomisjon: töökorraldaja, tema abi, töökomisjoni liikmed, tehnilised tööjõud – joonestaja ja kirjutaja – ning ajutised tööjõud). Töökomisjoni alalised liikmed määrati otsuse järgi ametisse Kindralstaabi käsundusohvitseridest ja neil pidi säilima palk endise ametikoha järgi. Pärast tööde lõppu pidi neilegi makstama Vabariigi Valitsuse otsusega töö eest ühekordne honorar.¹¹⁶

Sõjaministri käskkirjaga nr 318 7. juulist 1926 nimetati kolm ohvitseri töökomisjoni alalisteks liikmeteks: Sõjavägede Staabi VI osakonna ülema kohusetäitja kolonelleitnant August Traksmann (alates 1935. aastast Traksmaa), Kindralstaabi käsundusohvitser major Mihkel Kattai ja major Richard Masing.¹¹⁷ Kattai määrati 1927. aasta alguseks töökorraldaja ametikohale, kuhu ta jäi kuni komitee tegevuse lõpuni. Kuna Traksmann ei saanud kohe tööle asuda, nimetati kuni 1. oktoobrini 1926 ühe alalise liikme kohusetäitjaks Kindralstaabi käsundusohvitser major August Tomander. Traksmann pidi VI osakonnast vabanema 1. oktoobril ja komiteesse tulema, kuid tollal ta siiski VAK-is tööle ei asunud.¹¹⁸ Traksmann vabastati töökomisjoni alalise liikme kohuste täitmisest ning major Tomanderi komandeerimist komitee juures pikendati alates 1. oktoobrist.¹¹⁹ Traksmann sai oma võimaluse komitee tegemistes kaasa lüüa 1930. aastatel. Tänu Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku raamatu kirjutamisele on ta tänapäeval ehk komiteega enim seostatud mees Kattai ja Hengo Tulnola kõrval.

Töökomisjon pidi tegevust alustama 15. juulil 1926, kuid sügiseste manöövrite ja väljasõidu ettevalmistamise ning nendest osavõtmise, teisalt aga ruumide puuduse tõttu, asus töökomisjon tegelikult tööle alles 1926. aasta oktoobri lõpul-novembri algul.¹²⁰ Komitee asupaigaks sai Pagari tänav 1 Tallinnas, kus asus Sõjaministeerium.

1. jaanuaril 1927 lahkus töökomisjonist major Richard Masing.¹²¹ Komplekteerimistööd jätkusid. Töökorraldajaks, nagu mainitud, määrati sama aasta 1. jaanuarist Kattai, kes oli olnud töökomisjonis algusest peale juhtiv jõud ja täitnud komisjoni esimehe kohuseid.¹²² Esimene kantseleiametnik, eraisik Elise Steinmann palgati 1. järgu kirjutaja kohale 1.

¹¹⁶ Vabariigi Valitsuse otsus, 23.06.1926. Sõjaministeerium: koosseis nr 67 – Vabadussõja Ajaloo Komitee. ERA.2124.2.17. L 10. Koosseisu täiendati Vabariigi Valitsuse otsusega 29.12.1926.

¹¹⁷ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.32. L 29.

¹¹⁸ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.32. L 29.

¹¹⁹ Reek VAK-i juhatajale, 2.02.1927. ERA.2124.2.16. L 44.

¹²⁰ Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 631.

¹²¹ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.32. L 29.

¹²² Reek VAK-i juhatajale, 2.02.1927. ERA.2124.2.16. L 44. ERA.2124.2.16. L 44.

detsembrist 1926. aastal.¹²³ 1. märtsist 1927 palgati komitee koosseisus ette nähtud joonestaja kohale Arnold Seiler.¹²⁴ Joonestaja, kelle põhiülesandeks oli skeemide ja kaartide kopeerimine, pidi esialgu täitma ka kantseleiametniku kohuseid.¹²⁵ Niisiis oli 1927. aasta märtsiks töökomisjoni kohal kaks ohvitseri (Kattai, Tomander) ja kaks kantseleiametnikku.¹²⁶

Töökomisjoni komplekteerimise ja täiendamisega tegeles peamiselt Kattai. Viimane üritas leida töökomisjoni tehnilisi ja ajutisi abitööjõude. Selleks oli vaja uurida Töö- ja Hoolekandeministeeriumi riigiametnikkude reservi juhatajalt, kas ehk ei leidu ametnike reservis sobivaid kandidaate. Seejärel kutsuti sobivad kandidaadid läbirääkimistele Sõjaministeeriumi. Kindralstaabi II osakonna ülemalt paluti eelnevalt teateid palgatava isiku poliitilise meelsuse kohta. Enamasti midagi kahtlast ei leitud. Aga näiteks 1930. aastal, kui komitee palus infot kellegi Reinhard Wassi kohta, keda kavatseti tööle palgata, tuli II osakonnast järgmine salajane teade: „kodanik Reinhard Johannese poeg Wassi kohta poliitiliselt kahtlasi teateid praegu ei ole, kuid ta elab ühes isaga, kes oli 1919. aastal suurem punane ja oli läbikäimises 1. detsembri mässust osavõtjatega“.¹²⁷ Komitee teenistusse teda seejärel ei võetud, kuigi me ei tea, kas isa „musta“ mineviku tõttu või mingil muul põhjusel.

Samuti otsis Kattai juurde ohvitseri, kes oleksid nõus komitees teenima ja aitama ajaloomaterjali läbi töötada. Selleks saadeti välja nimelised üleskutsed astuda VAK-i teenistusse. Lisaks põhipalgale¹²⁸ meelitati ohvitseri ka asjaoluga, et komitees teenimine võis olla heaks ettevalmistuseks Kõrgemasse Sõjakooli astumiseks.¹²⁹ Lisaks saatis Kattai Kindralstaabi ülemale nimekirju ohvitseridest, keda oleks soovitatav komandeerida komiteesse.¹³⁰

Samas oli selliseid juhtumeid, kus isik avaldas ise soovi saada komitee kaastööliseks, kuid sai eitava vastuse. Sellistel puhkudel ei olnud küll tegu kõrgemate ohvitseridega. Näiteks on vähetuntud fakt, et kurikuulus Edgar Meos – mees, kes olevat riigivõimu muutumisega Eestis sageli poolt vahetanud – üritas komiteesse pääseda otse vanglast.¹³¹ Kandes Tartus

¹²³ Kattai Korraldusvalitsuse majanduse osakonna ülemale, 12.1926. ERA.2124.2.16. L 16.

¹²⁴ Kattai Korraldusvalitsuse kantselei ülemale, 03.1927. ERA.2124.2.16. L 52. Arnold Seiler oli muide ka muusik, kuuludes Kaitseliidu Tallinna maleva orkestrisse. Näiteks kui 1929. aastal külastas Eestit Rootsi kuningas, palus maleva pealik, et Seiler saaks vabastatud teenistuskohustustest komitee arhiivis, kuna orkester pidi esinema külaliste vastuvõtmisel täies koosseisus (Pinka VAK-i arhiivi juhatajale, 21.06.1929. ERA.2124.2.35. L 104).

¹²⁵ Kattai Töö- ja Hoolekandeministeeriumi riigiametnikkude reservi juhatajale, 31.01.1927. ERA.2124.2.16. L 43.

¹²⁶ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.32. L 29.

¹²⁷ Kaitsvägede II osakonnast VAK-i töökomisjoni juhile, 10.10.1930. ERA.2124.2.17. L 51.

¹²⁸ Palk aukraadi järgi – kapten 10 000, leitnant 8700, nooremleitnant 7700 marka.

¹²⁹ Kattai Püssile, 20.12.1926. ERA.2124.2.16. L 32.

¹³⁰ Kattai Kindralstaabi ülemale, 28.11.1927. ERA.2124.2.16. L 256.

¹³¹ Valgas 2. soomusrongide rügemendis teenides oli Meos väeosa templit ja võltsitud allkirja kasutades võtnud

kaheksakuulist vangistust, pöördus Meos 1926. aasta juunis „alandliku palvega“ sõjaministri poole, et teda lubataks VAK-i töökomisjonist kaastöölisena osa võtta.¹³² Tartus palus Meos juba luba Tallinna elama asumiseks komiteesse astumise puhul. Meosi palve jäi oodatult rahuldamata, kuna ta oli sõjaväeringkonna kohtu poolt karistatud.¹³³

Major Masing ja major Tomander tegelesid selle lühikese aja jooksul, mil nad komitees teenisid, väeosadest materjali kogumise, registreerimise ning Vabadussõja-ainelise kirjanduse hankimisega, Tomander korraldas koos Kattaiga komitee arhiivi.¹³⁴

15. juulil 1927 asus töökomisjon uutesse ruumidesse, misjärel tekkis võimalus tööjõu suurendamiseks. 9. augustil asus töökomisjonis tööle Kõrgema Sõjakooli lõpetanud kapten Oskar Jalajas.¹³⁵ 22. augustil komandeeriti Sõjavägede Staabist töökomisjoni major Oskar Kurvits.¹³⁶ 15. augustil samal aastal palgati kaks ajutist kantseleiametnikku arhiivi korraldamiseks ja väljavõtete tegemiseks – Magda Piilman ja Ida Pärtelson.¹³⁷ 15. jaanuaril 1928 lahkus komiteest major Tomander – nüüd puudus ohvitser, kelle ülesandeks oleks olnud komitee arhiivi korraldamise juhtimine. See töö jäi alul Kattai ülesandeks, juunist 1928 aga Kurvitsa õlule. Vajadus arhiivi korraldustööd jätkata oli niivõrd suur, et Kurvits pidi katkestama talle ülesandeks pandud rahvusväeosade loomise uurimistöö.¹³⁸ 1928. aasta märtsis oli töökomisjonis kolm ohvitseri (Kattai, töökorraldaja abi Jalajas, juurdekomandeeritud Kurvits) ja neli kantseleiametnikku.¹³⁹

1927. aasta teisel poolel tõusis päevakorda komisjoni koosseisu täiendamise küsimus abitööjõududega, sest materjali kogumine, arhiivi korraldamine ja dokumentide läbivaatamine nõudis palju aega. Oli selge, et väikesearvulise ja pealegi ebastabiilse koosseisuga ei suuda komitee piisava tulemuslikkusega tegutseda. Igas uurimisperioodis (Vabadussõja sündmustik jaotati uurimiseks perioodidesse¹⁴⁰) ulatus tõepoolest läbi uurida tulevate dokumentide arv

välja ühele ohvitserile kuuluva raha (Vt Juurvee, Ivo. Edgar Meos – <http://www.tuvid.ee/ivomeos.php> – 20.04.2013).

¹³² Meosil oli antud kirjas enese kohta „au teatada“, et on keskkooli haridusega algaja ajakirjanik, Sõduri kaastööline, kes võtnud kooliõpilasena Vabadussõjast vabatahtlikult osa Tartu kaitsepataljoni ja Soomusrongide diviisi koosseisudes ning kes nüüd on väga huvitatud Vabadussõja ajaloo kokkuseadmisest. Oma soovitajate ja isiklike tuttavatena märkis Meos muuseas Karl Einbundi, August Traksmanni ja Karl Partsi.

¹³³ Tallinna-Harju kriminaalkomissar VAK-i esimehele, 3.07.1926; Kindralstaabist Tallinna-Harju kriminaalkomissarile, 07.1926; Meosi kirjad sõjaministrile ja VAK-i esimehele, 18.06.1926 ja 29.07.1926. ERA.2124.2.16. L 1, 2, 3–5.

¹³⁴ Masing Kindralstaabi ülemale, 17.08.1926; Kattai volitused Masingule ja Tomanderile, 7.12.1926. ERA.2124.2.16. L 6, 33–34.

¹³⁵ Jalajas VAK-i töökorraldajale, 9.08.1927. ERA.2124.2.16. L 125.

¹³⁶ Kurvits VAK-i töökorraldajale, 22.08.1927. ERA.2124.2.16. L 138.

¹³⁷ Kattai Sõjaministeeriumi komandandile, 8.09.1927. ERA.2124.2.16. L 146.

¹³⁸ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 71.

¹³⁹ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.32. L 30.

¹⁴⁰ Eellugu (1917–18), I periood (sõja algusest kuni 15. veebruarini 1919) ja II periood (16. veebruar kuni 24.

kümnetesse tuhandetesse. Töö tegemiseks tuli kasutada ajutisi töölisi. Nii pöördus töökomisjon komitee juhatuse poole, kes 14. novembril 1927 peetud koosolekul tunnistas koosseisu täiendamise vajalikuks. Juhatuse otsustas paluda sõjaministrit suurendada töökomisjoni koosseisu kuue ohvitseri võrra (neist kolm koosseisulistele kohtadele ja kolm juurde komandeerida) ja palgata tehniliste tööjõududena juurde üks joonestaja ja kolm kirjutajat.¹⁴¹ Nii ulatuslikku koosseisutäiendust siiski ei saadud. Küll saadi luba võtta juurde neli ohvitseri, kelle ametikoht võrdunuks kava kohaselt auastme ja palga mõttes kompaniiülema kohaga. Uute ohvitseride peamiseks ülesandeks pidi olema uurimisperioodi kirjutajate abistamine ja dokumentide esialgne läbitöötamine.

Detsembris 1927 saadeti kutse asuda komitees tööle neljale ohvitserile, kelle seas oli ka leitnant Hugo (Hengo) Tulnola.¹⁴² Ettepanekust meelitatud Tulnola oligi ainuke, kes nõusoleku andis, teatades, et tunneb erilist huvi töötamiseks Vabadussõja uurimisel.¹⁴³ Tulnola, kuigi harrastusajaloolane, oli komiteele silma jäänud mitmete Vabadussõja-aineliste kirjutistega ajakirjanduses.¹⁴⁴ Reaalselt sai Tulnola asuda Tallinnas tööle alles 1928. aasta sügisest. Senikaua tuli veenda perekonda, oodata telegrammi Pärnust üleviimise kohta ning tegeleda majanduslike korraldustöödega.¹⁴⁵ Peale Tulnola saadeti detsembris 1927 kutse leitnant Gustav Simmole ja leitnant Johan Poolile. Simmo, kes oli küll tööst väga huvitatud, ütles majanduslikel põhjustel ära, Pool eelistas aga riviteenistust väeosas.¹⁴⁶ 1929. aastal tuli Simmo ikkagi komiteesse. Mitu korda tegi Kattai ettepaneku VAK-i asuda leitnant Adolf Brahmannelle, kuid väikese palga ja perekondlike põhjuste tõttu sai eitava vastuse.¹⁴⁷

Nii pidi Kattai 1928. aasta algul tõdema, et kui asuti koosseisu suurendamisele, ei olnud need ohvitserid, keda sõjaloolisele uurimistööle sooviti, nõus töökomisjonis tööle hakkama. Äraütlemist põhjendati palgaolude ja teenistuskäigu kindlustamatusega. Viimased probleemid tulenesid komitee seadlusest. Seepärast hakati ette valmistama seadluse §-de 7 ja 8

mai 1919).

¹⁴¹ VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 16.

¹⁴² Kattai Tulnolale, 12.12.1927. ERA.2124.2.16. L 274.

¹⁴³ Tulnola Kattaile, 14.12.1927. ERA.2124.2.16. L 275.

¹⁴⁴ Tulnola oli Pärnu Postimehe ja Sõduri kaastööline. Sõduris ilmus temalt kirjutisi Pärnu-garnisoni eluolust. 1926. aasta suvel ilmus Sõduri erilisana Tulnola raamat „3. jalaväe rügemendiga Vabadussõjas 1918–1920“. Sõjanduse huviline Tulnola pidas garnisoni ohvitseride kutseoskuste täienduse koosolekul 1926. aastal ettekande „Eesti muinaslinnade puhtsõjaline tähtsus“. 8. juulil 1928 ilmus Pärnu Postimehes (nr 149) Tulnola artikkel Pärnus moodustatud väeosade tegevusest Vabadussõjas „Kalevite pojad löid omale kodu. Pärnumaa osa Eesti riigi kaitsel“ (Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 133). Vt ka teisi temalt ilmunud artikleid Sõduris: Eesti rahvuslike väeosade eelkäijad Võrus 1917. a kevadel ja suvel, nr 7/8, 1931. Lk 232–236; Tallinna eraldi pataljonist 3. üksiku jalaväepataljonini, nr 40/41, 1932. Lk 980–983.

¹⁴⁵ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 134–135.

¹⁴⁶ Pool VAK-i töökorraldajale, 20.12.1927; Simmo Kattaile, 18.12.1927. ERA.2124.2.16. L 280, 281.

¹⁴⁷ Brahmann VAK-i töökorraldajale, 20.01.1928. ERA.2124.2.26. L 3.

muutmist.¹⁴⁸

Esimest korda muudeti VAK-i seadlust Vabariigi Valitsuse otsusega 3. juulist 1928.¹⁴⁹ Uues seadluses oli täpsemalt lahti kirjutatud töökomisjoni koosseis. Esimest korda kasutati mõistet „töökomisjoni juht“. Muutus ka töökomisjoni liikmete ametissenimetamise kord. Uue seadluse kohaselt koosnes töökomisjon juhust, tema abidest, komisjoni liikmetest, kantselei tööjõududest ja ajutistest tööjõududest. Töökomisjoni juhi abide, komisjoni liikmete ja kantselei tööjõudude arv pidi määratama kindlaks juhataja ettepanekul. Seadluses oli veel öeldud, et töökomisjoni juhi, tema abid ja töökomisjoni liikmed määrab ametisse sõjaminister komitee juhataja ettepanekul, kantselei tööjõud määrab ametisse aga töökomisjoni juht. Ajutised tööjõud kutsus ametisse komitee juhataja (§7). Komitee juhataja ja tema abid ei saanud endiselt komitee tööst osavõtu eest palka, neile pidi makstama ühekordne honorar pärast töö lõppu. Küll muutusid uue seaduse järgi töökomisjoni liikmete palgaolud: töökomisjoni juhi, tema abide, töökomisjoni liikmete ja kantselei tööjõudude palk määrati kindlaks kaitsevägeade palganormidega (§8).¹⁵⁰

15. augustil 1928 kinnitas Vabariigi Valitsus uue VAK-i koosseisu (nr 3), mis hakkas kehtima 1. septembrist.¹⁵¹ Ära muudeti töökomisjoni esimehe ehk töökorraldaja ametinimetust. Töökorraldajat nimetati siitpeale Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni juhiks. Lisaks töökomisjoni juhile ja tema abile hakkasid töökomisjoni koosseisu kuuluma veel neli töökomisjoni liiget-ohvitseri ja neli kantseleiametnikku. Enne töökomisjoni uue koosseisu kehtestamist töötasid kaks kantseleiametnikku ajutiste tööjõududena.

Uued töökomisjoni liikmed, neli ohvitseri asusid ametikohale 1928. aasta septembris-oktoobris – leitnant Hengo Tulnola, leitnant Adolf Kuusental, kapten Karl Rägo ja kapten Ferdinand Voldemar Mänd.¹⁵²

31. märtsi 1929. aasta seisuga oli töökomisjoni nimeline koosseis järgmine: töökomisjoni juht oli major Kattai, juhi abi kapten Jalajas, töökomisjoni liikmed olid kapten Rägo, kapten Mänd, leitnant Tulnola ja leitnant Kuusental. Töökomisjonile juurdekomandeeritud ohvitser oli major Kurvits.¹⁵³ 1929. aasta kevadsuvel lahkus koosseisust Kuusental, kes komandeeriti

¹⁴⁸ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.32. L 30.

¹⁴⁹ VAK-i seadluse muutmise seadlus. – Riigi Teataja, nr 58, 1928.

¹⁵⁰ VAK-i seadluse muutmise seadlus, 3.07.1928. ERA.2124.2.4. L 27.

¹⁵¹ Kindralstaabi V osakonnast VAK-i töökomisjoni juhile, 21.08.1928; Vabariigi Valitsuse otsus 15.08.1928. Sõjaministeerium: koosseis nr 3 – VAK. ERA.2124.2.17. L 17–18.

¹⁵² VAK-i tegevus 1.04.1928–30.11.1929. ERA.2124.2.32. L 32. Töökomisjoni liikmed ilmusid kohale 14., 17. ja 21.09 ja 1.10.1928.

¹⁵³ VAK-i juhataja ja töökomisjoni nimeline koosseis, 31.03.1929. ERA.2124.2.32. L 20.

õppima Soome Kõrgemas Sõjakooli.¹⁵⁴ 5. septembril 1929 asus tema asemele 9. üksikust jalaväepataljonist leitnant Gustav Simmo.¹⁵⁵ Seega töötas 30. novembri 1929. aasta seisuga töökomisjonis seitse ohvitseri ja neli kantseleiametnikku.¹⁵⁶ Piilmann lahkus teenistusest 1. novembril 1929.¹⁵⁷ Kantselei töäjõud olid detsembri seisuga Steinmann, Seiler, Pärtelson ja 2. järgu masinakirjutaja Ellinor Anderson.¹⁵⁸

Töökomisjoni koosseisus ei olnud eraldi ette nähtud arhivaari kohta ja seetõttu tuli arhiivitöö tegemiseks palgata ajutisi töötajaid. Näiteks töötasid (pärast 1. septembrit 1928) arhiivi korraldamise alal koosseisus ettenähtud joonestaja ja üks ajutine töötaja. 1. juunil 1929 suurendati aga komitee koosseisu ühe ülemääralise töäjõuga arhiivalal, keda esialgu ei palgatud põhikoosseisu, vaid kasutati kokkuhoiu mõttes kui ajutist töäjõudu.¹⁵⁹

Oskar Jalajas haigestus 1929. aasta algul kopsu- ja kurgutiisikusse. Ta läks kaitseväeteenistusest erru 1. mail 1930 ja suri samal aastal. 1930. aasta algul komandeeriti Kaitseväge Staabist komitee juurde kapten August Vassil, kes lahkus juba 25. augustil 1930.¹⁶⁰ 9. septembril 1930 ilmus VAK-i kapten Vassili asemele Sõjavägede Staabist kapten Karl Tuvikene, kes määrati töökomisjoni juhi abi kohusetäitjaks (komandeeriti ametlikult alates 20. augustist).¹⁶¹ 1. juulil 1930 lahkus masinakirjutaja Ida Pärtelson.¹⁶² Tema asemele võeti 1. oktoobrist 1930 2. järgu masinakirjutaja kohale Lembit Ernesaks.¹⁶³ 7. juunil 1930 võeti vabale ülemääralise arhiiviametniku kohale tööle Marta Kruums (Kruhms), kes jäi komiteega seotuks kuni selle likvideerimiseni. Tollal oli tema esimeseks ülesandeks ajakirjanduse bibliografeerimine.¹⁶⁴

30. maiks 1931 tegutses töökomisjon järgmises koosseisus: töökomisjoni juht (Kattai), juhi abi kohusetäitja (Tuvikene), neli töökomisjoni liiget ohvitseri (Rägo, Mänd, Tulnola, Simmo), juurdekomandeeritud ohvitser (Kurvits) ja viis kantseleiametnikku. Lisaks kasutati vajadusel üha rohkem ajutisi töötajaid. Töökomisjoni taoline koosseis püsis kuni 1932. aasta

¹⁵⁴ VAK-is teenivate Kaitsevägede Staabi ohvitseridekogu liikmete nimestik, 4.07.1929. ERA.2124.2.35. L 116.

¹⁵⁵ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 18.07.1929; Kanep VAK-i juhatajale, 14.08.1929. ERA.2124.2.35. L 150–151; Simmo määrati kohale 15.08.1929.

¹⁵⁶ VAK-i tegevus 1.04.1928–30.11.1929. ERA.2124.2.32. L 32.

¹⁵⁷ Kattai Kaitseministeeriumi komandandile, 4.11.1929. ERA.2124.2.35. L 179.

¹⁵⁸ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 24.09.1929. ERA.2124.2.35. L 163.

¹⁵⁹ Kaitseministri otsus 25.05.1929. Ülemääraliste riigiteenijate koosseis nr 28 – VAK. ERA.2124.2.17. L 33; VAK-i tegevus 1.04.1928–30.11.1929. ERA.2124.2.32. L 32.

¹⁶⁰ Kattai Vassil'ile, 25.08.1930. ERA.2124.2.37. L 239.

¹⁶¹ Kaitseministri käsukiri nr 215, 19.08.1930; Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 16.09.1930. ERA.2124.2.37. L 243, 245.

¹⁶² Kattai Kaitseministeeriumi komandandile, 30.06.1930. ERA.2124.2.37. L 203.

¹⁶³ Kattai Kaitseministeeriumi komandandile, 1.10.1930. ERA.2124.2.37. L 233.

¹⁶⁴ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA. 2124.2.53. L 73.

ümberkorraldusteni.¹⁶⁵

25. augustil 1931 komandeeriti Kaitsevägede Staabist töökomisjoni juhi käsutusse taas kapten Adolf Kuusental, kes rakendati tööle Soome abivägede materjali korraldamisele ja läbitöötamisele.¹⁶⁶ Joonestaja Seiler suri 25. jaanuaril 1932. aastal.¹⁶⁷ 1. aprillil tuli komiteesse 2. järgu masinakirjutaja kohale Minna Õmblus.¹⁶⁸

Üldises plaanis ei olnud 1932. aastaks endiselt paika saadud stabiilset ja motiveeritud meeskonda. Püsiva koosseisu leidmine oli olnud eesmärk alates komitee tegevuse algusest, teravamalt kerkis päevakorraale aga 1929.–30. aastal. Selgus, et oludes, kus inimesed pidevalt vahetuvad, on tulemuslik sõjateaduslik uurimistöö võimatu. Komitee koosseisu kutsuti 1931. aasta lõpul järjekordselt uusi ohvitseri, ent viimased ei olnud pakkumisest huvitatud. Samuti ei tulnud komiteele suuremat abi ülaltpoolt.¹⁶⁹ Kui mõelda kogu VAK-i tegevusaja peale, siis enamasti leidsid positiivsed muutused või uuendused aset siis, kui mõni komiteega lähedalt seotud tegelane oli sõjaministri ametikohal. Komitee loomise ajal, 1926. aastal, oli sõjaministriks Soots, kes oli üritanud sõjaajaloolist uurimist ohvitseride hulgas käima tõmmata juba kümnendi algusest saadik. 1928. aastal, kui muudeti teist korda VAK-i seadlust, oli sõjaministriks juhatuse liige Reek. Ja etteruttavalt olgu mainitud, et töökomisjoni pidevalt kimbutanud ruumide puudumise küsimus sai esimese korraliku lahenduse alles 1932. aastal, kui kaitseministriks oli juhatuse koosseisu arvatud Aleksander Tõnisson.

2.2. Komitee tegevus arhiivialal

Kui komitee 1926. aastal loodi, pidi töökomisjon mäletatavasti tööle asuma sama aasta 15. juulil, kuid sügiseste sõjamängude ja väljasõidu ettevalmistamise ning neil osalemise tõttu asuti täielikult tööle 1. novembril. Lisaks manöövritele oli viivituse põhjuseks ruumiprobleem – ruumid pidi seaduse järgi muretsema komiteele Sõjaministeerium. Seni oli piirdutud eeltöödega – materjali ülesotsimise ja registreerimisega.¹⁷⁰ Esimene juhatuse koosolek peeti ära 24. oktoobril 1926 Ohvitseride Keskkogu kasiinos. Koosolekul osalesid kindralmajor

¹⁶⁵ VAK-i nimeline koosseis, 30.05.1931. ERA.2124.2.44. L 8.

¹⁶⁶ VAK-i nimeline koosseis, 14.05.1932. ERA.2124.2.53. L 220.

¹⁶⁷ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 26.01.1932. ERA.2124.2.67. L 7.

¹⁶⁸ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 4.04.1932. ERA.2124.2.67. L 23.

¹⁶⁹ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 215.

¹⁷⁰ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 93; Kattai. Vabadussõja ajaloo kirjutamisest. Lk 630. Kaks esimest töökomisjoni ohvitseri alustasid eeltöödega suvel, kolmas 1. septembrist 1926 (VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 9).

Soots, kindralmajor Reek, professor Uluots, major Kattai ja major Masing.¹⁷¹ Määrati kindlaks Vabadussõja uurimise põhialused, komitee töö üldised piirid ja töökava. Üldine tööplaan nägi välja järgmine: Vabadussõja materjal tuli kokku koguda ja koondada komitee arhiivi, kogutud materjal süstematiseerida, läbi töötada ning seejärel ajalugu kokku seada.¹⁷²

Vabadussõja ajaloo materjalina tuli esmajoonel leida ja kokku koguda väeosade ja asutuste Vabadussõja-aegsed kirjakogud. Ametlik materjal oli väeosade ja asutuste arhiivides laiali üle kogu vabariigi. 1926. aasta sügisel oli üks töökomisjoni liige sõitnud läbi kõik garnisonid ja registreerinud seal leiduva materjali. Registreerimata oli veel soomusrongi- ja suurtükiväeosade materjal, sest viimased viibisid laagris või polügoonil. Selgus, et suurem osa materjali asus Sõjaministeeriumi arhiivis, kus erinevate väeosade operatiivsäilikute arv ulatus 390-ni. Hulk operatiivmaterjali oli 1. ja 2. diviisi staabis (kummaski umbes 50 säilikut), Kindralstaabis ja mitmes teises väeosas. Paljude väeosade tegevuse kohta oli materjal puudulik, osa oli „viidud laiali taludesse“ (s.t. osa materjali oli eraisikute kätte jäänud), palju oli kaotsi läinud nii pärast sõda kui ka 1920. aastate ajaloo uurijate tegevuse tulemusena (nt 2. diviisi materjal).

Materjali registreerimisele pidi järgnema selle koondamine komitee töökohta. Seda ei saanud koheselt teha, sest komitee tegevuseks ei oldud leitud arhiivi- ega tööruume. Sõjaministeeriumi arhiiv oli liiga kitsas, et kogu materjal sinna koondada.¹⁷³ Selge oli see, et töökomisjon arhiivist lahus töötada ei saanud. Niisiis oli vaja leida suuremad ruumid, kuhu koondada materjal (s. t. luua komitee enda arhiiv – nn Vabadussõja arhiiv) ja kuhu saaks asuda töökomisjon. Tegelikult võttis ruumiprobleemi lahendamine aega aastaid. Esialgu otsustas töökomisjon ruumi muretsemiseks juhatuselt saadud juhtnööride najal läbi vaadata Sõjaministeeriumi arhiivi koondatud väeosade ja asutuste Vabadussõja-aegsed toimikud. Viimastest tuli eraldada need, mis olid „ajalooliseks uurimuseks esmajärgu tähtsusega“. Nii avanes võimalus järelejäänud, peamiselt majandusliku sisuga arhivaale Sõjaministeeriumi arhiivis koomale paigutada ja teha sel teel ruumi komitee arhiivile. Läbivaatamine oli vajalik juba sellegipärast, et saada mingi ülevaade Sõjaministeeriumi arhiivis seisvatest arhivaalidest, kuna olemasolevad nimistud olid sageli kasutamiskõlbmatud.¹⁷⁴

1926. aasta novembris alustasid töökomisjoni kuuluvad ohvitserid säilikute kiirkorras läbilehitsemist. See töö kestis vaheaegadega neli kuud. Läbi tuli vaadata kuus toatäit

¹⁷¹ VAK-i juhatus koosolek, 24.10.1926. ERA.2124.2.15. L 1.

¹⁷² VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.53. L 66.

¹⁷³ VAK-i juhatus koosolek, 24.10.1926. ERA.2124.2.15. L 3.

¹⁷⁴ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.53. L 66.

Sõjaministeeriumi arhiivis leiduvat materjali: lehitseda läbi üle 38 000 säiliku Selgus, et materjal oli viletsas seisukorras ja suuresti korraldamata. Säilikute pealkirjad ei vastanud tihti nende sisule. Hulk materjali oli lahtistel lehtedel. Töökomisjoni liikmed sorteerisid lahtised lehed sisu järgi ja lasid uuteks säilikuteks kokku õmmelda. Et sisu järgi midagi liigitada, tuli kõigepealt muidugi nimetatud üksikutest lehtedest iga dokument läbi lugeda. Osa varem kaustadesse kokku õmmeldud materjalist oli õmmeldud kas liiga sügavalt, nii et kiri polnud enam loetav (Soomusrongide diviisi materjal), või liiga ääre pealt, nii et lehed olid välja kukkumas. Paljudel säilikutel olid ääred rebenenud, lehed nummerdamata. Osa säilikuid oli transpordi käigus niivõrd lagunenenud, et materjal oli juba hävimisohus. Dokumentide korrastamise käigus eraldati neist operatiivmaterjal ja ülejäänud, peamiselt majanduslik materjal üritati arhiivi ruumides koomale paigutada.¹⁷⁵

Läbivaatamise tulemusena vabanes osaliselt Sõjaministeeriumi (Pagari tänav 1) arhiivi kasutada olev tuba nr 6, mis asus ministeeriumi õuel olevas majas. Sinna koondati Sõjaministeeriumi arhiivist eraldatud ja väeosadest saadud arhivaalid (operatiivmaterjal, üle 3000 säiliku). Sellega ei olnud ruumimure kaugeltki lahendatud – töökomisjonil puudusid ruumid, kus saanuks tööd teha. Ajutiselt asus töökomisjon kaasüürilisena Sõjavägede Staabi I osakonna tubades, kuid oli 1927. aasta märtsis sunnitud sealtki ruumipuudusel lahkuma. Kuna mujale ei olnud minna, asus töökomisjon (tollal kaks ohvitseri ja kaks kantselei töäjõudu) oma arhiivi ruumi, töötades riiulite ja seina vahelises koridoris.¹⁷⁶ Kõnesolev VAK-i esimene arhiiviruum ei olnud üldsegi sobilik Vabadussõja arhiivi asupaigaks. Lisaks sellele, et tuba tuli jagada Sõjaministeeriumiga, oli see ahjuküttega, seega tuleohtlik, ning talveti ei saanud ruumi üldse soojaks kütta.¹⁷⁷

Märtsiks 1927 oli komitee arhiivi koondatud 3041 säilikut, neist 1677 oli toodud Sõjaministeeriumi arhiivist, ülejäänud osa väeosadest ja teistest asutustest. Selles esialgses materjalis puudus peaaegu täielikult rahvusväeosade loomisajajärgu materjal. Puudulik oli soomusrongide, suurtükiväe ja üksikute jalaväerügementide materjal. Kogutud materjal paigutati arhiivi Vabadussõjas tegutsenud iseseisvate väeosade kaupa.¹⁷⁸ Materjal oli puudulik seetõttu, et lahinguolukorras kas ei olnud aega või võimalust jätta oma tegevusest jälge paberile, või oldi lihtsalt dokumentidega ümber käimisel hooletud. Kattai kirjutas 1931. aastal, et „„bumaaga“ vastu oldi vaenulikud, teda ei sallitud, ei hinnatud“. Operatiivdokumente hoiti

¹⁷⁵ VAK-i juhatus koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 10.

¹⁷⁶ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. ERA.2124.2.53. L 66.

¹⁷⁷ Kattai komitee juhataja I abile, 21.03.1927. ERA.2124.2.16. L 58.

¹⁷⁸ VAK-i tegevus 16.06.1926–31.03.1927. L 66–67.

taskutes, aga kui taskud täis said, visati paberid minema. Soomusronglased olevat loopinud dokumente „välja vaguniaknast iga ilmakaare poole“. Seega ei olnud imestada, et hiljem oli soomusrongide ja nendega koos tegutsenud löögiosade lahingutegevusest säilinud vaid üksikuid dokumente. Osa sõjast osavõtnute kätte jäänud dokumentidest hävitati pärast sõda, sest neid peeti ebavajalikeks.¹⁷⁹

Töö kitsas ruumis riiulite ja seina vahelises koridoris kestis kuni juulini, mil komitee korraldusse anti uued ruumid. Neisse asus töökomisjon lõplikult 10. juulil. 15. juuliks viidi komitee arhiivi koondatud materjal Sõjaministeeriumi õuel asuvast majast viiendale korrusele tuppa nr 126. Selle kõrval asusid töökomisjoni uued tööruumid (kolm tuba).¹⁸⁰ Nüüd olid komitee käsutuses ruumid nr 123–126. Soodsaid töötingimusi siiski ei kujunenud, sest kolmes toas töötas tollal kokku kaheksa inimest. Komiteel oli vaja palgata juurde ohvitseridest abitöäjõudusid, kuid nende jaoks ei olnud enam kohta. Neljandat – arhiiviruumi – soovisid kasutada ka Kaitseliidu ajaloo uurijad ning ohvitserid väeosadest, kes plaanisid oma väeosa ajalugu kokku kirjutada.¹⁸¹

Kuigi tööolud jäid endiselt kitsaks, palkas Kattai seejärel juhatuse loaga arhiivimaterjali korraldamiseks ajutisi töäjõude. Alles 1927. aasta septembri alguseks olid arhiivi korraldustööd jõudnud nii kaugele, et materjali sai hakata kasutama uurimistööks.¹⁸² Selleks ajaks olid komiteesse juurde komandeeritud juba viljakamad ajaloouurijad Jalajas ja Kurvits. Arhiivialal jäi töökomisjoni edasiseks tegevuseks puuduva ametliku materjali üles otsimine ja kogumine. Selle tarbeks algatati kirjavahetus asutuste ja sõjast osa võtnud isikutega, et selgitada välja materjali asukohti.¹⁸³ Komitee ostis nüüd ja edaspidi Vabadussõda käsitlevat kirjandust¹⁸⁴ ning viis oma arhiivi Sõjaministeeriumi arhiivis leiduva sõjaaegse ajakirjanduse.¹⁸⁵ 1928. aasta algul otsustas juhatus muretseda Vabadussõja arhiivi täiendamiseks kogu kirjanduse, mis ilmunud Eesti Vabadussõja kohta nii Eestis kui välismaal.¹⁸⁶ Seega hakkas tollal kujunema VAK-i raamatukogu. Koostati nimestikud Ülemjuhataja Staabi operatiivmaterjali, jalaväe diviiside staapide ja jalaväepolkude materjali kohta. Vabadussõja-teemalist kirjandust hakati kandma raamatute põhinimestikku, järjestati sõjaaegsed ajalehed. Töökomisjon koostas komitee arhiivi kasutamise määruse, mille juhatus

¹⁷⁹ Kattai. Vabadussõjast osavõtnuil säilinud ajaloomaterjali kogumisest. Lk 712.

¹⁸⁰ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.53. L 67.

¹⁸¹ Kattai Korraldusvalitsuse ülemale, 10.10.1927. ERA.2124.2.16. L 78

¹⁸² VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 10–11.

¹⁸³ 1927.–28. aasta jooksul täiendati arhiivimaterjali 3210 säilikuga. Eelmisel aastal kogutud materjaliga tegi see kokku 6251 säilikut.

¹⁸⁴ 1927–28 61 eksemplari.

¹⁸⁵ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.53. L 67.

¹⁸⁶ VAK-i juhatuse koosolek, 25.01.1928. ERA.2124.2.15. L 22.

kinnitas oma koosolekul 14. novembril 1927.¹⁸⁷ Korraldamist ootas maakondade Kaitseliidu arhiiv, mis oli kohale toodud ja pakitud kastidesse. Kaitseliidu materjali oli üle 2000 säiliku. Kohale oli toomata Kaitseliidu Peastaabis asuv Harjumaa Kaitseliidu arhiiv (umbes 500 säilikut).¹⁸⁸

Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivi tarvitamise määruse aluseks võeti põhimõtted, mis kehtisid välisriikide (Prantsusmaa, Soome, Rootsi) arhiivide kasutamisel, samuti Tartus asunud Riigi Keskarhiivi tarvitamisel. Kattai hinnangul ei tohtinud komitee arhiiv olla täiesti avalik ja uurimiseks kättesaadav igale soovijale, sest osa materjali tuli lugeda salajaseks (endise Kindralstaabi maakuulamise osakonna, osa Varustusvalitsuse materjali). Teiseks põhjuseks oli see, et arhiivis võis leiduda dokumente, mis võisid kahjustada teatud isikute „au ja head nime“.¹⁸⁹ Komitee arhiivi kasutamine oli lubatud ainult riigiasutustele ametlikuks otstarbeks asutuse ülema kirjalikul sooviavaldusel ja seltskondlikele organisatsioonidele oma ajaloo kirjutamiseks (organisatsiooni juhatuse kirjalikul soovil). Loa arhiivi tarvitamiseks andsid komitee juhataja ja tema abi. Kirjaliku loaga tuli edasi pöörduda töökorraldaja või tema abide poole, kellele tuli teatada uurimise aines ja milliseid arhivaale vaja oli. Arhivaale võis kasutada ainult komitee ruumides ametniku järelevalve all.¹⁹⁰ 1935. aasta arhiiviseaduse §-s 36 ette nähtud korra põhjal võis arhivaale saata kasutamiseks väljaspoole Vabadussõja arhiivi ainult vastava väeosa või asutuse ülema ametlikul nõudmisel. Ajaloomaterjali tuli säilitada ja kasutada vaid selle asutuse ruumides, kes arhivaalid välja tellinud oli.

Kui algselt koguti Vabadussõja arhiivi eelkõige operatiivmaterjali, siis 1929. aastaks oli selgunud, et Vabadussõja igakülgseks uurimiseks olid vajalikud ka majanduslikud ja muud dokumendid, mis asusid Riigiarhiivis ning Kaitseministeeriumi, Riigikontrolli ja väeosade arhiivides. Ega operatiivmaterjalgi täielik ei olnud. Mitmed väeosad ei olnud korduvatest nõuetest hoolimata endiselt kogu materjali ära andnud. 21. oktoobril 1929. aastal andis kaitseminister Oskar Köster käskkirja nr 424, mille kohaselt pidid väeosade ja asutuste ülemad saatma Kaitseväge Staabi IV osakonna (Kaitseministeeriumi) arhiivi ära kõik veel nende korralduses oleva Eesti rahvusväeosade organiseerimise ajajärgu ja Vabadussõja-aegse materjali. Ühtlasi keelati ära igasugune rahvusväeosade loomist ja Vabadussõda puudutavate arhivaalide hävitamine. Materjal tuli ära saata sama aasta 1. detsembriks. Saadetava materjali nimistutest tuli üks eksemplar saata komiteele.¹⁹¹

¹⁸⁷ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.53. L 67.

¹⁸⁸ VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA. 2124.2.15. L 11.

¹⁸⁹ Kattai komitee juhatajale, 6.08.1927. ERA.2124.2.14. L 68.

¹⁹⁰ VAK-i arhiivi tarvitamise määrus, 1927. ERA.2124.2.14. L 69–70.

¹⁹¹ Kaitseministri käsukiri nr 424, 21.10.1929. ERA.2124.2.4. L 24.

Neist kogudest leidis komitee suure osa oma uurimistööks otsekohe vajaliku olevat. Kuid komitee enda arhiiviruumide kitsikus ei võimaldanud materjali otstarbekat korraldamist. Kui Riigikontrolli Kaitsevæeosakond soovis VAK-ile üle anda Vabadussõja-aegseid væeosade aruandeid, ei saanud neid ruumi puudusel vastu võtta. Ometi oli aruandeid vaja væeosade sõjaaegsete isikkoosseisude kindlaksmääramisel.¹⁹² Ruumiprobleem kimbutas komiteed kõige teravamalt 1932. aastani ja tegelikult hiljemgi. Probleem kujunes nii suureks, et ähvardas kümnendi vahetusel töö lausa seisma panna. Arhiivi ruum oli materjali täis kiilutud ja ei olnud kindlustatud näiteks tuleõnnetuse vastu. Komitee tööruumides valitses samasugune kitsikus: kantselei ruumis töötas 1930.–31. aastal koos viis inimest, töökomisjoni liikmed töötasid neljakesi ühes toas. Tahtmatult häirisid neli uurijat üksteise süvenemist. Komitee pidi oma arhiivi kasutamist võimaldama ka väljastpoolt tulevatele uurijatele (væeosade ajaloo kirjutajad¹⁹³, mõni Kõrgema Sõjakooli lõpetaja, kes oma väitekirja Vabadussõjast kirjutas jne). Koosseisuvälistele uurijatele ei olnud ette nähtud mingit eraldi ruumi ja paratamatult segasid nemadki töökomisjoni tööd.

Ruumiprobleemi tõttu võttis komitee kümnendi algul vastu ainult kõige hädatarvilikumat materjali, osa viidi isegi tagasi Kaitseministeeriumi arhiivi.¹⁹⁴ 1931.–32. aastal tuli täiskiilutud arhiiviruumist umbes 800 säilikut välja viia Kaitseministeeriumi arhiivi ning laduda seina äärde hunnikusse. Mainitud perioodil võeti üle ainult Vabadussõja Muuseumi materjalid, millest korraldamisel moodustati 159 säilikut, ja neli toimikut Kaitsevægede Staabi IV osakonnast. 1932. aastaks oldi jõutud tõdemuseni, et selline „ruumide kitsikus on tunduvalt halvanud loova töö edu“.¹⁹⁵

Ükski komitee poolt astutud samm ei olnud seni probleemi lahendanud. 1931. aasta kevadel käidi koha peal vaatamas Vene-Balti tehase peahoonet, kuid sinna paigutati Tallinna Tehnikum. Komitee tõstis üles Vabadussõja Muuseumile ja arhiivile uue hoone ehitamise küsimuse. Poliitiliste ringkondade seas tehti sellesisulist selgitustööd. Kaitseministeeriumi eelarveettepanekute arutamisel 1932. aasta septembris tõstis Soots ruumiküsimuse üles Sõjanõukogus, kes pidas komiteele uute ruumide hankimist vajalikuks. VAK-i juhatus oli

¹⁹² VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 69.

¹⁹³ Væosa ajaloo kokkupanemine jäi iga væosa enda ülesandeks, kuigi algul oli ka neid, kes ootasid, et VAK koostaks üldisele Vabadussõja ajaloo lisaks üksikute væeosade ajalood. Võõrad uurijad tarvitasid VAK-i arhiivi ja üldse püüdis komitee væeosade koostajatele igatpidi abiks olla (Væeosade ajalugude kirjutamisele! – Sõdur, nr 21/22, 1931. Lk 627–629; Kattai, Mihkel. Küsimusi, mida peaks käsitlema væosa Vabadussõja ajaloos. – Sõdur, 41/42, 1931. Lk 1094–1101).

¹⁹⁴ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 73.

¹⁹⁵ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 215–216.

pöördunud samuti kaitseministri poole¹⁹⁶. 19. veebruaril 1932 tutvus Sootsi ettepanekul komitee ruumide töötingimustega Riigikogu eelarvekomisjon. Ent kevadeks 1932 ei olnud neist sammudest hoolimata midagi muutunud. Ruumi puudusel tuli loobuda juba ühest ajutisest tööjõustki.¹⁹⁷

Rääkimata sellest, et sellistes tingimustes oli üldse raske midagi järjepidevalt uurida, tekitasid kitsad, õhuvaesed ja tolmused arhiiviruumid ohvitseridel hingamisorganite haigusi. 2/3 koosseisust olid kopsu- ja kurguhaiged. Tervislikel põhjustel puuduti sageli ametist. Jalajas suri kopsutiisikusse, Kurvits ja Rägo põdesid samuti kopsutiisikust, Tuvikene pikaldast kurgu katarri ja Simmo kroonilist kopsutorude katarri.¹⁹⁸

1927. aasta novembris otsustas komitee asuda sõjas osalenute isiklike mälestuste kogumisele, sest ainult ametliku materjali baasil ei saanud ikkagi kogu Vabadussõja olustikku rekonstrueerida. Näiteks ratsarügemendil puudus materjal seitsme kuu kohta. Soots arvas tollal, et peamine on koguda juhtivate isikute mälestusi. „Igal mälestusel pole väärtust“. Uluots samal juhatuse koosolekul 1927. aasta novembris oponeeris Sootsile, pidades tähtsaks kõigi mälestuste kogumist. Uluots arvas, et kui seni ei ole üleskutsed mälestusi saata tagajärgi andnud, tuleks töökomisjoni liikmed välja komandeerida isiklike mälestuste kirjapanekuks.¹⁹⁹

Vabadussõja-tegelasi usutleti suusõnaliselt ametliku materjali kättesaamiseks ja neile saadeti kirju, kus paluti saata dokumente ning isiklikke muljeid. Isiklikku elu käsitlevad ja võib-olla tagantjärele piinlikud märkmed, mis saadetavas materjalis leiduda võisid, lubas arhiiv hoida ranges saladuses. Materjali sai saata posti teel kas otse komiteele või kohalike kaitseväeosade- ja asutuste ning Kaitseliidu malevate kaudu, samuti võis dokumente üle anda Vabadusristi Vendade Ühenduste väljasõitudel lahingukohtadesse.²⁰⁰ 1930. aasta alguseks olid üleskutsed andnud piisavalt häid tagajärgi – alates 1928. aastast oli saadud materjali – sh isiklikud kirjakogud, ametlikud dokumendid ja memuaarid – 28 inimeselt (kokku 9681 lehte). Üldse oli 1930. aasta 31. märtsi seisuga Vabadussõja arhiivis kokku 9023 säilikut.²⁰¹ Osa antud materjalist omandas komitee ostu teel, osa saadi annetuseks. 1. aprillist 1930 kuni 31. märtsini 1931 osteti üheksalt inimeselt materjali 5145 lehte, millest moodustati 41 säilikut

¹⁹⁶ 4. novembril 1931: ettekandes paluti ruumide ja koosseisuküsimuse lahendamist, ettekanne esitati Kaitseväge Staabi ülemale kaudu. 12. oktoobril oli kaitseminister A. Kerem käinud ka ise komitee ruumidega tutvumas (Komitee juhataja Kaitseväge Staabi Ülemale VAK koosseisu täiendamise ja ümberkorraldamise kohta. ERA.2124.2.55. L 79).

¹⁹⁷ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 215–216.

¹⁹⁸ Kaitseministeeriumi vanemarst Kaitseväge tervishoiuvalitsuse ülemale, 16.04.1931. ERA.2124.2.53. L 34; Kattai Kaitseministeeriumi Keskastute vanemarstile, 3.03.1932. ERA.2124.2.65. L 7.

¹⁹⁹ VAK-i juhatuse koosolek, 14.11.1927. ERA.2124.2.15. L 14–15.

²⁰⁰ Kattai. Vabadussõjast osavõtnuil säilinud ajaloomaterjali kogumisest. Lk 713.

²⁰¹ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 69.

(kokku 690 krooni eest). Annetusena saadi 21 inimeselt 1055 lehte. Üldse oli 31. märtsiks 1931 eelmistel aastatel kogutud materjaliga komitee arhiivis kokku 9285 säilikut. Neist oli näiteks inventuurnimistutesse kantud 4801 säilikut 853 073 lehel.²⁰²

1931. aastaks oli komitee kogu tegevusaja kestel üksikisikutelt saanud tasuta materjali 11 838 lehte. Tasu eest oli ostetud 6900 lehte (hinnaga 1345 krooni).²⁰³ Mõnede isiklike kirjakogude korraldamine nõudis rohkesti aega (näiteks surnud Johannes Poopuu materjal).²⁰⁴ 1. aprilli 1932. aasta seisuga oli ühes eelmistel aastatel kogutud materjaliga VAK-i arhiivis kokku 9749 säilikut.²⁰⁵

Peale arhiivimaterjali jätkus raamatute ja perioodika kogumine.²⁰⁶ 1928. aastal hakkas komitee koguma kaasaegses ajakirjanduses avaldatud Vabadussõda ja sõjaasjandust käsitlevaid artikleid. Viimased lõigati välja suurematest ajalehtedest ja süstematiseeriti. Ajalehti selleks otstarbeks saadi Kaitsevägeade Staabi raamatukogult ja Sõduri toimetusest.

1929. aastal üritas komitee saada ülevaadet Soome sõjaarhiivis leiduvatest Eesti Vabadussõja arhivaalidest. Nii sõitis üks ohvitser Soome, kes koostas nimekirja seal leiduvate täiesti korraldamata arhivaalide kohta.²⁰⁷ Side Soome sõjaarhiiviga jäi püsima: 1930. aastal sai VAK Soome sõjaarhiivilt ja Oskari Wilho Louhivuorilt²⁰⁸ sõjaajaloolist materjali. Kattai komandeeriti 25 päevaks Soome, kus töötas läbi tähtsamat Soome abivägedesse puutuvat dokumentatsiooni.²⁰⁹

Materjali korrastamine, nimestike väljatöötamine ja ajakirjanduse bibliografeerimine nõudis suure osa komisjoni liikmete tööajast. Tegelikult ei olnud töökomisjonil vastavaid oskusi sellise töö tegemiseks. Kui tutvuti olemasolevate bibliografeerimissüsteemidega (Dewey-Brüsseli, Saksa endise Kindralstaabi, Poola), leiti, et need pole meie oludes kasutatavad. Seepärast pidi Kattai töötama välja täiesti „uue, omapärase süsteemi“.²¹⁰ Vabadussõda käsitlevate ajakirjandusartiklite bibliografeerimisele asuti 11. juunil 1930.

²⁰² VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 73–74.

²⁰³ Samas. L 73. Materjali omandamine Vabadussõja-tegelaste käest jätkus hoogsalt järgmisel aruandeaastal. Vahemikus 1.05.1931–1.05.1932 saadi veel 23 inimeselt annetuseks kokku 45 säilikut (3030 lehte) materjali. Mõne persooni käest saadi väga suuremahulisi dokumentidekogusid – näiteks härra Thaluselt 130 säilikut Ingeri polgu materjali (lisaks eelpool mainitud 45 säilikule). Tasu eest omandati kuuelt isikult 21 säilikut (1465 lehte) materjali hinnaga 335 krooni. Lisaks osteti Seltsilt 1. Eesti polk 104 säilikut hinnaga 750 krooni (VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 216).

²⁰⁴ VAK-i juhatuse koosolek, 4.11.1931. ERA.2124.2.15. L 24.

²⁰⁵ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 216.

²⁰⁶ 1928–30 muretseti juurde 77 eksemplari Vabadussõja raamatuid, 1711 eksemplari sõjaaegseid ajalehti, 179 eksemplari lendlehti ja brošüüre.

²⁰⁷ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 69.

²⁰⁸ Oskari Wilho Louhivuori (1884–1953), Eesti Abistamise Peatoimkonna esimees.

²⁰⁹ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 73; Kattai, Mihkel. Eesti Vabadussõda käsitlevad arhivaalid Soome sõjaarhiivis. – Sõdur 19/20, 1931. Lk 556–560.

²¹⁰ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 70.

Komitee raamatukokku koondati näiteks järgmiste ajalehtede ja ajakirjade aastakäike: Päevaleht, Sõdur, Kaitse Kodu, Kaitseliitlane, Vaba Maa, Maaliit, Postimees, Sotsiaaldemokraat, Tallinna Teataja, hiljem Merendus jt.²¹¹ Vabadussõja-aegseid ajalehti hangiti Kaitseministeeriumi arhiivilt, Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogust Tartus ja Läti Sõjaarhiivilt.²¹²

Töökomisjon pidi komitee arhiivi materjali põhjal hakkama soovijatele väljastama õiendeid. Õiendeid sooviti isikliku teenistuskäigu, väeosade eesliinil viibimise aja, Lätis tegutsenud väeosade ja üksikute tähtsamate sündmuste kohta. Kuni 1928. aasta 1. maini anti kokku 44 õiendit, seejärel kuni 31. märtsini 1930 kokku 474 õiendit.²¹³ Teatiste arv kasvas suureks seoses riiklikust maataagavarast maa jagamise ja teenistusvanuse tasu kehtestamisega. 1929. aastal otsustas Läti valitsus annetada mälestusmedalid Läti vabastamisel osalenud eestlastele ja siis hakati massiliselt komiteele esitama päringuid Lätis tegutsenud väeosade kohta.²¹⁴ Arhiivi korraldamisega ei olnud töökomisjon veel lõpule jõudnud – nii ei ole imestada, et soovitavate andmete leidmine võttis aega. Üldiselt andsid õiendeid töökomisjoni juures tegutsevad arhiivitöötajad. Mõnikord aga nõuti ülevaateid erinevate väeosade tegevusest terve Vabadussõja vältel. Siis tekkis olukord, kus õiendi andmiseks tuli tööle rakendada terve töökomisjon, kes kisti sellega eemale oma põhiülesannetest.²¹⁵

Mõnikord võis üks teatis kujutada endast põhimõtteliselt omaette uurimust: 1931.–32. aruandeaastal andis komitee Läti Kaitseväe ülemjuhatajale kindral Martinš Penikis'ile „Ülevaate Eesti vägede lahingtegevusest 23. VI – 3. VIII 1919“ 15 leheküljel.²¹⁶

Edaspidi üritati õiendite andmist reguleerida. Näiteks 15. juunist 1929 õnnestus komiteel isiklikke teenistuskäike puudutavate õiendite andmine teha Kaitseministeeriumi arhiivi ülesandeks²¹⁷. Ülejäänud teatiste andmine jäi endiselt komitee ülesandeks.²¹⁸ Ühelt poolt pääses töökomisjon osaliselt aeganõudvast kohustusest. Teisalt teravnes veelgi ruumiküsimus, sest nüüd tahtsid komitee arhiiviruumi kasutada Kaitseministeeriumi arhiivi ametnikud, kes andsid õiendeid isikute teenistuse kohta Vabadussõja arhiivi materjali põhjal.²¹⁹ Kuni 1. maini 1931 oli komitee kogu tegevusaja jooksul andnud kokku 572 erinevat õiendit. Suurem osa

²¹¹ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 74; Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 97.

²¹² VAK-i juhatuse koosolek, 4.11.1931. ERA.2124.2.15. L 24.

²¹³ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 70.

²¹⁴ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 96.

²¹⁵ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 70–71.

²¹⁶ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 217.

²¹⁷ Kattai Kaitsevägede Staabi ülema abile, 11.06.1929. ERA.2124.2.35. L 121.

²¹⁸ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 71.

²¹⁹ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 215.

kirjavahetusest kuluski teatiste andmiseks, aga ka ülekutseteks saata ajaloolist materjali ja mälestusi. Näiteks 1929.–1931. aastal sai VAK iga aasta keskmiselt 430 ja saatis ise välja umbes 520 kirja.²²⁰ Hulk õiendeid anti ka suusõnal.

Lisaks materjali kogumisele ja Vabadussõja ajaloo uurimisele langes komitee õlule lisaülesandeid. Nii koostati 1931.–32. aruandeaastal Kaitseväge Staabi ülesandel „Ajutised juhendid sõjategevuse päevaraamatu pidamiseks“, mis oli vajalik staabi poolt korraldatud sõjamänguks. Juhendite koostamisel kasutati ära Vabadussõja-aegseid kogemusi ning Soome, Saksa, Prantsuse ja Vene vastavaid eeskirju.²²¹

Seda, millisel meetodil loodi 1926. aastal VAK-i arhiiv, kritiseerisid hiljem nii professionaalsed arhivaarid väljaspool komiteed kui ka näiteks Hengo Tulnola, kes töötas komitees 1928. aastast ja kellest kujunes 1930. aastatel peamisi jõudusid arhiivi korraldamisel. Mäletatavasti koondati Vabadussõja arhiivi väeosadest saadud ja Sõjaministeeriumi arhiivist eraldatud „ajalooliseks uurimiseks esmajärgulise tähtsusega materjal“. Milline osa Sõjaministeeriumi arhivaalidest kuulus hoiustamisele Vabadussõja arhiivi, valiti välja mäletatavasti kiirkorras nelja kuu jooksul. Oma olemuselt mahukas ja „must“ töö viidi läbi täiesti ebaprofessionaalselt ja asjatundmatult. Tulnola kirjutas hiljem oma mälestustes, et 1930. aastate algul avastas ta „ehmatamapanevaid lünki arhiivi aineses, kus puudus mitte ainult üksnes paljude väeosade, vaid isegi väekoondiste kirjakogusid“. Arhiivi põhifondid olid korraldatud ebaotstarbekalt. Selgus, et Vabadussõja arhiiv oli „kunstlikult ja kooskõlastamatult moodustatud Kõrgema Sõjakooli 1. lennu kuue lõpetanu poolt selliselt, et igamees üsna põgusal sorimisel valis Sõjavägede Staabi arhiivist staapide ja väeosade kirjakogudest välja ja eraldas „Vabadussõja arhiivi“ teda tema lõputöö teema seisundilt huvitavaid toimikuid, eeskätt operatiivsisulisi.²²² Need toimikud inventariseeriti „Vabadussõja arhiivi“ põhiniimistusse, mispuhul aga hulgaliselt toimikuid sattus võõrastesse fondidesse.“²²³ N-õ vähemtähtsad toimikud jäid segipaisatult Sõjavägede Staabi keldrisse hunnikusse. Sealt visati neist märkimisväärne osa koguni ahjukütteks, sest „arhiivihoidja pidas neid asjatundjate poolt hävitamisele määratuteks“. Muidugi ei teinud arhiivi loojad 1926.–27. aastal kõike seda teadlikult – nemad viisid omateada tähtsama materjali Vabadussõja arhiivi ning jätsid staabi

²²⁰ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 74.

²²¹ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 217.

²²² See Tulnola väide läheb vastuollu töökomisjoni tegevusaruannetega, mille kohaselt komitee Vabadussõja arhiivi lõi 1926.–27. aastal eeskätt ikkagi Kattai, Masing ja Tomander. Tõsi, kõik kolm olid Kõrgema Sõjakooli lõpetanud, kuid ainult Kattai I lennu koosseisus. Masing ja Tomander lõpetasid II lennus. Samas ei ole välistatud, et kuus Kõrgema Sõjakooli I lennu ohvitseri, kasutades Sõjavägede Staabi juures asuvat arhiivi oma lõputööde kirjutamiseks, seal midagi ka varem ümber olid tõstnud just sellisel viisil, nagu Tulnola kirjeldas.

²²³ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 137–138.

arhiivi „mittevajaliku paberipahna“. „Kuid nad olid ignoreerinud tõsiasja,“ jätkas Tulnola, „et Sõjavägede Staabi riieleil lebasid kaunis süsteemikindlalt fondide kaupa, kuigi osalt segamini sattunult ja puudulikult inventariseeritult, arvatavasti kõigi väekoondiste ja väeosade arhiivid, millest üksikute toimikute väljanoppimine oli võrdne barbaarsele rüüstamisele.“ Seepärast ristas Tulnola omavahelistes vestlustes ohvitseridega komitee arhiivi „rüüstamise säilmikuks“. ²²⁴

Arnold Soom arvas 1942. aastal, et komitee arhiiv „oli loodud suure hulga arhiivifondide meelevaldse lõhkumise teel – seda ei saa vaadelda püsiva iseloomuga arhiivina, ka on see vastuolus Lääne-Euroopa põhimõtetega“. ²²⁵ Paavle kirjutas, et Soomi meelest oli iseseisva sõjaarhiivi loomine üldse mõeldamatu, sest „sõjaväelaste seas polnud ühtegi teadusliku või arhiivindusliku haridusega inimest, kes oleks tulnud arvesse arhiivi juhi või juhtiva töötajana“. ²²⁶ „Harilik kaadriohvitser, kes mõne artikli on avaldanud, ei kõlba veel arhivaariks. Milliseid tulemusi annab suure ja väärtusliku arhiivi võhikute hoole alla andmine, näeme võrdlemisi kujukalt Vabadussõja Ajaloo Komitee tegevusest, kus lõhuti asjatundmatult ära mitte üksinda terved fondid, vaid isegi toimikud ning moodustati isiklike arusaamade järgi lahtilõhutud toimikuist uusi toimikuid“, kirjutas Soom. ²²⁷

Tulnola kirjutas hiljem oma memuaarides, et püüdis mitu korda töökomisjoni juhile Vabadussõja arhiivi rajamisel 1926–30. aastal tehtud vigadest ette kanda ja pidas enesestmõistetavaks, et Kattai asub tehtud vigade parandamisele. Näiteks 1931. aastal raporteeris Tulnola töökomisjoni juhile, et palju kirjakogusid olid nii halvas seisukorras, et neid ei olnud uurimiseks võimalik kasutada. Toimikud tuli ümber korraldada ja uuesti kokku õmmelda, mõned üksikutelt isikutelt või asutustelt (näiteks surnud kolonelleitnant Poopuu pärijatelt ja Sõjamuuseumilt) saadud kirjakogud olid täielikult korraldamata, laiali üksikutel lehtedel. Need sorteeriti ja õmmeldi uuteks toimikuteks kokku. ²²⁸

1931. aastal koostas Tulnola kirjaliku ettekande ja kava, milles soovitas arhiivi korraldamist käsile võtta. Selle kohta kirjutas ta hiljem, et „rüüstamise tegev peaosaline, südamehaige, bürokraatlike kalduvustega M. Kattai, süüdistades mind väljakujunenud doktriinidele vastutöötamises ja ähvardades mind isegi komiteest vabastamisega, jättis minu

²²⁴ Samas.

²²⁵ Arnold Soom oli tollane arhiivindusala volinik ja Tallinna Keskariivi juhataja (Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 99).

²²⁶ Paavle kirjutas, et antud seisukoha avaldas Soom „kolonelleitnant Arnold Hinnomi kava kohta, mis nägi ette Eesti sõjaväeosade ja -asutuste arhiivimaterjali Tallinna Keskariivist eraldamise ja neist eraldi sõjaarhiivi loomise“ (Samas).

²²⁷ Samas.

²²⁸ Tulnola töökomisjoni juhile, 03.1931. ERA.3587.1.7. L 17.

esitise mitmeks kuuks kalevi alla.²²⁹ Siinkohal tuleb meenutada, et tegelikult Tulnola oli sel varasel perioodil, mida ta hiljem nii teravalt kritiseeris, ise tihedalt seotud komitee arhiivi korraldamisega. Tuli ta ju VAK-i 1928. aastal. Tõsi küll, selleks ajaks oli esialgne arhiivi korraldus juba paika pandud. Lisaks ei ole üllatav, et asjaarmastaja ajaloolasena arhiivitööle asunud Tulnola põhimõtted ja oskused aastatepikkuse praktilise töö ja enesetäiendamise käigus muutusid.²³⁰

1932. aastaks mõisteti üha enam alalise arhiivikorraldaja ametikoha loomise vajadust. Seni tehti arhiivitööd abitööjõudude, ülemääralise arhiiviametnikuga ning rakendati arhiivitöös uurimisperioodi ohvitseri. Kattai märkis samal aastal, et nii mõneski omavalitsuse arhiivis (nt Tallinna Linnaarhiiv) oli ametis mitu eriharidusega alalist töötajat. Vabadussõja arhiivil, mis kajastas suuremal määral Eesti riikliku iseseisvuse saavutamist, puudus aga alaline juhataja.²³¹ Kattai võttis arhiivi korraldamise küsimuse ise ülesse ja hoolimata varasematest isiklikest vastuoludest määrati 1934. aastal komitee arhiivi vastutavaks korraldajaks just Tulnola.²³²

2.3. Vabadussõja ajaloo uurimine ja kirjutamine

Vabadussõja ajalugu kirjeldava teose kokkuseadmine oli algusest peale komitee põhiülesanne. Vabadussõja raamatut ootasid nii kõrgemad sõjaväe-, seltskonna- ja poliitikategelased, sõjaveteranid kui ka ajakirjandus. Millist tööd ja aega sellise uurimuse valmimine nõuab, seda kujutasid 1926. aastal ette vähesed ohvitserid ja veel vähem avalik arvamus. Juhatuse esimesel koosolekul 24. oktoobril 1926 lootis kindralmajor Soots, et „Vabadussõja ajalugu“ oleks „tervikuline teos, mis oleks teaduslik ja oleks aluseks Eesti strateegiale ja taktikale“. Kindralmajor Reek arvas, et teaduslik „Vabadussõja ajalugu“ peaks pakkuma võimalust teha „sõjalisi järeldusi ja kasutada seda rahva ja sõjaväe kasvatamiseks“. Niisiis olid ootused tollal kõrged ja mõneti vastuolulised – ühelt poolt loodeti luua teaduslikku sõjandusalast uurimust, teisalt pidi raamat kasvatama sõjaväe ja rahva patriotismi, sest kirjutada tuli „rahvuslik isamaalikust vaatepunktist“. Otsustati, et kuidagi ei saa mööda 1917.–20. aasta poliitilise tausta kirjeldamisest. Ajalool pidi olema lühike eellugu – Vene revolutsioonid,

²²⁹ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 138.

²³⁰ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 100.

²³¹ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 219.

²³² Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk. 138.

rahvusväeosade loomine, enamlaste võimulepääsemine, Saksa okupatsioon.²³³

1927. aasta augusti lõpuks oli esmane materjal kokku kogutud ja koondatud komitee arhiivi. Nüüd sai asuda reaalselt Vabadussõja uurimisele. Komitee juhataja jaotas Vabadussõja sündmustiku perioodidesse ja määras kolmele töökomisjoni liikmele läbitöötamiseks. Major Oskar Kurvits uuris Eesti sõjajõudude arenemist Vene revolutsioonist kuni Vabadussõja alguseni. Vabadussõja I periood (sõja algusest kuni 15. veebruarini 1919) määrati uurimiseks kapten Oskar Jalajasele, Vabadussõja II periood (16. veebruar kuni 24. mai) töökorraldaja Mihkel Kattaile. Vabadussõja teise poole jaoks esialgu uurijaid ei määratud. Pärast koosseisu suurendamist 1928. aastal pandi kummaski uurimisperioodis paika kindlad meeskonnad. Kattaile ja Jalajasele määrati kummalegi abiks kaks ohvitseri ja üks kantseleiametnik (dokumentidest ära kirjade ja väljavõtete kirjutajaks). Seega moodustasid tervikliku meeskonna ühes uurimisperioodis kolm ohvitseri (uurimisperioodi juht, tema kaks abi) ja üks kantseleiametnik.²³⁴

Koosolekul 25. jaanuaril 1928 võttis juhatus vastu otsuse, et lisaks tuleb koostada rida eriuurimusi, mis moodustaks kokku Vabadussõja ajaloo sissejuhatuse. Kurvits oli juba varasemalt määratud rahvusväeosade loomise uurijaks. Professor Jüri Uluots pidi kirjutama ülevaate Eesti poliitilise iseseisvuse arenemisest Vene revolutsioonist kuni sõja alguseni. Nikolai Köstner lubas kirjutada ülevaate Eesti majanduslikust seisukorrast Vabadussõja alguseks. Kindral Juhan Tõrvandil paluti anda ülevaade Nõukogude Vene sõjajõududest ja riigi strateegilisest seisukorrast Vabadussõja alguseks. Töökomisjon eesotsas Kattai ja Jalajasega oli veendunud, et tuleks teaduslikult läbi töötada ka sotsiaalne olukord Vabadussõja alguseks, sest Vabadussõda üritati vastase poolt tembeldada pigem kodu- ja klassisõjaks. Juhatus lükkase selle idee ühehäälselt ümber – ei olevat mõtet laskuda sõjaajaloo raames Venemaaga propagandasõtta. Nende tööde täitmise tähtajaks määrati 1. mai 1928. Iga lühiuurimuse pikkus pidi olema 20 lehte masinakirjas.²³⁵ 1931. aastaks ei olnud keegi peale Kurvitsa ühtegi valmis eriuurimust komiteele esitanud.²³⁶

Tuleb tunnistada, et töökomisjoni liikmed ei olnud saanud erilist ettevalmistust ajalooliseks uurimistööks. Parimal juhul oli mõnel liikmel kogemusi mõne üksiku väeosa või operatsiooni uurimisega. Juhatus nõudis aga igakülgselt ja teaduslikku tervikuurimust. See tähendab, et esimesena pidi töökomisjon panema paika teadusliku töö meetodi, millest lähtuda

²³³ VAK-i juhatuse koosolek, 24.10.1926. ERA.2124.2.15. L 1–8.

²³⁴ Seega jäid tollase seisuga töökomisjoni koosseisust üle veel üks kantselei tööjõud, kes jäeti jooksvate küsimuste ajamiseks, üks joonestaja ja üks ajutine tööjõud. Kaks viimast töötasid arhiivi korraldamise alal.

²³⁵ VAK-i juhatuse koosolek, 25.01.1928. ERA.2124.2.15. L 21–22.

²³⁶ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 77.

– selleks tuli omakorda töötada välja eriuurimus töömeetodist „Sõjaajaloo uurimine“²³⁷. Kirjeldati sõjaajaloo ja sõjakunsti ajaloo vahekorda, ajaloouurimise analüütilist ning sünteetilist protsessi²³⁸. Töökomisjoni liikmed tutvusid ka teiste riikide sõjaajalooliste uurimustega (eelkõige oldi mõjutatud Saksa, Vene ja Prantsuse, vähem Itaalia ajalooeaduse koolist). Niisuguse eriuurimuse koostamine nõudis kolm kuud, valmides 14. novembril 1927. aastal, mil see esitati juhatusel. Juhatus tunnistas välja toodud põhimõtted õigeks ja käskis nende alusel alustada „tegelikku sõjaajaloo uurimist“.²³⁹

Meetodi väljatöötamisel oli abi kapten Jalajase Kõrgema Sõjakooli III lennu lõputööna tehtud uurimusest „Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid“, mida ta tollal kirjutas.²⁴⁰ Jalajas kirjutas oma lõputööd Vabadussõja I perioodi uurimise kõrvalt. Nii töötas ta 1927. aasta sügisest alates päeval teenistuses läbi Vabadussõja-aegseid dokumente, õhtuti kirjutas kodus aga väitekirja. 1929. aasta alguses hinnati Jalajase töö oponentide poolt heaks. Kattai hinnangul oli Jalajas selle kirjutisega koguni teerajajaid sõjaajaloo metoodika alal Eestis.²⁴¹ Tõepoolest osutus antud väitekirja komitee tegevuse seisukohast kasulikuks, eriti selle teine, metodoloogiline (rakendus-)osa, mida anti uutele töökomisjoniga liitujatele lugeda veel pärast Jalajase surmagi. Jalajase töö esimene osa – ülevaade sõjaajalooeaduse arengust – kujutas endast peamiselt Vene sõjaajaloolase Aleksandr Svetšin'i artiklite ümberjutustust, kusjuures selles leidub piisavalt sisulisi vasturääkivusi, ent pakub ühtlasi ülevaadet, milliste sõjaajaloo klassikutega vähemalt Jalajas kursis oli. Ometi on Jalajast nimetatud komitee üheks pädevamaks ajaloouurijaks. Seega võib väita, et töökomisjoni liikmete kui ajaloouurijate keskmine tase väga kõrge ei olnud – olid nad ju kõik ilma ajaloolase või arhivaari erihariduseta, parimal juhul lihtsalt ajaloo huvilised. Selles mõttes ei erinenud töökomisjoni

²³⁷ Vt Ülevaade Vabadussõja ajaloo uurimisest ja töömeetoditest. ERA.2124.2.124.

²³⁸ Analüütilise protsessi eesmärk oli teha materjali põhjal kindlaks ajaloolised faktid. Sünteetiline protsess seisnes faktide baasil kirjandusliku terviku loomises.

²³⁹ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.53. L 68–69.

²⁴⁰ Jalajas, Oskar. Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid. Jalajase töö koosneb kahest osast. Esimene osa käsitleb sõjaajalooeaduse (ja selle kahe alldistsipliini: *sõjakunstiajaloo* ja *sõjaajaloo*) tekkimist ja tähtsust, teine osa sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise metoodikat (ajaloolise uurimise protsess, allikad ja allikakriitika, sõjaajaloo uurimistingimused Eestis jne). *Sõjakunstiajalugu* defineeris Jalajas teadusena, mis uurib ja kirjeldab rahvaste, riikide ja parteide sõjaliste kokkupõrgete ruum-ajalist arengut psühho-füüsilises kausaal-siduvuses kõigi sõdade ulatuses sõjakunsti evolutsiooni seisukohalt, *sõjaajalugu* – ühe sõja piirides kaasaja sõjanduse väärtuste vaatepunktilt (Jalajas. Sõjakunstiajaloo... Lk 53; Jalajas, Oskar. Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsusest. – Sõdur, nr 50–52, 1931. Lk 1356–1360. Vt ka Jalajas, Oskar. Sõjaajalooeaduse tähtsus ja sellele esitatavad nõuded Clausevitz'i järgi. – Sõdur, nr 5/6, 1932. Lk 125–128). Need distsipliinid kuulusid Jalajasel *sõjaajalooeaduse* alla. Lisaks kasutas ta laiemat mõistet *sõjateooria*. Üldises plaanis tehakse veel vahet *sõjateadusel* (käsitleb sõjaks valmistumist ja sõjapidamist, eesmärgiks riigi efektiivne kaitse) ja *sõjaajalool* (uurib sõjanduse eri valdkondi ja nende toimet ühiskonnale minevikus), mis mõlemad kuuluvad *sõjanduse* mõiste alla (vt ka: Tannberg, Tõnu. Kas eesti sõjaajalugu on olemas? – Ajalooline Ajakiri, nr 1(104), 1999. Lk 81).

²⁴¹ Kattai, Mihkel. Eru-major Oskar Jalajas. – Sõdur, nr 1/2, 1931. Lk 13.

liikmed väga palju 1920. aastate algul ajalugu kirjutada üritanud ohvitseridest (Vaga, Mutt, Rotschild, Mets, Simmo jt).

Kaasaegsete seas teenis Jalajas aga ainult kiidusõnu – Kattai meenutuste kohaselt oli Jalajas suur sõjaajaloohuviline, kellel oli põhjalik ettevalmistus ajalooliseks tööks. Tõhusale uurimistööle olevat teda tiivustanud eelkõige „suur optimismus“.²⁴² Tulnola meenutas hiljem, et kui ta 1928. aasta septembris tuli töökomisjoni liikmeks ja määrati uurija abilise ülesannetesse, siis andis Jalajas talle mõnetunnilise seletusega „näpunäiteid töö metoodikas“.²⁴³ Samal aastal avaldas Jalajas ka raamatu „Lühike ülevaade Eesti iseseisvuse tekkimisest ja arengust“.²⁴⁴ See oli käsiraamat noorematele ohvitseridele orienteerumiseks Eesti lähema mineviku ajaloolistes sündmustes. Igal juhul oli Jalajas suur töömees ja üks neist, kes ei astunud komiteesse pelgalt staabiteenistuse staaži tegema. Paraku mõjutas intensiivne töö tema tervist: uuesti lõi välja kopsutiisikus, millele lisandus veel kurgutiisikus. 1928. aasta lõpul jäi ta haigevoodisse, naastes tööle vaid lühemateks perioodideks. Veel 1929. aasta lõpul, aasta enne surma, ütles Jalajas Kattaile, et „peaks mul jätkuma jõudu veel mõneks aastaks, et viia lõpule vähemalt Vabadussõja I perioodi uurimine. Tulgu siis, mis tulemas on.“²⁴⁵

Lisaks Jalajasele asus 1928. aasta algul energiliselt tööle major Kurvits, kellel oli ainsana lootust oma töö juhatuse poolt ettekirjutatud tähtjaks (1. mai) valmis saada. Nimelt oli Kurvitsale juba 1918. aasta veebruari lõpul 1. Eesti jalaväepolgu poolt tehtud ülesandeks hakata kirjutama polgu ajalugu. Kurvits oli oma teemaga seega pikalt tegelenud, iseasi muidugi kui intensiivselt. Jalajas ja Kattai alustasid tollal alles eeltöödega – tutvusid materjaliga, tegid dokumentidest ära kirju jne.²⁴⁶ Juuniks sai Kurvits algse käsikirja valmis, kuid uue materjali lisandumisega tekkis vajadus käsikirja täiendamiseks. 1928. aasta algul, kui major Tomander ametist lahkus, oli arhiivi korraldamine unarusse jäänud. 1. juunist tehti see ülesandeks Kurvitsale, mistõttu töö rahvusväeosade uurimisel katkes kaheks aastaks. Kui sama aasta lõpul hakati komiteelt üha enam nõudma õiendeid, pidi Kurvits detsembrist katkestama omakorda arhiivi korraldustöö, sest õiendite andmine tehti algul just tema ülesandeks. Lõpuks tuli õiendite andmiseks rakendada teisigi ohvitseri. Nagu näeme, valitses komitees pidevalt suur tööjõupuudus. Kurvitsa tööd takistas veel kehv tervislik seisund,

²⁴² Samas.

²⁴³ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 136.

²⁴⁴ Jalajas, Oskar. Lühike ülevaade Eesti iseseisvuse tekkimisest ja arengust. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1928. Vt ka Jalajas, Oskar. Kultuur-selgitustöö käsiraamat. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1925.

²⁴⁵ Kattai. Eru-major Oskar Jalajas. Lk 13.

²⁴⁶ VAK-i tegevus 1.04.1927–31.03.1928. ERA.2124.2.53. L 68–69.

mistõttu ta pidi sageli töölt puuduma. 1. aprillist 1930 sai Kurvits muudest kohustustest vabanedes jätkata rahvusväeosade uurimist. 1930. aastal ilmus temalt Selts 1. Eesti polgu ülesandel uurimus „Eesti rahvusväeosade loomine 1917–18: 1. Eesti polk. I osa“.²⁴⁷ 1931.–32. aastal võttis Kurvits abisekretäri ja sekretärina osa Vabadussõja Mälestamise Komiteest ja VAK-is aktiivne ei olnud.²⁴⁸

Halvasti korraldatud materjali läbi töötamine kõikides perioodides nõudis ohvitseridelt tohutult aega. Ohvitserid vaatasid läbi tuhandeid säilikuid ja pidid otsustama, milliseid dokumente on edasiseks uurimiseks tarvis. Viimastest tegi masinakirjutaja ära kirjad. Lisaks koostasid töökomisjoni liikmed väeosade kohta kronoloogiaid ja asusid väeosade koosseisude läbitöötamisele.²⁴⁹

I uurimisperioodi juht Jalajas läks 1. mail 1930 reservi. Kapten Karl Tuvikene (komitees alates 9. septembrist 1930) määrati uueks I uurimisperioodi juhiks, kuid Tuvikene polnud eelnevalt sõjaajalooga üldse kokku puutunud. Nüüd pidi tema hakkama tutvuma teoreetiliselt sõjaajaloo uurimismeetodiga. Töö jäi jällegi seisma. II uurimisperioodis ei olnud olukord parem, sest töökomisjoni juhina tegeles Kattai kõikide jooksvate küsimuste lahendamisega. Uurimistööks tal eriti aega ei jäänud. Samuti tuli II uurimisperioodi meeskonda tööle rakendada ka arhiivis.

Mitu meest töötasid komitees eriülesannetega. Näiteks Kaitsevägeade Staabist juurde komandeeritud kapten August Vassil, kes töötas VAK-is seitse ja pool kuud (lahkus 25. augustil 1930), uuris eriküsimust „Eesti kaitsejõudude organisatsioon Vabadussõjas“. Soomest saadud materjalide läbi töötamiseks komandeeriti 25. augustil 1931 Kaitsevägeade Staabist komiteesse leitnant Adolf Kuusental, kes oskas soome keelt ja oli lõpetanud Soome Kõrgema Sõjakooli. Mäletatavasti oli Kuusental 1928.–29. aastal töötanud komitees seitse kuud. Nüüd korraldas ta Soomest saadud materjali ja koostas nende kohta nimistud.²⁵⁰

Juhatuse koosolekul 4. novembril 1931 kandis Kattai ette, et I uurimisperioodis oli sündmustik läbi uuritud väeosade kaupa ja oli valmis Viru rinde lahingutegevuse kirjeldus Vabadussõja algusest kuni 3. jaanuarini 1919. See tuli siiski ümber töötada. Valmistamata oli lõunarinde kirjeldus. Eriküsimuste (rahvusväeosade loomine, Kaitseliit, soomlased

²⁴⁷ Eesti rahvusväeosade loomine 1917–18: 1. Eesti polk. Koostanud Oskar Kurvits. Tallinn, 1930. Vt ka: Mälestused segastest aegadest: major Oskar Kurvitsa uurimustest. – Postimees (Tartu), nr 222, 18.08.1930. Lk 4; 1. Eesti polk – parem väeosa Vene sõjaväes. – Postimees (Tartu), nr 229, 25.08.1930. Lk 4. Kurvitsalt ilmus Sõduris terve rida artikleid – 1. Eesti polk Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel, nr 15–17, 1932. Lk 379–387; 1. Eesti polk Saksa okupatsiooni päevil, nr 15–17, 1932. Lk 387–389; Eesti esimene sõjaväelaste kongress, nr 25/26, 1932. Lk 645–646; Eesti iseseisvus ja Eesti rahvusväeosad, nr 7/8, 1933. Lk 252–256.

²⁴⁸ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 217.

²⁴⁹ VAK-i tegevus 1.04.1928–31.03.1930. ERA.2124.2.53. L 71–72.

²⁵⁰ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 75–77.

Vabadussõjas jne) uurimine oli pooleli, üheks põhjuseks materjali puudumine. II uurimisperioodis oli läbi uuritud sündmustik väeosade kaupa rindel 12.–28. veebruar 1919. Selle aja kohta oli koostatud lõunarinde sõjategevuse kirjeldus, uurimust väeosade kaupa oli jätkatud mai lõpuni neis väeosades, kelle rindel oli elav tegevus. Viru rinde sõjategevuse kirjeldus oli pooleli. Niisiis oli 1931. aasta lõpul läbitöötamisel rahvusväeosade ajajärk ja Vabadussõja sündmustik mai lõpuni 1919. Pool tervest Vabadussõja sündmustikust oli veel täiesti läbi töötamata. Trüki valmis tervikülevaatest oli asi väga kaugel.

Samal koosolekul tõdes Kattai, et „Vabadussõja Ajaloo Komitee moodustamisest on möödunud viis aastat, kuid tööga ei ole jõutud veel kuigi kaugele“. Rahvas aga ootas Vabadussõja ajaloo valmimist. Töö venimise üle nuriseti ja iroonitseti ajakirjanduses.²⁵¹ Pinge ja teatud seisak töös ei jätnud avaldamata mõju töökomisjoni liikmetele, kes hakkasid eesotsas Kattaiga oma uurijavõimeid objektiivsemalt hindama. Töökomisjon revideeris ja lihtsustas veidi töömeetodit, ent sellest oli vähe kasu. Vabadussõja ajalugu ei valminud oodatud kiirusega erinevatel põhjustel. Esiteks ei kujutanud komitee loomisel keegi ette, kuivõrd suur töö ees ootab. Kattai kandis juhatusele ette, et „meil tuli üheaegselt luua kaitseväge ja sõdida. Katkendilise materjali põhjal uurija peab paralleelselt sõjategevusega jälgima iga väeosa ja asutuse loomist, kasvamist ja tegevust ligi pooleteist aasta jooksul.“ Tööd takistasid veel ruumide kitsikus, arhiivi korraldamatus, oskuste puudumine, halvasti korraldatud tööjaotus (Kattai oli korraga töökomisjoni juht ja II uurimisperioodi uurija – ta täitis muuseas ka Kõrgema Sõjakooli õppejõu kohustusi ja pidas 1930. aastail Kaitsevägede Ühendatud Õppeasutustes aspirantidele loenguid Vabadussõja ajaloost²⁵²), liikmete tervislik seisund jne. Arhiivala tööd arvestati komitee loomisel üldse vähe – arvati, et arhiivitöö lõpeb operatiivmaterjali kogumisega.²⁵³ Uurimisperioodide ohvitseride tuli sageli rakendada arhiivis tööle, sest koosseisus oli ette nähtud ainult üks ülemääralse arhiiviametniku koht ja sedagi alles 1929. aastast.

Tulnola, kelle otsene ülesanne oli dokumenteerida Vabadussõja sündmustikku perioodist veebruar – mai 1919, meenutas hiljem, miks töö ei edenenu. Kattai jäi „ainult nimeliselt perioodi uurijaks“, sest pidi tegelema halduse ja Kaitsevägede Staabi jooksvate ülesannetega. Jalajas, „tüsedaim asjatundja komisjonis ja viljakas töömees, suri varsti tiisikusehaigusse“.

²⁵¹ Üks näide: „Meil töötab Kaitseministeeriumi juures sõjaajaloo komitee, kuid millal sealt võib midagi tulla, on teadmata. Näib olevat võimalik, et komitee enne peab mõned oma olemise juubelid.“ (Raamatu „1. Eesti polk“ retsensioon. – Postimees, Tartu, nr 335, 9.12.1930. Lk 4).

²⁵² Kattai komitee juhatajale, 7.01.1930. ERA.2124.2.37. L 354; VAK-i tegevus 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 14.

²⁵³ VAK-i juhatuse koosolek, 4.11.1931. ERA.2124.2.15. L 25–26.

„Tema ja kahe teise uurija järglased ilmusid komisjoni ainult staabiteenistuse staaži tegema, nokitsesid siin harilikult mõne kuu, harva kuni aasta, mõne eriküsimuse kallal ja kadusid, ilma süsteempärasesse uurimisprotsessi rakendumata. Neile järgnesid uued „karjääriohvitserid“ sama staažitegemise sihil ja nii seisis aastaid kasutamata dokumenteerijate poolt alustatud analüütilise töö saared.“ Tulnola märkis, et ainult Kurvits „püsis pidevalt kohal ja suutis ilma abilisteta oma perioodi niikaugele läbi töötada, et 1930. aastal võis tema monograafia 1. köide trükist ilmuda“.²⁵⁴

Komitee komplekteerimisel oli olnud pidevalt probleeme. Traksmann ei asunud komitees tööle, kuigi ta sinna määrati. Masing ja Vassil loobusid tööst, lahkudes peamiselt palgaolude tõttu. Ohvitserid kartsid teenistuses maha jääda. Osa kutsutud ohvitseridest ei soovinud komiteesse tööle asuda, sest sellele tuli pühendada end pikemaks ajaks. Mujal sai aga rohkem palka ning olid paremad võimalused karjääri tegemiseks. Eelpool mainitud ettekandes 1931. aastal ütles Kattai, et sageli ei määratud komiteesse mitte neid ohvitseri, kellel olid suuremad eeldused töötamiseks ajaloo uurimise alal, vaid neid, kes olid üle jäänud valikust teistele ametikohtadele. „Tundub, et valitseb arvamine, nagu oleks ajaloo uurijaks kohane iga mees.“ Kattai väitis veel, et „Kaitsevägeade Staabis kõrgema sõjalise haridusega ohvitserid töötavad oma kindlal erialal – kas operatiiv-, mobilisatsiooni, organisatsiooni jne. ala. Sõjaajaloo uurija peab aga olema eriteadlane kõigis neis küsimustes, et osata neid läbi töötada sõjakogemuste õpiste ammutamiseks.“ Töökomisjoni liikmetel ei olnud ajaloolase ettevalmistust – oskused tuli autodidaktina omandada töö käigus. Lõpuks pöördus Kattai juhatuse poole küsimusega, kas tuleks jätkata tööd 1926. aastal püstitatud eesmärgi suunas (luua sõjanduslik-kasvatuslik teadustöö) või tuleks asuda populaarteadusliku väljaande koostamisele.

Juhatus arvas Kattai ettekande peale, et „ei maksa närvitseda“ (kui kasutada kindral Reek'i sõnu). Komitee oli tööga jõudnud ikkagi niikaugele, et olemas oli korraldatud arhiiv ja oli alustatud uurimistööga. Komitee koosseisu täiendamiseks plaaniti edaspidi rohkem kasutada ära Kõrgema Sõjakooli lõpetanud ohvitseri. Selles, et ajalugu ei valminud nii kiiresti, kui rahvas ootas, ei näinud juhatus suuremat traagikat.²⁵⁵ Juhatus jõudis ühehäälselt otsusele, et töökomisjon pidi jätkama tööd 1926. aastal paika pandud eesmärgi suunas, sest vastupidine otsus oluks vastuolus komitee seadlusega.²⁵⁶ Populaarteadusliku väljaande koostamisele otsustati mitte asuda, kuid 1931. aasta lõpus oli see idee komitees esimest korda

²⁵⁴ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 136–137.

²⁵⁵ VAK-i juhatuse koosolek, 4.11.1931. ERA.2124.2.15. L 26–28.

²⁵⁶ VAK-i tegevus 1.04.1930–25.10.1931. ERA.2124.2.53. L 77; Kunas valmib Vabadussõja ajalugu? – Võitlus, nr 6, 28.11.1931.

päevakorraale tõusnud. 1932. aasta kevadel tehti juba vastupidine otsus, mistõttu tuli teist korda muuta VAK-i seadust.

Tervikpildi kujundamiseks mõlemas uurimisperioodis võeti 1931.–32. aastal kasutusele uusi meetodeid – hakati telefonitsi usutlema sõjast osavõtnuid, Vabadussõja tegelastega käidi spetsiaalselt kohtumas väljaspool komisjoni tööruume, hakati korraldama sõituseid lahingupaikadesse –näiteks Narva lahingu uurimiseks korraldati väljasõit, millest komiteest võtsid osa kaks ohvitseri, lahingust osavõtnuist neli ohvitseri. Üha enam muutus aktuaalseks Kaitseliidu tegevuse uurimine. Samuti tegeleti üksikprobleemide ja -sündmuste käsitlemisega (vabatahtlik ja sunduslik mobilisatsioon, Saksa sõdurite palkamise küsimus, Soome abi, Saaremaa mäss jne).²⁵⁷

²⁵⁷ VAK-i tegevus 1.04.1931–1.04.1932. ERA.2124.2.53. L 219.

3. VABADUSSÕJA AJALOO KOMITEE 1932–1940

3.1. Komitee ümberkorraldamine ja koosseis

Teist ja viimast korda muudeti komitee seadlust 1932. aastal. 22. juulil võttis Vabariigi Valitsus vastu „Vabadussõja Ajaloo Komitee seadluse §-de 1, 6 ja 8 muutmise seadluse“.²⁵⁸ Lisaks 1926. aastal sätestatule oli edaspidi komitee ülesandeks ka „registreerida, koguda, korraldada ja alal hoida Vabadussõja allikmaterjale“ ning „koostada ja avaldada teaduslikke uurimusi ja populaarülevaateid Vabadussõjast“ (§1). Suurendati juhatuse koosseisu: komitee juhatus hakkas nüüd koosnema juhatajast ja neljast juhatuse liikmest, kes määrati ametisse Vabariigi Valitsuse poolt kaitseministri ettepanekul. Juhataja kohta käivad nõuded jäid samaks. Juhatuse liikmetest kaks pidid olema vanemohvitserid, kes olid Vabadussõjast võtnud osa rindel vähemalt üksiku väeosa ülemana, ülejäänud kaks – professionaalsed ajaloolased (§6). Juhatuse ja töökomisjoni tasustamise põhimõtted jäid selliseks, nagu nad olid paika pandud 1928. aastal, ent §8 tuli muuta lihtsalt seetõttu, et sellist mõistet nagu „juhataja abid“ enam ei eksisteerinud.²⁵⁹

Komitee ümberkorraldamine oli otseselt seotud 1932. aasta alguses tehtud otsusega asuda populaarteadusliku Vabadussõja ajaloo koostamisele. Uue seadlusega täpsustati komitee ülesandeid ning populaarväljaande kiirema valmimise huvides täiendati juhatuse koosseisu ühe ajaloolase ja ühe kõrgema sõjaväelasega. Juba 1931. aasta lõpuks võis töökomisjoni liikmete seas täheldada väikest meeleolulangust. Vabadussõja teaduslik uurimine oli takerdunud. Rahva seas, koolides ja Kaitseliidus aga oli tekkinud „tungiv vajadus Vabadussõja ajaloo kui kasvatusvahendi järele“.²⁶⁰ Kriitika ajakirjanduses ja mõnedes (sh sõjaväelistes)

²⁵⁸ VAK-i seadluse §-de 1, 6 ja 8 muutmise seadlus. – Riigi Teataja, nr 61, 2.08.1932.

²⁵⁹ VAK-i seadluse §-de 1, 6 ja 8 muutmise seadlus, 22.07.1932. ERA.2124.2.60. L 3. Seadluse muutmise kava koostati töökomisjoni poolt. Arhiivis on säilinud huvipakkuv Tulnola käekirjaga kirjutatud komitee seadluse eelnõu, mis erineb tunduvalt lõpuks vastu võetud seadlusest. Eelnõus on VAK-i koosseisu arvatud Vabadussõja arhiivid, Kaitseministeeriumi arhiivid, sõjamuuseumid, töötoimkonnad (jagunedes kava ühes variatsioonis arhiivi- ja uurimistoimkondadeks) ja kantselei. Komitee juhatuse asemel on eelnõus kasutusel uus mõiste – kuueliikmeline sõjaajaloo nõukogu (esimees, abiesimees ja liikmed). Nõukogu esimees pidi olema Vabadussõja kaasa teinud diviisi ülemana rindel. Abiesimeheks oli eelnõu järgi Kaitseväge Staabi ülem (VAK-i seadluse eelnõu. ERA.2124.2.60. L 7–8).

²⁶⁰ Sootsi kiri Sepale, 29.07.1932. ERA.2124.2.60. L 10.

ringkondades komitee tegevuse osas leviv pessimism veensid nii juhatust kui ka komisjoni liikmeid uuenduste vajalikkuses. Igal juhul tunnetasid ka asjaosalised ise, et komitee senine tegevus oleks võinud tulemuslikum olla. Neil põhjustel otsustati laiematele massidele vastu tulla ja koostada hoogtöö korras kauaoodatud Vabadussõja ajaloo rahvaväljaanne. Seda ei tehtud siiski ainult surve alt pääsemiseks – loomulikult ei kahelnud keegi VAK-i liikmetest sellise väljaande vajalikkuses.

Vastavalt 29. juulil ja 4. augustil 1932 tegi Soots ettepaneku asuda *dr. phil.* Hendrik Sepale ja kindralmajor Aleksander Tõnissonile juhatuse liikmeteks.²⁶¹ Tõnisson ja Sepp andsid mõlemad nõusoleku.²⁶² 24. augustil palus Soots kaitseministrit esineda Vabariigi Valitsusele ettepanekuga vabastada kindralmajor Reek ja professor Uluots juhataja abi ametikohtadelt ja määrata nad koos Tõnissoni ja Sepaga komitee juhatuse liikmeteks.²⁶³ Nelja mehe kohalemääramine sai teoks Vabariigi Valitsuse otsusega 31. augustist (juhatuse liikmeiks määrati nad ametlikult 12. augustist alates).²⁶⁴

Esimene juhatuse koosolek pärast komitee seadluse muutmist toimus 27. oktoobril 1932, kusjuures puudusid Uluots, kes üritas moodustada uut Vabariigi Valitsust, ja Tõnisson haiguse tõttu.²⁶⁵ Pärast seda kogunes juhatus alles 24. jaanuaril 1935, kuid hakkas seejärel aktiivselt täitma oma ülesannet populaarteadusliku väljaande koostamisel – nimelt arutati aastatel 1935–39 peetud koosolekutel üksikasjalikult ja mitu korda läbi August Traksmanni koostatud Vabadussõja ajaloo I ja II osa käsikirjad. Juhatuse koosolekud muutusid nüüd väga sagedasteks – 1935.–36. aruandeaastal (1. aprillist 1. aprillini) pidas juhatus 21, 1936.–37. – 31, 1937.–38. – 24, 1938.–39. – 17 ja 1939.–40. aruandeaastal seitse koosolekut. Sisulistes aruteludes osalesid aktiivselt Kattai ja Traksmann. Seejärel käis juhatus koos veel 13. aprillil 1940 ja viimast korda 12. juunil.

Milline oli töökomisjoni koosseis 1. oktoobri 1932. aasta seisuga? 1931. aastal kolonelleitnandiks ülendatud Kattai juhatas töökomisjoni arhiiv- ja ajaloolise uurimise alal ning jätkas Vabadussõja II perioodi uurijana. Töökomisjoni juhi abi ja I uurimisperioodi uurija oli kapten Tuvikene. Töökomisjoni liikmetest töötas kapten Tulnola arhiivis, korraldas ja kogus materjali, juhatas arhiivi tarvitajatele materjali kätte ning juhtis kantselei tööd. Kapten Rägo töötas läbi Kaitseliidu, kapten Mänd keskasutuste materjale. Kapten Simmo uuris väeosade sõjategevust lõunarindel ajavahemikus 16. veebruar–24. mai 1919. Kaitsevägede

²⁶¹ Sootsi kiri Sepale, 29.07.1932; Sootsi kiri Tõnissonile, 4.08.1932. ERA.2124.2.60. L 10, 13.

²⁶² Tõnissoni kiri Sootsile, 12.08.1932; Sepa kiri Sootsile, 20.08.1932. ERA.2124.2.60. L 19–20.

²⁶³ Soots kaitseministrile, 24.08.1932. ERA.2124.2.60. L 22.

²⁶⁴ Kattai kiri Sepale, 6.09.1932; Kattai kiri Tõnissonile, 8.09.1932. ERA.2124.2.60. L 24, 26.

²⁶⁵ VAK-i juhatuse koosolek, 27.10.1932. ERA.2124.2.15. L 29.

Staabist juurdekomandeeritud ohvitserid major Kurvits ja kapten Kuusental uurisid vastavalt rahvusväeosade ajalugu ja soomlaste osavõttu Vabadussõjast. Ülemääraline arhiiviametnik Kruums bibliografeeris ajakirjandust ja laenutas välja raamatuid komitee raamatukogust. Joonestaja Ernesaks täitis lisaks joonestustöödele (aluste valmistamine sõjaajaloolisteks skeemideks, uurijate koostatud mitmevärviliste skeemide trükikõlbulikuks välja joonestamine, tabelite koostamine) arhiivi korraldustöid, andis arhiivist materjali välja ning pidas kirjavahetust ja lauajuhendit. Kolm masinakirjutajat (Steinmann, Ellinor Berta Ingeborg Promen, Õmblus) koos ajutiste tööjõududega valmistasid dokumentidest ära kirju.²⁶⁶

1932. aasta novembris loodi töökomisjonis ajutine populaartöö koostamise eritoimkond, mille juhtimise võttis enda peale kolonel August Traksmann. Traksmanni käsutusse komandeeriti komiteesse juurde viis ohvitseri ja üks kaitseväeametnik – major Paul Villemi, kapten Richard Rubach, kapten Jakob Saidlo, kapten Hugo Jens, leitnant Ernst Lübik ja kaitseväeametnik Karl Randmer.²⁶⁷ Oktoobris liitus toimkonnaga major Herman Stockeby.²⁶⁸ Villemi ja Jens lahkusid komiteest 1934. aastal. Toimkonna isikkoosseisu ja tegevust on käesolevas töös põhjalikumalt käsitletud eraldi alapeatükis.

2. jaanuarist 1933 tegutses töökomisjonis juurdeläkitatud ohvitserina kapten Edmund Püss.²⁶⁹

Senisest enam kasutati ajutisi tööjõudusid – seoses eeltööde tegemisega Vabadussõja ajaloo populaarväljaande koostamiseks. 1933. aastast peale lasi töökomisjon enda juurde mõnest väeosast saata ka ühe ajateenija – reamehe, kes täitis käskjala ülesandeid.²⁷⁰ Käskjala üks ülesanne oli arhivaalide toomine Riigiarhiivist komiteele ajutiseks kasutamiseks.²⁷¹ Kantseleis töötas veel praktikante. 25. aprillil 1933 lahkus töökomisjonist kapten Tuvikene.²⁷²

5. märtsil 1934 lahkus ametlikult komiteest Traksmann, kes määrati Tapale 1. soomusrongirügemendi ülemaks, kuid ta oli nõus jätkama populaartöö koostamist põhitöö kõrvalt.²⁷³

²⁶⁶ VAK-i töökomisjoni isiklik koosseis, 1.10.1932. ERA.2124.2.60. L 49; Soots Kaitseväge Staabi ülemale, 2.12.1932. ERA.2124.2.67. L 211.

²⁶⁷ Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkonna tegevusest kuni 1.04.1933. ERA.2124.2.60. L 253–254.

²⁶⁸ Kaitseministri käsukiri nr 282, 20.10.1933. ERA.2124.2.75. L 191.

²⁶⁹ Tänu oma Kõrgema Sõjakooli lõputööle „Hirm võitlusvõimet mõjutava tegurina sõjas ning selle vastu võitlemine“ oli Püss Kattaile silma jäänud ja saanud esimese kutse asuda komiteesse juba 1932. a lõpul, kuid kopsuhaige Püss ei soovinud asuda tubasele tööle, eelistades jääda 2. diviisi staapi. Ta kurtis ka oma võhiklikkust ajaloo uurimise alal (Püssi kiri Kattaile, 19.10.1932. ERA.2124.2.67. L 198), mõtles hiljem aga ümber.

²⁷⁰ Vt nt Kattai Kaitseväge Staabi ülemale, 23.01.1934. ERA.2124.2.84. L 54.

²⁷¹ Kattai Kaitseväge Staabi ülemale, 29.08.1933. ERA.2124.2.75. L 223.

²⁷² Tuvikene töökomisjoni juhile, 25.04.1933. ERA.2124.2.75. L 103.

²⁷³ Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkonna tegevusest 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 24.

1934. aasta märtsis soovis Kattai sõjaajaloo teaduslikuks uurimiseks tuua komiteesse veel kaks kõrgema sõjalise haridusega ohvitseri. Kõrgema Sõjakooli VI lennu lõpetajatest olid oma lõputöö sõjaajaloolistel teemadel kirjutanud kapten Oskar Pollisinski ja leitnant Martin Nurk. Pollisinski kirjutas oma lõputöö „Narva rinde kaitsmine 1919. aasta novembri teisel poolel“ Vabadussõja arhiivi allikate põhjal ning oli tutvunud komisjoni töökorraldusega, Nurk uuris 1914. aasta Marne'i lahingut. Kuna mõlemad olid omandanud kogemusi sõjaajaloo uurimisel, lootis Kattai neid edaspidi VAK-i ridades näha.²⁷⁴ Mõlemad ohvitserid määrati aga „teenistuse huvides“ mujale. Kõrgema Sõjakooli VI lennust läkitati VAK-i juurde aprillis hoopis kapten Raimond (Raimund Nikolai) Ustal.²⁷⁵ Viimasel puudus igasugune huvi ajaloo uurimise vastu: Ustal, kes oli kaitseväge ülemjuhataja käskkirjaga läkitatud staabiteenistuse tööga tutvumise eesmärgil aastaks Kaitseväge Staabi juurde, saatis Kattaile kirja, kus palus end komiteest üle viia. „Määramisega Vabadussõja Ajaloo Komitee juurde kaob minul aga Kaitseväge Ülemjuhataja käsukirjaga antud soodus võimalus tutvumiseks staabiteenistusega, kuna tööl Ajaloo Komitees pole ühist kaitseväge juhtimise, komplekteerimise ja väljaõppe tööga,“ kirjutas Ustal.²⁷⁶ Seepeale pidi Kattai Sootsile saadetud kirjas tõdema, et ei tea ühtegi kõrgema sõjalise haridusega ohvitseri, kes sooviks ise Vabadussõja ajalugu uurida või kes oleks nõus ettepaneku peale sellisele tööle asuma. „Äraütlemise peamiseks põhjuseks on teenistuses mahajäämise kartus teistest auastmes samavanustest ohvitseridest, kes määratud teenistusse staapidesse või mujale.“²⁷⁷

Ametikohtadele määramisel hinnati ajaloo uurimisega tegelenud ohvitseride tööd vähem, kui mõnes teise erialaga osakonnas töötanud ohvitseri staaži. Palka sai komitees samuti vähem kui Kaitseväge Staabi osakondades. Viimase probleemi lahendiks oleks olnud töökomisjoni juhi ja tema abide palga tõstmine Kaitseväge Staabi osakondade ja jaoskondade ülemate palkade tasemele. Pöördumised kaitseministri (näiteks juhatuse kiri 4. novembrist 1931) ja Kaitseväge Staabi ülema poole ei toonud komplekteerimismurele aga mingit lahendust. Kui 1930. aastate algusest sooviti üha enam kaasata komiteesse Kõrgema Sõjakooli lõpetanud ohvitseri, siis praktikas ei saadetud sealt ajaloouurijateks mitte suurema „vaimlise bagasiga“ ohvitseri, vaid mõnigi kord – nagu tõendab Ustali näide – ajaloo uurimisest üldse mitte huvitatud mehi.²⁷⁸ Alamotiveeritud Ustal kusjuures jäi ikkagi VAK-i nimekirja, lõpetades

²⁷⁴ Kattai Kaitseväge Staabi ülemale, 19.03.1934. ERA.2124.2.84. L 103.

²⁷⁵ Kaitseväge Staabi ülema käsukiri nr 37, 9.04.1934. ERA.2124.2.84. L 117.

²⁷⁶ Ustal VAK-i töökomisjoni juhile, 11.04.1934. ERA.2124.2.84. L 118.

²⁷⁷ Kattai komitee juhatajale, 13.04.1934. ERA.2124.2.84. L 118.

²⁷⁸ Selgitusi ja põhjendusi VAK-i koosseisu kava juurde, 1934. ERA.2124.2.55. L 82–83.

juunis Kõrgema Sõjakooli.²⁷⁹ 25. oktoobril 1934 lähetati Ustal siiski teenima 4. suurtükiväegruppi.²⁸⁰

1934. aasta aprillis läks tagasi Kaitsevägede Staabi ülema käsutusse kapten Kuusental (1935. aastal sooritas enesetapu).²⁸¹ Uueks töökomisjoni juhi abiks määrati alates 1. aprillist kapten Püss.²⁸² Kuna arhiivitöödeks oli Tulnolale vaja appi ühte ohvitseri, komandeeriti 1. mail komisjoni juurde leitnant Theodor Liht, kes oli teeninud 9. üksikus jalaväepataljonis.²⁸³

Vabariigi Valitsuse otsusega 26. septembrist 1934 korraldati töökomisjoni koosseis taas ümber.²⁸⁴ Vana, 1928. aastal vastu võetud koosseis oli iganenud ja komitee funktsioonid olid täpsustunud. Esiteks oli selge, et ajaloo uurimine ja arhiivindus nõuavad koosseisus eritööjõudusid ja selgemat eristamist. 1926. aastal tegid arhiivitööd kõik komiteesse kuuluvad mehed. Valitses arvamus, et pärast arhiivi korraldamist asub kogu töökomisjon täies koosseisus uurimistööle. Tegelikult oli arhiivile vaja omaette aktiivset koosseisu. Arhiivitööd tehti uurimise arvelt – näiteks Tulnola, kes tuli komiteesse eelkõige ajaloouurijaks, suunati arhiivi käsutusse. Teiseks koosseisu muutmise põhjuseks oli see, et ajaloouurijaid oli juurde vaja. Vana koosseisu järgi pidi lisaks töökomisjoni juhile olema „iseseisva ajalooperioodi“ uurija üks töökomisjoni juhi abi (Jalajas ja Tuvikene olid selles rollis olnud, edaspidi Püss). 1934. aasta koosseisu ümberkorraldamise kava nägi ette töökomisjoni teise abi ametikoha loomise. Teine abi pidi samuti saama ühe ajaloo uurimisperioodi juhiks. Kolmandaks põhjuseks oli see, et mälestuste kogumise vajadus, mida toonitati ka ajakirjanduses, oli tõusnud üha enam päevakorrale. Loodava mälestuste kogumise toimekonna juhataja ametikoht pidi olema võrdne töökomisjoni juhi abi kohaga. Mälestuste kogumise juhil pidi olema üks abi, kelle ametipositsioon olnuks võrdne töökomisjoni liikme kohaga. Uus koosseis pidi niisiis senist komisjoni koosseisu suurendama kahe inimese võrra, sest kõik teised ametiisikud olid 1934. aasta esimesel poolel olemas senistes koosseisus ettenähtud kohtadel või juurdekomandeerituna.²⁸⁵

Uus koosseis hakkas kehtima 1. oktoobrist ja selles realiseerusid kavas ette nähtud uuendused. Esiteks, loodi mälestuste kogumise toimekond, mille esimeheks sai 1933. aastal kolonelleitnandiks ülendatud Kurvits, tema abiks – kapten Peeter Kangro (alates 20.

²⁷⁹ Ustal VAK-i töökomisjoni juhile, 19.06.1934. ERA.2124.2.84. L 3; VAK-is töötavate ohvitseride ja üleajateenijate nimekiri, 6.04.1934. ERA.2124.2.84. L 97.

²⁸⁰ Kaitsevägede ülemjuhataja käsukiri nr 247, 22.10.1934. ERA.2124.2.84. L 261.

²⁸¹ Kattai Kuusentalile, 14.04.1934. ERA.2124.2.84. L 125.

²⁸² Kaitsevägede ülemjuhataja käsukiri nr 37, 9.04.1934. ERA.2124.2.84. L 107.

²⁸³ Kaitsevägede ülemjuhataja käsukiri nr 55, 20.04.1934. ERA.2124.2.84. L 123.

²⁸⁴ Vabariigi Valitsuse otsus, 26.09.1934. Kaitsevägi: koosseis nr 20 – VAK töökomisjon. ERA.2124.2.55. L 93.

²⁸⁵ Selgitusi ja põhjendusi VAK koosseisu kava juurde, 1934. ERA.2124.2.55. L 81–82.

oktoobrist; tuli Sakala partisanide pataljonist²⁸⁶). Teiseks – omaette koosseisu sai komitee arhiiv, mille korraldajaks määrati ametlikult Tulnola. Senine töökomisjoni juonestaja Lembit Ernesaks sai edaspidi arhiivi ametnikuks ja juonestajaks. Sidepataljonis teeninud ja Kõrgema Sõjakooli lõpetanud leitnant Ferdinand (alates 1937 Rein) Kivimägi läkitati alates 20. oktoobrist Kaitsevägede Staabist töökomisjoni ajutiseks liikmeks. Kaitsevägede Staabi IV osakonnast tulnud ja 1933. aasta jaanuarist komitees teeninud Rudolf Nolk (edaspidi: Taimre) määrati 1. järgu kirjutajaks. Töökomisjoni juhi Kattai abiks jäi kapten Püss.²⁸⁷ Koosseisus ette nähtud teine töökomisjoni juhi abi koht jäi algul tööjõupuuduse tõttu täitmata. Arhiiviametnikuna jätkas Marta Kruums, 1. järgu masinakirjutajana Elise Steinmann. 2. järgu masinakirjutajateks määras Kattai Ellinor Promen'i ja Minna Õmbluse.²⁸⁸ Vabadussõja arhiivi korraldaja abi ja töökomisjoni sekretäri ametikohale kinnitati 1. detsembrist alates Theodor Liht.²⁸⁹ Samal kuupäeval lahkus VAK-ist Steinmann, tema ametikohale asus Promen.²⁹⁰ Leitnant Kivimägi määrati 1. jaanuarist 1935 alates töökomisjoni koosseisu.²⁹¹ Ajutiste tööjõudude palkamine pidi edaspidi käima kaitseministri loal vajaduse järgi.²⁹²

Seega pärast ümberkorraldamist ja paljusid koosseisumuutusi tegutses töökomisjon 1935. aasta alguseks järgmises koosseisus: kolonelleitnant Kattai (VAK-i töökomisjoni juht), kapten Püss (VAK-i töökomisjoni juhi abi), kapten Rägo, kapten Mänd, kapten Simmo (töökomisjoni liikmed), kapten Kivimägi (töökomisjoni liikme kt), kolonelleitnant Kurvits (mälestuste kogumise toimkonna juht), kapten Kangro (mälestuste kogumise toimkonna juhi abi), kapten Tulnola (Vabadussõja arhiivi korraldaja), leitnant Liht (Vabadussõja arhiivi korraldaja abi ja töökomisjoni sekretär), Rudolf Taimre (töökomisjoni 1. järgu kirjutaja), Lembit Ernesaks (Vabadussõja arhiivi ametnik ja juonestaja), Marta Kruums (Vabadussõja arhiivi ametnik), Ellinor Promen (1. järgu masinakirjutaja), Minna Õmblus (2. järgu masinakirjutaja) ning juurde komandeeritud neli ohvitseri ja üks ametnik, kes töötasid populaartöö toimkonnas (kapten Rubach, kapten Saidlo, kapten Lübik, major Stockeby ja August Abramson).²⁹³ Vakantsed olid üks töökomisjoni juhi abi ja ühe kantselei tööjõu koht (kauaaegne töötaja

²⁸⁶ Vt Kangro artikleid Sõduris: Sakala partisanide üllatusretk. – nr 5/6, 1932. Lk 128–131; Sakala Partisanide Pataljon Vabadussõjas, nr 50–52, 1933. Lk 1572–1580.

²⁸⁷ Kattai komitee juhatajale, 1.10.1934. ERA.2124.2.84. L 232; Kaitsevägede ülemjuhataja käsukiri nr 239, 18.10.1934. ERA.2124.2.84. L 233; Riigivanema käsukiri kaitsevägedele nr 50, 19.10.1934. ERA.2124.2.84. L 246; VAK ümber korraldatud. – Postimees (Tartu), nr 286, 19.10.1934. Lk 1.

²⁸⁸ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 6. ja 23.10.1934. ERA.2124.2.84. L 234, 236.

²⁸⁹ Kaitsevägede ülemjuhataja käsukiri nr 295, 1.12.1934. ERA.2124.2.84. L 240; Püss Kaitsevägede Staabi ülemale, 10.12.1934. ERA.2124.2.84. L 239.

²⁹⁰ Kolonelleitnant Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 28. novembril 1934. ERA.2124.2.84. L 292.

²⁹¹ Kaitsevägede ülemjuhataja käsukiri nr 21, 15.01.1935. ERA.2124.2.84. L 308.

²⁹² Vabariigi Valitsuse otsus, 26.09.1934. Kaitsevägi: koosseis nr 20 – VAK töökomisjon. ERA.2124.2.55. L 93.

²⁹³ Kattai Kaitsevägede Staabi sekretärile, 1935. ERA.2124.2.84. L 320.

Steinmann oli komiteest lahkunud).

1935. aastal lahkus populaartöö osakonnast Abramson (Aave) ja 1936 Lübik.²⁹⁴ Alates 15. septembrist 1935 määrati kapten Kivimägi töökomisjoni juhi abi ajutiseks kohusetäitjaks.²⁹⁵ Sellega sai ta vabastatud töökomisjoni liikme kohustustest ja üks töökomisjoni liikme ametikoht oli 1937. aasta detsembrini vakantne. 1938. aastal määrati Kivimägi töökomisjoni juhi abi kohusetäitjaks, 21. veebruarist 1939 töökomisjoni juhi abiks.²⁹⁶ 15. novembril 1935 sai täidetud ka koosseisus ette nähtud 2. järgu masinakirjutaja koht, kui palgati Leida Otsmann.²⁹⁷ 1936. aastal tuli Ernesaksa asemel arhiiviametnikuks ja joonestajaks Konstantin Rogusin, kes eelnevalt teenis 1. diviisi suurtükiväe juhatuses 2. järgu kirjutaja ametikohal.²⁹⁸ 5. novembrist 1936 määrati kapten Püss kaitseväge ülemjuhataja käskkirjaga Kõrgemasse Sõjakooli lektoriks ja üks töökomisjoni juhi abi ametikoht jäi vakantseks.²⁹⁹

15. veebruaril 1937 lähetati komiteesse teenistusalaliste kogemuste omandamiseks leitnant Richard Tammemägi, kes oli teeninud Auto-tankirügemendis ja lõpetas 1937. aasta veebruaris Kõrgema Sõjakooli.³⁰⁰ Tammemäest sai Püssi asemel ühe uurimisperioodi juht – seega täitis ta põhimõtteliselt töökomisjoni juhi II abi ülesandeid. Nii oli loogiline, et Tammemägi määrati novembrist 1938 töökomisjoni juhi II abi ajutiseks kohusetäitjaks. Tema üleviimisel kõrgemale ametikohale oli teinegi põhjus: teised koos Tammemäega Kõrgema Sõjakooli VII lennu lõpetanud samas aukraadis ohvitserid olid selleks ajaks kõik määratud kohale, kus palka sai vähemalt 170 krooni kuus. Tammemägi oli neist maha jäänud kahe palgaastme võrra (tema põhipalk oli 140 krooni). Teenistuse huvides oli vaja teda ametikohal ülendada. Antud olukord iseloomustab kujukalt karjääri- ja palgaolusid komitees.³⁰¹

1937.–38. aastal oli 8. üksikust jalaväepataljonist komiteesse läkitatud leitnant Hans Oja.³⁰² 8. detsembril 1937 tuli Sõjavägede õppeasutustest ühele töökomisjoni vakantsele kohale ajutiseks teenimiseks leitnant Ernst Valdin (6. üksik jalaväepataljon).³⁰³ Otsmann lahkus komiteest 1. juunil 1938.³⁰⁴ 8. septembril palgati masinakirjutajaks Hella Allik.³⁰⁵

²⁹⁴ VAK-i tegevus 1.04.1935–1.04.1936. ERA.2124.2.90. L 185.

²⁹⁵ Kattai Kaitseväge Staabi ülemale, 1.10.1935. ERA.2124.2.98. L 82.

²⁹⁶ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 15.02.1938. ERA.2124.2.125. L 102; Sõjavägede ülemjuhataja käskkiri nr 45, 21.02.1939. ERA.2124.2.140. L 99.

²⁹⁷ Kattai Kaitseväge Staabi ülemale, 15.11.1935. ERA.2124.2.98. L 92.

²⁹⁸ Kattai Kaitseväge Staabi II osakonna ülemale, 11.08.1936. ERA.2124.2.55. L 167; Kattai Kaitseväge Staabi komandandile, 15.12.1936. ERA.2124.2.107. L 84.

²⁹⁹ Kapten Püss Sõjakooli lektoriks. – Postimees (Tartu), nr 301, 7.11.1936. Lk 4.

³⁰⁰ VAK-i tegevus 1.04.1936–1.04.1937. ERA.2124.2.104. L 155.

³⁰¹ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 15.08.1938. L 67.

³⁰² Kattai H. Ojale, 2.07.1938. ERA.2124.2.125. L 119.

³⁰³ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 15.11.1937. ERA.2124.2.125. L 63.

³⁰⁴ Kivimägi Sõjavägede Staabi ülemale, 2.06.1938. ERA.2124.2.140. L 41.

³⁰⁵ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 9.09.1938. ERA.2124.2.140. L 49.

Kiirkirjutajat oli koosseisu vaja, kuna tollal käis nende sõjast osavõtnute usutlemine, kellel endal memuaaride kirjanekuks aega ei jätkunud. Mis puutub komitees töötanud masinakirjutajatesse, siis neilt eeldati sageli ka vene ja saksa keele oskust, sest arhiivis leidsid rohkesti vene- ja saksakeelseid dokumente. Töökomisjonis tegutsevad ohvitserid oskasid peaaegu kõik vene ja saksa keelt, mõned mehed oskasid veel prantsuse keelt, Tuvikene olevat lisaks neile rääkinud veel läti keelt, Kuusental oli olnud komiteele kasulik oma soome keele oskusega.³⁰⁶

21. novembril 1938 lahkus Promen töökomisjonist, 1. järgu masinakirjutajaks viidi üle Allik ja 1. detsembril palgati 2. järgu masinakirjutaja kohale Marie Rebane.³⁰⁷ 16. veebruaril 1939 määrati major Rägo töökomisjonist Sõjavägede Staabi käsundusohvitseriks.³⁰⁸ 1. augustist määrati Rägo tagasi töökomisjoni liikmeks.³⁰⁹ 1. augustil lahkus populaartöö toimkonnast Rubach ja toimkond jäi kaheliikmeliseks.³¹⁰ 24. oktoobril lahkus arhiiviametnik Rogusin komisjonist.³¹¹ 16. detsembrist määrati Valdin Sõjavägede Staabi sekretäriks, major Saidlo populaartöö toimkonnast omakorda töökomisjoni liikmeks.³¹² Joonestajaks-arhiiviametnikuks tuli 4. jaanuaril 1940 endine Sõjakooli joonestaja Edmund Valdmann (lahkus 16. märtsil 4. diviisi staapi).³¹³ Seejärel otsiti esmakordselt uut arhiiviametnikku ajakirjanduse kaudu, kusjuures soovivaaldusi tuli kümneid.³¹⁴ Tõenäoliselt majanduslikel kaalutlustel jäi koht siiski vakantseks.

Komitee tegevuse lõpuperioodil – 19. aprillil 1940 – kuulusid ohvitseridest seega töökomisjoni Kattai, Kivimägi, Tammemägi, Simmo, Saidlo, Mänd, Rägo, Kurvits, Kangro, Tulnola, Liht ning riigiteenijatest Taimre, Kruums, Allik, Ömblus ja Rebane.³¹⁵

Aastatel 1937–40 oli aktuaalne komitee ümberkorraldamise plaan. 31. augustil 1937 esitas töökomisjon Sõjavägede Staabi ülemale VAK-i reorganiseerimise ja Sõjavägede Staabi sõjaajaloo osakonna moodustamise kava. Sellega kaasnes selgituskiri, milles komitee juhataja ja töökomisjon põhjendasid ümberkorraldamise vajalikkust. 1926. aasta seadluse ja kahe seadluse muudatuse alusel oli komitee tegelikult omamoodi autonoomne asutus, mille kuuluvus ja alluvus kõrgemale instantsile oli lähemalt määratlemata, kuid mille üks osa –

³⁰⁶ Teated VAK-is teenivate ohvitseride võõrkeelte oskuse kohta, 29.10.1932. ERA.2124.2.67. L 133.

³⁰⁷ Kattai kirjad Sõjavägede Staabi ülemale, 22.11.1938; 7.12.1938; 7.12.1938. ERA.2124.2.140. L 88, 54, 82.

³⁰⁸ Sõjavägede ülemjuhataja käskkiri nr 29, 14.02.1939. ERA.2124.2.140. L 100.

³⁰⁹ Sõjavägede ülemjuhataja käskkiri nr 165, 22.07.1939. ERA.2124.2.154. L 34.

³¹⁰ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 12.07.1939. ERA.2124.2.154. L 31.

³¹¹ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 24.10.1939. ERA.2124.2.154. L 44.

³¹² Rehtlane VAK-i töökomisjoni juhile, 9.12.1939. ERA.2124.2.154. L 17–18.

³¹³ Kattai Sõjavägede Õppeasutuste ülemale, 4.01.1940.; Valdmann VAK-i töökomisjoni juhile, 2.03.1940. ERA.2124.2.154. L 63, 66.

³¹⁴ VAK vajab joonestajat-arhiiviametnikku. – Uus Eesti, nr 75, 18.03.1940. Lk 8.

³¹⁵ VAK töökomisjoni isiklik koosseis ja selle ülesanded, 19.04.1940. ERA.2124.2.55. L 387–388.

töökomisjon – oli puhtsõjaväeline asutus. 3. märtsil 1934 Riigikogu poolt vastu võetud „Riigikaitse rahuaegse korraldamise ja juhtimise seadus“ (Riigi Teataja, nr 18, 1934) ei määranud VAK-i kuuluvust kaitseministri või kaitseväge juhataja alluvusse. Seega püsis olukord, kus täielikult sõjaväeline asutus ehk VAK-i töökomisjon allus erialustel moodustatud VAK-i juhatusel, kes omakorda ei allunud formaalselt ühelegi kõrgemale sõjaväe juhtimise instantsile. Samas andis riigivanem 2. novembril 1934 välja seadluse, milles olid ära määratud Kaitseväge Staabi ülemate õigused ja kohustused. Nende seas oli küsimuste otsustamine, mis puudutasid „sõjalise iseloomuga rahvuskultuuriliste väärtuste kogumist, arhiivide korraldamist sõjaväes ja sõjakirjanduse väljaandmist“.³¹⁶ Seega tööala mõttes allus töökomisjon justkui Sõjavägede Staabi ülemale.

Oli selgunud, et teadusliku Vabadussõja ajaloo koostamine võtab aega aastaid ja nõuab kvalifitseeritud tööjõudu. Samuti olid 1937. aastaks tekkinud mõtted, et komitee peaks uurima ka Eesti vanemat sõjandust. Kuna nõuded aina laienesid, tuli juhataja ja töökomisjoni meelest luua alaline sõjaväeasutus, kes koguks kokku Eesti sõjaajaloo allikad ja teostaks nende uurimist. Sellise asutuse töö oli „kõige lähemalt seotud sõjaväe juhtkonna ettevalmistuse ja rahva moraalse kasvatusena riigikaitseks“. Selle ala vastutav juht oli Sõjavägede Staabi ülem ja seepärast pidanuks reorganiseeritud komitee alluma temale.

Töökomisjoni juures asuvasse Vabadussõja arhiivi oli koondatud tähtsaim arhiivimaterjal. Teine osa sõjaaegsetest arhivaalidest, aga ka sõjaväe rahuaegne arhiiv, asusid Sõjavägede Staabi IV osakonna juures³¹⁷. Viimase koosseisus (kinnitatud 5. veebruaril 1934) oli arhiivi korraldamiseks ette nähtud ühe arhiivihoidja ja kolme kantseleitööjõu koht. Selline arhivaalide kahe asutuse vahel laialiolek ei võimaldanud materjali ühtsetel alustel korraldada, nõudis paralleeltöid ja raskendas uurimistegevust. 12. juunil 1935 võeti vastu uus arhiiviseadus, mis nägi ette Sõjaarhiivi loomise kaitseväge ülemuse alluvuses.³¹⁸ See tähendas seda, et Kaitseministeeriumi ja Vabadussõja arhiivid tuli edaspidi liita ühiseks Sõjaarhiiviks.³¹⁹ Arhiiviseaduse elluviimine eeldas niisiis samuti komitee ümberkorraldamist.

1930. aastate teisel poolel tekkis lähem koostöö Vabadussõja muuseumiga, mille pildikogusid kasutati populaarväljaandes. Tegelikult ei kogunud töökomisjon mitte ainult

³¹⁶ Seletuskiri esitise juurde komitee reorganiseerimiseks ja Sõjavägede Staabi sõjaajaloo osakonna moodustamiseks, 1937. ERA.2124.2.55. L 198.

³¹⁷ Sõjaministeeriumi arhiivi olid koondatud nende sõjaväe staapide, väeosade ja asutiste kirjakogud, mis olid rahuajal likvideeritud või ümber moodustatud. Selles olid ka sõjaaegsed majanduslikud kirjakogud ja Riigikontrolli poolt revideeritud sõjaväeosade ja asutiste rahalised aruanded Vabadussõja algusest kuni 1930. aastani (Arhiivinduse käsiraamat. Tartu, 1936. Lk 88).

³¹⁸ Seletuskiri esitise juurde komitee reorganiseerimiseks ja Sõjavägede Staabi sõjaajaloo osakonna moodustamiseks, 1937. ERA.2124.2.55. L 199.

³¹⁹ Arhiivinduse käsiraamat. Lk 88.

arhivaale ja mälestusi, vaid ka muuseumiesemeid, mis hakkasid komiteese saabuma eelkõige tänu mälestuste toimekonna loodud kaastööliste võrgule. Sõjamuuseum kuulus Sõjavägede Staabi IV osakonna juurde, pidanuks aga komitee meelest kuuluma selle asutuse juurde, kelle ülesandeks on Vabadussõja ajaloo uurimine.

Kuidas pidi ümberkorraldamine täpsemalt välja nägema? Kava kohaselt tuli Vabadussõja Ajaloo Komitee nime all nõuandva organina jätta tegutsema senine komitee juhatus, mis pidi alluma sõjavägede ülemjuhatajale. Töökomisjonist ja Sõjavägede Staabi IV osakonna juures asuvast Sõjamuuseumist tuli moodustada Sõjavägede Staabi sõjaajaloo osakond. Reorganiseerimiseks oli riigivanema (edaspidi: presidendi) poolt vaja välja anda uus VAK-i seadlus, Sõjaarhiivi seadus (1935. aasta arhiiviseadus ei sisaldanud konkreetset sõjaarhiivi loomise korda, see tuli alles välja töötada ja esitada arutamiseks ka Arhiivinõukogule), lisada väljatöötamisel olnud „Sõjaministeeriumi ja sõjaväe üksuste ja asutiste juhtimise seadusesse“ paragrahv, mis määranuks kindlaks sõjaajaloo osakonna ülesanded, panna maksma ajaloo osakonna koosseis ja viia läbi palganormide muudatus. 1934. aastal kehtima hakanud töökomisjoni koosseisu (töökomisjoni juht, kümme ohvitseri ja kuus määralist riigiteenijat) peamine puudus oli see, et peale töökomisjoni juhi oli selles ette nähtud ainult kaks kõrgema sõjalise haridusega ohvitseri. Tol ajal ei olnud eriti väljavaateid saada kõrgema haridusega ohvitseri rohkem tööle, kuid 1930. aastate lõpuks oli Kõrgema Sõjakooli lõpetajaid juurde tulnud. Seega oli aeg teha vastav muudatus ka töökomisjoni (ajaloo osakonna) koosseisus.

Esitatud kava järgi kuulusid sõjaajaloo osakonda A, B ja C-jaoskond, Sõjaarhiiv ja kantselei. Jaoskonnad A ja B olid mõeldud sõjaajaloo teadusliku uurimise jätkamiseks ja koosnesid kumbki kolmest ohvitserist – ülemast ja tema kahest abist. Jaoskonna ülem ja tema I abi pidid olema kõrgema sõjalise haridusega ohvitserid. Jaoskond C pidi jätkama sõjamälestuste kogumist. Selle jaoskonna ülemale pidid alluma abid, Sõjamuuseumi hoidja ja muuseumi ametnik. Viimane pidi aitama muuseumi hoidjal korraldada rikkalikke eseme- ja pildikogusid. Sõjaarhiivi töömeeskonna pidid moodustama arhiivihoidja ja tema abi, kes plaaniti leida kõrgema ajalooharidusega inimeste seast, ning arhiiviametnikud. Kantselei koosseisu pidid kuuluma sekretär, arveametnik-kirjutaja ja kolm masinakirjutajat. Kava võrsus senisest komitee praktilisest töökogemusest. Võrreldes kehtiva koosseisuga oli selles palju formaalseid muudatusi, kuid sisuliselt meenutas kehtivat komitee tööjaotust, võttes arvesse seniseid kontakte Sõjaministeeriumi arhiivi ja Sõjamuuseumiga. Ametikohtade arvu poolest oli uus planeeritud koosseis senisest töökomisjoni koosseisust vaid veidi suurem, sest juurde arvestati Sõjavägede Staabi arhiivi kehtiv koosseis ja Sõjamuuseumi hoidja ning tema abi

koht.³²⁰

Eelnevalt, aga siiski ilmselt 1937. aasta paiku, oli koostatud ka kava „Kaitsevägede Staabi sõjaajaloo osakonna ülesanded“. Põhiülesanneteks olid koguda ja alal hoida Sõjaarhiivis ja Sõjamuuseumis eesti sõjandust käsitlevat ajaloomaterjali, teostada järelvalvet Kaitseministeeriumi, Kaitseväe ja Kaitseliidu väeosades ja asutistes alalhoitavate arhivaalide üle, anda välja sõjateaduslik Vabadussõja ajalugu, populariseerida Vabadussõda ja uurida üldiselt eesti sõjandust. Sõjaajalooliste teoste väljaandmiseks, kirjastamiseks ja levitamiseks tuli eriseadlusega luua Vabadussõja Ajaloo Kapital.³²¹ Veel koostati uus komitee (st sisuliselt senise juhatus – kaitsevägede juhataja alluvuses loodava nõuandva organi) seadluse projekt ja Sõjaarhiivi seadlus.³²² Millegipärast jäid nii sõjaajaloo osakonna loomise, VAK-i uue seadluse kui ka Sõjaarhiivi seadluse kavad tollal heaks kiitmata. Komitee reorganiseerimine ei kadunud aga päevakorrast. Samad kavad mõningate pisimuudatustega esitati uuesti Sõjavägede Staabi ülemale 7. veebruaril 1940 ja neist teavitati ka sõjavägede ülemjuhatajat, kelle alluvuses pidi ju hakkama tegutsema VAK-i juhatus.³²³ Sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner oli põhimõtteliselt reorganiseerimisega nõus, kuid nägi komitee eestvedajatele vastumeelselt ette koosseisukärpeid, sest „praegusel erakordsel ajal, mil ajalugu tehakse, ei saa anda ajaloo uurimiseks rohkesti tööjõude, kuna ohvitseri on vaja rakendada mujale“. ³²⁴ Sõjavägede Staabis hakati uue koosseisu ja seadluse kavasid läbi töötama, kuid sõjaajaloo osakonda enam luua ei jõutud.

3.2. Komitee tegevus arhiivialal. Mälestuste kogumise toimkond

1932. aasta novembris kaitseministriks saanud kindralmajor Aleksander Tõnissoni eestvedamisel õnnestus lõpuks osaliselt lahendada komitee ruumide probleem. VAK sai juurde ühe toa arhivaalide hoidmiseks ja kuus tuba tööruumideks. Vastasel korral oluks mõeldamatu populaartöö toimkonna liitumine komiteega. Nüüd sai töökomisjon märksa lähedamad töötingimused. Ruumide küsimus ei olnud siiski lõplikult lahendatud, sest Vabadussõja arhivaalid asusid endiselt laiali kahe asutuse valduses – väiksem ja väärtuslikum osa komitee korralduses, mahult suurem osa Kaitsevägede Staabi käsutuses. Koos eelnevatel aastatel

³²⁰ Seletuskiri esitise juurde VAK reorganiseerimiseks ja Sõjavägede Staabi sõjaajaloo osakonna moodustamiseks, 1937. ERA.2124.2.55. L 199–200.

³²¹ Kaitsevägede Staabi sõjaajaloo osakonna ülesanded, umbes 1937. ERA.2124.2.55. L 201.

³²² VAK seadluse projekt, 1937; Sõjaarhiivi seadluse projekt, 1937. ERA.2124.2.55. L 202–204.

³²³ Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 7.02.1940. ERA.2124.2.55. L 362–363; Soots sõjavägede ülemjuhatajale, 15.02.1940. ERA.2124.2.55. L 369–370.

³²⁴ VAK-i juhatus koosolek, 12.06.1940. ERA.2124.2.133. L 30.

kogutud materjaliga oli 1. aprilli 1933 seisuga Vabadussõja arhiivis arvel 9883 säilikut. Arhiivialal jätkati teistelt asutustelt arhivaalide ülevõtmise, sõjaväelaste usutlemisega puuduoleva materjali kättesaamiseks, Vabadussõja trükiteoste muretsemise, sõjaaegsete ajalehtede kogumise, inventuurnimistute koostamise, ajakirjanduse bibliografeerimise ja õiendite väljastamisega.³²⁵ Omandati annetuste ja ostu teel isiklikke sõjaaegseid päevikuid ja sõdurite kirju.³²⁶ Muuhulgas saadi materjali ja dokumentide ära kirju Läti ja Soome Sõjaarhiivist, Välisministeeriumi ja Riigikantselei arhiividest.³²⁷ Et omandada väljalõikeid provintsilehtedest, mille tellimiseks puudus komiteel raha, astuti kontakti Tartus asuva Akadeemilise Kooperatiiviga. Alates 1. jaanuarist 1934 tegi Kooperatiiv väljalõikeid neist ajalehtedest, mida komitee ei saanud tasuta.³²⁸

Peamiseks Vabadussõja arhiivi korraldajaks, valitsejaks ja hoidjaks kujunes 1930. aastate alguses Tulnola. Tema juhtis õiendite andmist ametiasutustele, juhatas arhivaale kätte väljastpoolt tulnud väeosade ajaloo uurijatele ja pidas komitee jooksvat kirjavahetust. 1934. aasta alguseks ootas korraldamist arhiivi majanduslike dokumentide osa. Tulnola koos abiks olnud Kruumsiga ei tulnud enam kõikide ülesannete täitmisega toime ja arhiivi korraldamise tööd katkesid mõneks ajaks. Seepärast toodigi maist 1934 Tulnolale arhiivitööde täitmiseks appi leitnant Theodor Liht.³²⁹ Tegelikult planeeriti sellele kohale 1933. aasta suvel tuua Auto-tanki rügemendist leitnant Hugo Ortlich (Hugo Okasmaa), kes oli komiteesse tulemisega nõus, kuid rügement ei tahtnud teda ära lasta.³³⁰ 1934. aasta 1. oktoobril, kui lõpuks loodi vastav ametikoht, nimetati Tulnola Vabadussõja arhiivi korraldajaks. Nagu eelpool öeldud, nimetati detsembris Liht arhiivi korraldaja abiks, kellena ta tegelikult oli juba senini töötanud.

12. juunil 1935 kehtestati riigivanema dekreediga uus arhiiviseadus,³³¹ millega loodi Sõjaarhiiv, kuhu tuli koondada kõigi sõjaväeosade ja sõjaväeasutuste arhivaalid. Eelkõige nägi seadus ette Kaitsevägede Staabi IV osakonna korralduses oleva arhiivi ja Vabadussõja arhiivi kokkuliitmist. Sõjaarhiiv pidi alluma kaitseväge ülemale ja selle ülesanded ning korralduse pidi seaduse järgi määrama riigivanem, kuulates eelnevalt ära Arhiivinõukogu ettepanekud.

³²⁵ VAK-i tegevus 1.04.1932–31.03.1933. ERA.2124.2.60. L 133; Saatke dokumente Vabadussõja arhiivi! – Postimees (Tartu), nr 153, 3.07.1932. Lk 6.

³²⁶ Näiteks perioodil 1.04.1933 – 1.04.1934 saadi annetusena 28 inimeselt 3248 lehte materjali, ostu teel seitsmelt inimeselt 2295 lehte (hinnaga 287 krooni). Samas ajavahemikus kasutasid komitee arhiivi koosseisulised uurijad 962 korral, tarvitajad väljastpoolt koosseisu 446 korral (VAK-i tegevus 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 13).

³²⁷ VAK-i juhatause koosolek, 24.01.1935. ERA.2124.2.15. L 35.

³²⁸ VAK-i tegevus 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 13.

³²⁹ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 9.03.1934. ERA.2124.2.84. L 96.

³³⁰ Kattai Kaitsevägede Staabi ülemale, 29.08.1933; 3. diviisi staabi ülem, II jaoskond, Kaitsevägede Staabi IV osakonna ülemale, 11.10.1933. ERA.2124.2.75. L 182, 187.

³³¹ Arhiiviseadus – Riigi Teataja, nr 53, 1935. ERA.2124.2.4. L 29–37.

Sõjaarhiivi realselt ühtse asutuseks luua siiski ei jõutud, kuid edaspidi viidati sageli Vabadussõja arhiivile kui „komitee käsutuses olevatele Sõjaarhiivi arhivaalidele“. Töökomisjonis hakati ette valmistama ka Sõjaarhiivi seadlust, mis lõpuni jäi välja töötamata. Arhiivinõukogus esindas siitpeale kogu Sõjaarhiivi Mihkel Kattai.³³²

Tulnola oli 1930. aastatel oma ametis hakanud „ujuma nagu kala vees“, hankides talle hästi tuttavale prof. dr E. Bemheimi raamatule „Sissejuhatus ajalooteadusesse“ lisaks erialaste teoreetiliste teadmiste täienduseks ka teisi teoseid ajaloo ja arhiivinduse alalt. Vabadussõja arhiivi korraldajana hakkas Tulnola esmajärjekorras päästma hävimisohus olevaid arhivaale. Ta käis ka garnisonides, et saada ülevaade nendes hoitavatest arhivaalidest, mida enamasti säilitati halbades tingimustes, ja andis näpunäiteid arhivaalide liigitamiseks. Tulnola teenis arhiivikorraldajana tunnustuse teiste seas ka Kattailt. 1936. aastal anti talle IV klassi Kotkarist „Vabadussõja arhiivi asjatundliku süsteemi loomise eest“. Arhiivinõukogu ees sooritas ta erialase katse ja saavutas endale lisatunnustuse selles mõttes, et uude arhiiviseadusesse lisati Tulnola pärast klausel „need nõuetele mittevastavad isikud, kes ametikohal määratutena töötavad, jäävad edasi samasse ametisse ka käesoleva seaduse kehtimahakkamisel“. Nimelt nõuti plaanide järgi Sõjaarhiivi juhatajalt doktorikraadi ajaloo alal või Kõrgema Sõjakooli diplomit. Soots oli juba 1930. aastate esimesel poolel teinud Tulnolale ettepaneku lasta end lähetada Kõrgemasse Sõjakooli, et „kõrgema hariduse osalisena omandada õiguslik alus ajaloo alal juhtivale kohale tõusmiseks. Seda austavat ettepanekut paljude mittehuvitavate distsipliinide tuupimiseks kolme aasta jooksul arvasin siiski ajaraiskamiseks ja keeldusin ettepaneku vastuvõtmisest tervisliku seisundi ettekäändel,“ meenutas Tulnola.³³³

Nõuetekohaseid ruume Vabadussõja arhiivil ikkagi ei olnud. 1935. aastal tehti Kaitseministeeriumi ruumides remonti ja Vabadussõja arhiivis hoitavad materjalid kattusid peenikese lubjatolmuga. Arhivaalide hävinemise ärahoidmiseks tuli ette võtta arhiivi puhastustööd.³³⁴ 1936. aasta kevadel otsustati Vabadussõja arhiivi tähtsam osa paigutada Pagari tänav nr 1 asuva maja viiendalt korruselt keldrikorrusele. Pärast arhiivi tähtsama osa ümber paigutamist jäi Pagari tänav nr 1 hoovimaja teisele korrusele veel 200 jooksvat meetrit ja Kaitseministeeriumi ruumidesse 1000 jooksvat meetrit arhivaale.³³⁵ Paavle kirjutas, et „miks väärtuslikum osa keldrisse paigutati, on õigupoolest selgusetu. Tegelikult olid keldrisse viidud dokumendid seal valitseva niiskuse tõttu veelgi ohtlikumas olukorras.“³³⁶ 1939. aastal

³³² Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 95.

³³³ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 137–139.

³³⁴ Kattai Varustusvalitsuse üldosakonna majandusülemale, 13.06.1935. ERA.2124.2.98. L 31.

³³⁵ VAK-i tegevus 1.04.1935–1.04.1936. ERA.2124.2.90. L 186.

³³⁶ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 98.

oli ka komitee ise väga hästi teadlik, et kui „eesti rahvusliku suurürituse dokumente“ sellisel kujul edasi hoiustatakse, ähvardab neid hävimisoht. 1936. aastal ei olnud keldrikorruse tubade niiskus veel läbi uuritud ja usuti, et niikuinii on tegemist vaid ajutise panipaigaga. Loodeti, et Sõjaarhiivile (või siis arhiivile ja Sõjamuuseumile ühiselt) ehitatakse nõuetekohane hoone.³³⁷

1935.–36. aruandeaastal saadi arhiivi juurde 16 402 lehte materjali – 8642 lehte ametiasutustelt, kaheksalt isikult osteti 1952 lehte ja 40 inimest annetasid 5808 lehte (tegemist oli eelkõige sõjaaegsete dokumentide ja isiklike kirjakogudega, siia hulka ei ole arvestatud seda materjali, mis saadi mälestuste kogumise toimkonna tegevuse tulemusel). Vabadussõja raamatuid osteti näiteks 32 köidet, Akadeemilise Kooperatiivi kaudu ja töökomisjoni enda tööjõududega tehti 59 ajalehest 6337 väljalõiget (Vabadussõda, Eesti ajalugu ja sõjandust käsitlevad artiklid). Ajalehtedele-ajakirjadele lisaks bibliografeeriti 870 pilti, mis olid mõeldud Vabadussõja populaarväljaande illustreerimiseks. Veel tegeleti Vabadussõja arhiivi põhiniimistute kontrollimise ja täiendamisega.³³⁸

1930. aastate keskpaigast soovisid üha enam kasutada komitee arhiivi väljastpoolt tulevad uurijad, kes olude sunnil jagasid tööruume komisjoni alaliste liikmetega. Näiteks 1936.–37. aruandeaastal töötas töökomisjoni ruumides korraga viis koosseisuvälist ohvitseri, kirjutades Kõrgema Sõjakooli lõputöid. Üldse kasutasid mainitud perioodil Vabadussõja arhiivi 47 uurijat väljastpoolt. Komitee raamatukogu laenutas raamatuid ka välja. Sel perioodil saadi arhiivi juurde 13 091 lehte materjali – 9146 lehte ametiasutustelt, kümnele isikult osteti 1291 lehte ja 81 inimest annetasid 2654 lehte.³³⁹ Vabadussõda käsitlevaid raamatuid osteti 55 köidet.³⁴⁰

1939. aastal käisid töökomisjoni liikmed kohtadel tutvumas ka väeosade ja asutuste hävitamisele määratud arhivaalide nimistutega.³⁴¹

Sõjamälestusi otsustas komitee mäletatavasti hakata koguma juba 1927. aasta novembris, et täita ametlikus materjalis leiduvaid lünkasid. 1932. aastal tõdes Kattai, et sõjas osalenute suusõnaline usutlemine oli kulgenud edukalt. Nüüd tekkis plaan rajada mäletuste kogumine laiemale alusele. Plaaniti teha (ja hiljem tehtigi) koostööd Eesti Rahva Muuseumi vanavara- ja rahvaluulekogujatega. Mõttega oli nõus ka ERM Rahvaluule arhiivi juhataja dr Oskar

³³⁷ Soots sõjaministrile, 10.07.1939. ERA.2124.2.149. L 78–79.

³³⁸ VAK-i tegevus 1.04.1935–1.04.1936. ERA.2124.2.90. L 186.

³³⁹ Ka siin ei ole arvestatud materjali, mis saadi mälestuste kogumise toimkonna ja tema kaastööliste võrgu töö kaudu.

³⁴⁰ VAK-i tegevus 1.04.1936–1.04.1937. ERA.2124.2.104. L 156.

³⁴¹ VAK-i tegevus 1.04.1939–1.04.1940. ERA.2124.2.149. L 32.

Loorits.³⁴² Mälestuste kogumine ei läinud siiski veel paar-kolm aastat käima. Üheks põhjuseks oli see, et komisjonis puudus inimene, kellel oluks aega antud ülesannet enda peale võtta. Mälestuste kogumise organiseerijana nähti 1934. aastast peale eelkõige Oskar Kurvitsat, kuid viimase oli kaitseminister nimetanud alates 1. jaanuarist 1933 Vabadussõja Mälestamise Komitee sekretäriks. Kurvits organiseeris näiteks Mälestamise Komitee loteriid Vabadussõja monumendi püstitamiseks Tallinnas. Terve aasta jooksul ei löönud ta VAK-i tegemistes peaaegu üldse kaasa.³⁴³

22. detsembril 1933 esitas Kaitseliidu ülem Johannes Orasmaa kaitseminister Paul Adolf Lillele ettepaneku asuda mälestuste kogumisele. Soots arvas, et mälestuste kogumine peaks olema kindlasti VAK-i ülesanne.³⁴⁴ 1934. aastal vabastati Kurvits VMK sekretäri kohalt ning tema juhtida jäi 1. oktoobril loodud VAK-i töökomisjoni mälestuste kogumise toimkond. Juhi abina tegutses kapten Kangro. Veel oktoobris käis Kurvits Vabadussõja Mälestamise Komitee ülesandel Soomes, kogudes Vabadussõjast osa võtnud Soome vabatahtlikke mälestusi ja korraldades arhiivimaterjalide saamist.³⁴⁵

Toimkond koostas mälestuste kogumiseks töökava, mille juhatus 1935. aasta alguses põhimõtteliselt heaks kiitis. Kava kohaselt tuli mälestuste kogumise aktsioon organiseerida kõige laiemas ulatuses, s.t see pidi hõlmama kõiki sündmusi, mis on seotud „Eesti rahvusväeosade asutamise ja Vabadussõjaga ja nendega ühenduses olevate eel- ja järelsündmustega“ (nt Eestit puudutavad maailmasõja sündmused). Kogumisele kuulusid sündmustest osavõtnute isiklikud kirjutised, päevikud, märkmikud, käsikirjad, erakirjad, asutuste või üksikisikute kätte jäänud ametlikud või mitteametlikud dokumendid – kirjakogud, aktid, skeemid, üleskutsed, lendlehed, väeosade ajakirjad, albumid, päevapildid, karikatuurid jne – ja esemed.

Töö tuli korraldada ülemaalse kaastööliste võrgu kaudu. Seni oli kirja teel pöördutud üleskutsetega materjalide kogumiseks üksikute isikute poole. Nüüd oli aga vaja laiemat võrgustikku, mille pidi looma mälestuste kogumise keskasutus ehk VAK. Kaastööliste võrgu loomisel loodeti ära kasutada Kaitseliitu, Vabadusristi Vendade Ühenduse osakondasid, ohvitseridekogusid ja nende juures asuvaid reservohvitseride sektsioone, väeosade seltse ja sõjainvaliidide organisatsioone. Samuti tuli kaastööle tõmmata riigi- ja omavalitsusasutused,

³⁴² VAK-i juhatuse koosolek, 27.10.1932. ERA.2124.2.15. L 29.

³⁴³ Soots kaitseministrile, 7.03.1934. ERA.2124.2.84. L 93. Vabadussõja mälestamise komitee andis välja kaks osa sõjaajaloolise sisuga albumit „Vabadusmonument“, mida osaliselt tehti koostöös VAK-i arhiiviga (VMK ringkiri, 30.05.1933. ERA.2124.2.72. L 91; Vabadusmonument. I. VMK sõjaajalooline album. Tallinn, 1933; Vabadusmonument. II. Soome abiväed Vabadussõjas. Tallinn, 1936. Mõlemad toimetanud Kurvits).

³⁴⁴ Selgitusi ja põhjendusi VAK koosseisu kava juurde, 1934. ERA.2124.2.55. L 82.

³⁴⁵ Soomlaste mälestusi Vabadussõjast. – Postimees (Tartu), nr 290, 23.10.1934. Lk 3.

eriti kooliõpetajad ja vallasekretärid, kultuurhariduslikud ja kutsealased organisatsioonid (nt raudteelaste omad), ajalooseltsid, Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi pärimusekogujate ning Riigi Keskarhiivi usaldusmeeste võrk. Organisatsioonide kaudu sai komitee kontakti suurema hulga inimestega. Iga ühendus pidi leidma enda seast inimese, kes oleks komiteega alalises suhtluses, koostaks nimekirju, kellelt võiks materjali saada, hangiks antud materjali ja toimetaks komiteele edasi.

Kogutud mälestusi loodeti ära kasutada Vabadussõja ajaloo koostamisel. Toimkond pidi tegema kindlaks inimesed, kelle käest infot saada ja tegema selgitustööd mälestuste talletamise vajaduse kohta. Propagandat tuli teha ajakirjanduses³⁴⁶, raadios, aktuste ja koosviibimiste kõnedes, üleskutsetes, brošüürides jne. Toimkond pidi stenografeerima tähtsamate isikute mälestused, sest viimastel ei olnud aega ise kirjutada. Materjal tuli sisuliselt kontrollida, hinnata, liigitada ja bibliografeerida.³⁴⁷ Sellisel kujul mälestuste kogumine tulevikus realiseeruski. Algusest peale oli plaanis aktiivsemaid kaastöölisi premeerida – Uluots näiteks arvas, et kogujatele võiks omistada mingi „erilise tiitli“.³⁴⁸

Pärast ettevalmistustöid asus toimkond 1935. aastal tegelikule mälestuste kogumisele. Toimkond koostas mitu juhendit, küsimustikku ja kava (ajutised juhendid mälestuste kogumiseks väeosades, Vabadussõja kronoloogia, mälestuste ja esemete kogumise kava ÜENÜ osakondadele ning ERM-i ja ERA stipendiaatidele), mis saadeti asutustele, organisatsioonidele ja üksikisikutele laiali. Sõjast osavõtnutele saadeti välja ringkirjad ettepanekuga saata komiteele dokumente, päevikuid ja memuaare. 1936. aasta mai lõpus ilmus trükkis 198-leheküljeline käsiraamat „Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks. Eesti riikliku iseseisvuse võitlusajastu sündmuste kronoloogia 1917–1920“. Raamatut trükiti 3000 eksemplari.³⁴⁹

Hästi korraldatud ja läbimõeldud aktsioon osutus edukaks. 1935.–36. aruandeaastal saadi mälestuste kogumise kampaania raames 43 isikult 1997 lehte materjale, sh üheksa isiklikku päevikut. Nende puhul oli enamasti tegemist n-ö „reamehe“ mälestustega, kuid eriti väärtuslikud olid vanemate juhtide meenutused. Seepärast usutleti spetsiaalselt kolme inimest (Harald Vellner, Nikolai Päts, kindralmajor Johannes Orasmaa), kelle mälestused stenografeeriti (42 lehte).

³⁴⁶ Vabadussõja mälestuste kogumisele. – Postimees (Tartu), nr 30, 31.01.1935. Lk 5; Mälestused sangarlikust ajast: andke oma osa Vabadussõja ajaloo saamiseks. – Postimees (Tartu), nr 169, 27.06.1936. Lk 3; Mälestuste kogumine täies hoos (intervjuu Kattaiga). – Postimees (Tartu), nr 83, 26.03.1936. Lk 4.

³⁴⁷ VAK-i mälestuste kogumise toimkonna töökava, 1935. ERA.2124.2.15. L 37.

³⁴⁸ VAK-i juhatuse koosolek, 24.01.1935. ERA.2124.2.15. L 36.

³⁴⁹ Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks. Eesti riikliku iseseisvuse võitlusajastu sündmuste kronoloogia 1917–1920. Tallinn, 1936.

Toimkond asus organiseerima kaastöölise (korrespondentide) võrku: 4190 inimesele või eraorganisatsioonile tehti kirjalikud ettepanekud mälestuste ja dokumentide kogumiseks. Neist 902 olid nõus asuma komitee kaastööliseks (algsete ennustuste kohaselt plaaniski VAK hankida umbes tuhatkond kaastöölise³⁵⁰). Kutseid liituda kaastöölise võrgustikuga saadeti väeosade ohvitseridele, vallasekretärile, maa-alkkoolide juhatajatele, Statistika Keskbüroo ja ERM-i korrespondentidele, ÜENÜ osakondadele, Haridusliidu õpiringidele, haridusseltsidele, laulu- ja muusikaseltsidele jt.³⁵¹ Raamatut „Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks“ saadeti laiali 936 eksemplari kaastöölisele ning 107 eksemplari väeosadele, asutusele ja Kaitseliidu üksustele. Mälestuste kogumise aktsioon edenes. 1937. aasta 1. aprilliks oli eelneva aasta jooksul saadud mälestuste kogumise kampaania raames 151 inimeselt 6730 lehte materjale, sh 14 isiklikku päevikut. Intervjueeriti nelja inimest ja stenografeeriti 49 lehte nende mälestusi. Aasta jooksul saadeti välja ettepanekud mälestuste ja dokumentide kogumiseks 585 inimesele või organisatsioonile. Osa ettepanekutest saadeti ühiselt koos Riigi Keskarhiiviga Tartus tähtsamatele riigi- ja omavalitsustegelastele: Riigi Keskarhiiv kogus tsiviilasutuste ja neis tegutsenud inimeste dokumente ning mälestusi riigi väljakujunemise algaegadelt³⁵². 32 inimest või organisatsiooni 585-st andsid nõusoleku asuda komitee kaastööliseks. Kokku oli 1. aprilli 1937. aasta seisuga kaastöölisi 936.

Komitee kirj vahetus paisus üha suuremaks – kaastöölisele oli vaja sageli anda täiendavaid juhtnööre. Et teha pakkumine mälestuste kirjutamiseks ja kaastööliseks asumiseks tuli kõigepealt kindlaks teha, kuhu üks või teine kiri üldse saata. Nii koostati nimistu ohvitseride, arstide ja sõjaväeametnike (ja nende aadresside) kohta, kes Vabadussõjast osa võtsid (nimistus oli 3246 inimest). Osa kaastööliselt saadud fotodest ja esemetest annetas toimkond nüüd ja edaspidi Sõjamuuseumile (Vabadussõja-aegseid negatiive ja ülesvõtteid, aumärke Vene-Türgi sõjast, sinelinööpe, revolvreid, õlakuid, lippe, pitsateid, katelokke jne). Tublimatele kaastöölisele anti preemiad – 1936.–37. aruandeaastal määrati 14 parimale kaastöölisele rahaline autasu (kokku 300 krooni väärtuses)³⁵³. Materjalide eest saadeti kaastöölisele 94 eksemplari kuukirja Vabadussõja Tähistel. Kogutud materjalid ei sisaldanud ainult mälestusi, vaid ka maailmasõja ja Vabadussõja-aegseid erakirjasid, päevaraamatuid, raamatuid, eriuurimusi, dokumente, ajalehti, sõjalaule ja luulet, müürilehti, fotosid,

³⁵⁰ Vabadussõja ajalugu ilmub aasta algul. Täielikule uurimusele kogub isiklikke mälestusi 615 isikut. – Postimees (Tartu), nr 304, 7.11.1935. Lk 5.

³⁵¹ VAK-i mälestuste kogumise toimkonna tegevusaruanne 1.04.1935–1.04.1936. ERA.2124.2.90. L 215; Mälestuste ja materjalide kogumistöö organiseerimine, 1935. ERA.2124.2.97. L 6.

³⁵² VAK-i ja Riigi Keskarhiivi ühisaktsioon. – Postimees (Tartu), nr 172, 30.06.1936. Lk 7.

³⁵³ Tublimate kaastöölise nimed avaldati ka ajakirjanduses. Vt Ergutustasu VAK-ilt tagajärjekalt töötanud Vabadussõja mälestuste kogujaile. – Postimees (Tartu), nr 75, 17.03.1937. Lk 5.

maakaarte.³⁵⁴

Hurda rahvaluulekogumise-taolise suurettevõtmise käigus tuli ette sedagi, et mõni usin mälestustekoguja sai teada, et naabrimees endiselt „kõige hingega kommunale kaasa tunneb“ ja kommunistidega sidemetes on. Sellisel juhul sai ohtlikust naabrist teatatud Kattaile, kes võttis ühendust Poliitilise Politsei komissariga.³⁵⁵

Komitee 1937.–38. aasta tegevusaruandes ei eristata enam arvuliselt mälestuste kogumise toimkonna ja tema kaastööliste vahendusel ning teiste kanalite kaudu VAK-i jõudnud materjali. 1. aprilliks 1938 oli eelneva aasta jooksul saadud arhivaale juurde 22 985 lehte (neist mälestusi 5980 lehte). Ka arhivaalide kogumisel osutus väga kasulikuks kolme aastaga loodud korrespondentide võrk. Kaastöölisi oli 1. aprilliks 1938 kokku 993 inimest (aasta jooksul oli üks kaastööline surnud, juurde oli tulnud 58). Neist 130 osutasid materjali kogumisel suurt abi – saatsid materjali aasta jooksul 326 korral. Mälestuste kogumise toimkond saatis 75 eksemplaris välja kava Võru õppursõdurite ja õpetajate mälestuste üleskirjutamiseks 1914.–1920. aastast. Kurvits ja Kangro lugesid laekunud mälestused läbi, pealkirjasid need ja järjestasid vastavalt sisule. Mälestustest tehti ära kirju ja väljavõtteid, mida sai asjaosalistele saata kontrollimiseks ja täiendamiseks. 1937.–38. aruandeaastal tunnistati 12 kaastöölist rahalise ergutustasu vääriliseks³⁵⁶. Kokku maksti preemiana välja 350 krooni (kahele kaastöölisele 50, kahele 40, kahele 25 ja kuuale 20 krooni). Kaastöölistelt osteti arhivaale 418 krooni eest. Tublimatele kaastöölistele annetati lisaks valminud populaarteadusliku raamatu „Eesti Vabadussõda 1918–20“ I köide

28. oktoobrist 1937 kuni 25. märtsini 1938 oli Vabadussõja arhiiv igal tööpäeval lisaks harilikule tööajale lahti veel nelja tunni võrra. See aeg oli mõeldud kasutamiseks Kõrgema Sõjakooli lõpetajatele ja väeosade ajalooürijaile, et nad ei segaks töökomisjoni ja populaarteadusliku toimkonna igapäevatööd.

1938. aastal otsustas Arhiivinõukogu Eesti Vabariigi 20. aastapäeva puhul Riigi Keskarhiivi, Riigiarhiivi ja Sõjaarhiivi ühisüritusena korraldada arhivaalide näituse „Eesti iseseisvuse süünd dokumentides ja ülesvõtteis“. Tallinnas oli näitus avatud 23. veebruarist 10. märtsini ja Tartus 13.–20. märtsini. Eksponeeritavaid esemeid-dokumente oli näitusel 377, millest 272 pärinesid Vabadussõja arhiivist ja 26 Sõjamuuseumist. Seega pidi enamiku näitusest kokku panema töökomisjon, kes lisaks materjali valikule koostas näitusel välja

³⁵⁴ VAK mälestuste kogumise toimkonna tegevusaruanne 1.04.1936–1.04.1937. ERA.2124.2.104. L 160–161.

³⁵⁵ Joh. Koovi kiri Kattaile, 23.08.1936. ERA.2124.2.55. L 168.

³⁵⁶ Näiteks olgu toodud üks uudis Postimehest: „VAK-i poolt on otsustatud rohke ja tähtsusrikka kaastöö eest anda auhind Kahkva vallas Kuuksi külas elutsevale karskusetegelasele S. Küttmaale.“ (Ring ümber kodumaa: Võrumaalt. – Postimees, Tartu, nr 93, 4.04.1938. Lk 6).

pandud dokumentide ja ülesvõtete registrid. Töökomisjon koostas ka trükis ilmunud 60-leheküljelise raamatu „Näituse juht“. Kattai pidas näituste raames kolm loengut.³⁵⁷

1937. aastal käisid endised Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liikmed (Theodor Käärik, August Rei, August-Voldemar Schwarz) riigivanem Konstantin Pätsi, endise Ülemkomitee esimehe jutul ja avaldasid soovi, et viimane teeks VAK-ile ülesandeks alustada suuliste mälestuste kogumist Ülemkomitee tegevuse kohta. Omal ajal olid enamlased viinud Ülemkomitee arhiivi Venemaale ja selle tegevusest ei olnud meil säilinud mingeid dokumente.³⁵⁸

1938. aastal käis Kattai Saksamaal Potsdamis Saksa sõjaarhiivis, saades koopiaid dokumentidest, mis käsitlesid Saksa vägede ja võimude tegevust Eestis ja Lätis 1918–1919.³⁵⁹

Kaastööliste võrk suurenes – 1. aprilliks 1939 oli komiteel nimeliselt juba 1119 kaastöölist, kellest 169 saatsid eelneva aasta jooksul ajaloodokumente 325 korral. Ettepanekuid asuda koostööle saadeti eelkõige tegev- ja reservohvitseridele, sõjaväeametnikele ja arstidele, käsitletaval perioodil ka 250 Viljandi-Pärnu kooliõpilaste pataljoni sõdurile. Korrespondentide seas ei olnud ainult sõjaväelased, vaid paljude elualade esindajaid – ärimehi, ajakirjanikke, põllumehi, koolijuhte, õpetajaid, kalureid, tislereid, mehaanikuid jm³⁶⁰. Võidupühal 23. juunil 1938 korraldati töö ühtlustamiseks ja instruksioonide andmiseks Tallinnas Sõdurite Kodu ruumides esimene kaastööliste kokkutulek. Sellest võttis osa 45 kaastöölist, kuigi esialgu oli lubanud kohale tulla 104 inimest. Kohtumisel kõnelesid Kattai, Kangro ja korrespondentide nimel Ch. Volmer. Kokkutuleku puhul korraldati arhiivinäitus, mille väljapaneku moodustasid 30 kõige haruldasemat Vabadussõja arhiivis leiduvat dokumenti. 1938.–39. aruandeaasta jooksul saadi juurde 29 664 lehte dokumente, 14 kaastöölisele maksti rahalist preemiat (kokku 350 krooni). Sõjaajalugu käsitlevaid raamatuid muretseti juurde 90 köidet. Vabadussõja arhiivi kasutasid komitee liikmed aasta jooksul 239 korral, 49 uurijat väljastpoolt 220 korral.³⁶¹ 1. aprilli 1940. aasta seisuga oli kaastöölisi kogunenud 1142. Neist 120 saatsid kaastööd 420 korral, 14 viljakamale jagati jällegi ergutustasu (kokku 400 krooni). 1939.–40. aruandeaasta jooksul sai komitee mitmesuguseid materjale juurde 23 357 lehte. Mälestuste kogumise toimkond informeeris oma töö tulemustest ka ajakirjandust: ajalehtede- ja ajakirjade toimetustele saadeti

³⁵⁷ VAK-i tegevus 1.04.1937–1.04.1938. ERA.2124.2.117. L 117–118; VAK-i mälestuste kogumise toimkonna tegevusaruanne 1.04.1937–1.04.1938. ERA.2124.2.117. L 121–122.

³⁵⁸ Kogutagu mälestusi Eesti sõjaväe ülemkomitee kohta. – Postimees (Tartu), nr 129, 14.05.1937. Lk 4.

³⁵⁹ Kattai komitee juhatajale, 31.01.1940. ERA.2124.2.55. L 361.

³⁶⁰ Kaastööliste nimistu 1935. ERA.2124.2.97. L 17–37.

³⁶¹ VAK-i tegevus 1.04.1938–1.04.1939. ERA.2124.2.132. L 3; VAK-i mälestuste kogumise toimkonna tegevusaruanne 1.04.1938–1.04.1939. ERA.2124.2.132. L 26–27.

mälestuste korjamise aktsioonist kokkuvõtlikud ülevaated.³⁶²

Töökomisjoni liikmed käisid kohtadel tutvumas ka väeosade ja asutuste hävitamisele määratud arhivaalide nimistutega.

Osa VAK-i kaastööliste poolt kogutud mälestusi nägi trükivalgust ajakirjas Vabadussõja Tähistel. Seda kuukirja andis alates 1936. aastast välja Vabadussõja Mälestamise Komitee. Trükitud memuaaride eest maksti kogujaile honorari. Mälestamise komitee likvideerimine algas 1939. aastal³⁶³, kuid ajakiri jäi ellu, peatoimetaja kohal Kurvits. Soots hindas antud ajakirja kõrgelt – see virgutas mälestuste korjamist, kaastöölisi, aitas kaasa Vabadussõja populariseerimisele ja hoidis ära ajaloomaterjali valgumise erakätte ning Vabadussõja „labastamise“, millega olevat tegelenud „kõmuline“ Vabadussõja Lood. Loodavas Sõjavägede Staabi sõjaajaloo osakonnas pidanuks ajakirja väljaandmine mälestuste toimkonna juhataja eestvedamisel jätkuma.³⁶⁴

3.3. Vabadussõja ajaloo sõjateaduslik uurimine

Vabadussõja sõjateaduslik uurimine jätkus ka pärast otsust asuda populaarteadusliku ajaloo koostamisele. Kui kaugel oli 1932. aasta oktoobriks sõjateaduslik uurimine üldiselt? Läbi olid töötatud komitee valduses olevad tähtsamad kirjakogud rahvusväeosade ajajärgu ja Vabadussõja esimese poole kohta. Kurvits oli rahvusväeosade perioodi kohta koostanud esialgse kokkuvõtte (vastavalt juhatuse otsusele 1928. aasta algusest). Enam-vähem oli läbi uuritud Vabadussõja sündmustik rinnetel väeosade kaupa kuni 16. veebruarini 1919, koostatud esialgne kokkuvõtte sõjategevusest Viru rindel sõja algusest kuni 28. veebruarini 1919, põhjalik 506-leheküljeline uurimus sõjategevusest Viru rindel 28. novembrist 19. detsembrini 1918, kirjeldatud Saaremaa mässu, Soome väeosade tegevust Vabadussõjas, antud esialgne ülevaade Kaitseliidu organiseerimisest, mobilisatsioonist, läbi töötatud keskasutuste ja väeosade päevakäske Vabadussõja algusest kuni 1. juunini 1919 ning I uurimisperioodis koostatud Viru rinde väeosade koosseisu, relvade ja laskemoona tabeleid.³⁶⁵

1933. aasta jaanuaris komiteega liitunud kapten Püss asus uurima sõjategevust lõunarindel. Kuusental koostas kokkuvõtte 1. Soome vabatahtlikkude salga ja Põhja Poegade

³⁶² VAK-i tegevus 1.04.1939–1.04.1940. ERA.2124.2.149. L 32; VAK-i mälestuste kogumise toimkonna tegevusaruanne 1.04.1939–1.04.1940. ERA.2124.2.149. L 37.

³⁶³ Selle funktsioonid läksid üle Vabadussõja üleriikliku monumendi peakomiteele, VMK likvideerimisega tegeles Kurvits.

³⁶⁴ Lill VAK-i juhatajale, 7.09.1939. ERA.2124.2.153. L 12; Soots Sõjavägede Staabi ülemale, 21.02.1940. ERA.2124.2.153. L 13.

³⁶⁵ VAK-i juhatuse koosolek, 27.10.1932. ERA.2124.2.15. L 30–31.

rügemendi tegevusest Vabadussõjas. Uut materjali tuli kogu aeg juurde: seepärast tuli uurimusi pidevalt ümber töötada. Konsulteriti sõjaveteranidega. Kurvits käis usutlemas kindral Ernst Põdderit – teemaks Saksa okupatsioonivägede tulek Eestisse.

1932.–33. aruandeaastal saadi kätte ja töötati läbi Eesti Helsingi saatkonna sõjaaegne arhiiv (8 toimikut 5641 lehel). Samuti töötati läbi materjale Kaitseliidu peastaabi arhiivist, maakondade kaitseliidu dokumente, sõjaaegse Sõjaministeeriumi kirjakogu jm keskasutuste materjale (nt Suurtükiväevalitsus). Jätkati sõjategevuse uurimist väeosade kaupa lõunarindel 1919. aasta kevadel. Endiselt näis töö korralikult edenevat Kurvitsal, kes koostas hulga (*circa* sajalehelisi) uurimusi erinevatel teemadel: Eesti saarte ja mandri okupeerimine Saksa vägede poolt, Saksa okupatsioon, Bresti rahuleping, Eesti punakaardi asutamine, Eesti iseseisvuse mõtte tekkimine jt.³⁶⁶ Edaspidi hakkas suur osa Kurvitsa ajast kuluma tööle Vabadussõja Mälestamise Komitee sekretärina, nii et 1933.–34. aruandeaastal ta VAK-i töös ei osalenudki ja uurimine jäi täitsa seisma.

Kiirendamaks rahvaväljaande valmimist hakkas suurem osa töökomisjoni tööjõududest alates 1932. aasta lõpust läbi töötama väeosade, staapide ja asutuste sõja teise poole kirjakogusid. 1933. aastast asuti Eestis organiseeritud Põhja-Läti väeosade kirjakogude läbitöötamisele Läti Sõjaarhiivis, mille tarbeks Kattai viibis 1933. aasta novembris-detsembris ja 1934. aasta detsembris Riias³⁶⁷. Tollal alustati veel eriküsimusi käsitlevate dokumentide ärakirjade (sedeldokumentide) liigitamist. Selleks töötati välja spetsiaalne küsimustik. Dokumentide ärakirjad varustati erilise liigimärgiga, vastavalt kuuluvusele teatud küsimusse.³⁶⁸

Sõjateadusliku uurimistöö järjepidevust takistas järjekordne koosseisumuutus, kui 1933. aasta aprillis lahkus töökomisjonist Karl Tuvikene. Kui eelnevalt sai mainitud Kattai ja Tulnola hõõrumisi arhiivi korraldamise küsimustes, siis Kattai ja Tuvikese töösuhted läksid niivõrd sassi, et viimane pidi komiteest lahkuma. Näib, et Tuvikene oli hakanud 1933. aasta märtsis ja aprillis tihti töölt „ära käima“, mistõttu Kattai tegi talle noomituse ja kahtles edasise koostöö võimalikkuses. Tuvikene, kes tema enese hinnangul sunniti eelnevalt lahkuma ka 3. diviisi staabist, ei soovinud komiteest ära minna. Ta esitas Sootsile ettekande, milles kritiseeris komitee senist tööpraktikat ja Kattai tegevust. Kattai meelest oli nüüd Tuvikene alustanud

³⁶⁶ VAK-i tegevus 1.04.1932–31.03.1933. ERA.2124.2.60. L 133–134.

³⁶⁷ Kattai. Eesti Vabadussõda käsitlevaid arhivaale Läti arhiivides. – Sõdur, 10/11, 1935. Lk 232–234. Lätikeelsete arhivaalide tõlkimiseks toodi 1934. aastal Pioneerpataljonist komiteese Jaan Munda (s. 1913), kes teenis jaanuarist septembrini ja sai ülesandega edukalt hakkama (Kolonelleitnant Kattai Pioneerpataljoni ülemale, 27.09.1934. ERA.2124.2.75. L 239).

³⁶⁸ VAK-i tegevus 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 13–14.

tema vastu „sõjakäiku“. Nimelt kaebas Tuvikene, et töökomisjonis „puudub reeglipärane ja kindel töösüsteem“ ja töö produktiivsus on väike. Kattai kaitses ennast, väites, et töösüsteem oli välja kujunenud aastate eest ja seisnes selles, et „uurimiseks vajalikud dokumendid märgitakse ära kirjade võtmiseks, mille täitmise järele tehakse nende väliskriitika ja korraldatakse kronoloogilise järjekorda väeosade ja asutuste kaupa. Sellele järgneb trükitud materjalide läbitöötamine – väljavõtete ja kokkuvõtete valmistamise näol. Nii käib töö praegu kõigi reeglite kohaselt ja kapten Tuvikese vastupidine väide on sihilikult ebaõige ja taotleb ainult seda, et minu kui töökomisjoni juhi peale varju heita.“³⁶⁹

Edasi läks Kattai aina kriitilisemaks, väites, et töö produktiivsus on tõepoolest väike, aga mitte tervel töökomisjonil, vaid ainult Tuvikesel. „19 kuu kestel on ta suutnud koostada Viru rinde sõjategevuse kirjelduse 34 päeva kohta. Ei ole suur ka tema töö sisuline väärtus,“ kirjutas Kattai ja jätkas, et „kõige kurja juurt töökomisjonis näeb kapten Tuvikene töökomisjonis valitsevas režiimis, mille väliseks väljendajaks aruanne, mida iga ohvitser on kohustatud esitama töökomisjoni juhile möödunud kuu tegevusest järgneva kuu esimesel päeval.“³⁷⁰ Iga töökomisjoni liikme isikliku tööaruande idee pärines muuseas Oskar Jalajaselt. Ühelt poolt kasutati neid väikseid aruandeid komitee tegevuse aastaaruannete koostamisel, teiselt poolt võib neis tõesti näha bürokraatlikkuse ilmingut, milles Kattaid ei süüdistanud ainult Tuvikene. Kindlasti sai teadustöö edenemisele osaliselt saatuslikuks see, et puudusid kindlad tähtajad. Töökomisjoni liikmed said suhteliselt vabalt oma teemaga tegeleda, kusjuures arvestati sellega, et ajalooline uurimistöö nõudis aega ja palju tuli täita igasuguseid kõrvalülesandeid nagu arhiivitöö, bibliografeerimine ja õiendite andmine. Kattai väitis, et Tuvikene sattus „libedale teele“, märkides oma töö märtsiaruandesse, et on koostanud 60 lehekülge Viru rinde sõjategevuse kokkuvõtet, kuid kontrollimisel leiti ainult 20 lehekülge. Tuvikene väitis veel, et töökomisjonis valitses „ebaterve ja sumbunud õhkkond“, puudus tõeline diskussioon või kontakt töökomisjoni liikmete vahel ja esines ka töösegamist kantseleis (Kattai tunnistas mainitud kirjas, et masinakirjutajatest naiste vahel on esinenud „väiklast näaklemist“).

Kattai vastusüüdistuste kohaselt üritas Tuvikene kasutada ametiaega isiklike asjade ajamiseks, kadudes töölt tundideks. Tuvikene olevat üritanud oma ainuisikliku saavutusena näidata uurimusi, millest osa olid kirjutanud Simmo ja Mänd (5. polgu sõjategevuse kirjeldus), ühe tema uurimuse („Eesti rahva suhtumine vabadusvõitlusesse 1918–1920“) sisu ei vastavat üldsegi pealkirjale jne. 5. jalaväepolgu selts oli teinud Tuvikesele ülesandeks

³⁶⁹ Kattai salajased kirjad komitee juhatajale, 24. ja 19.04.1933. ERA.2124.2.55. L 41–43.

³⁷⁰ Samas.

koostada tasu eest polgu tegevuse kirjeldus Vabadussõja alguses. Kattai meelest kirjeldas Tuvikene selle ülesande tõttu 5. polgu tegevust oma uurimisperioodis hoopis üksikasjalikumalt, kui see komitee seisukohast vajalik oli. Tööd tegi ta aga ametiajast. Kattai noomimiste peale lubas Tuvikene end korduvalt parandada. Kontakti puudumise kohta kirjutas Kattai järgmist: „kui kapten K. Tuvikene kontakti ülemusega näeb ehk viinaklaasi juures istumises, siis selleks minul küll ei ole jätkunud aega ja see ei sobi üldse minu iseloomule. /--/ Kartus ja keelepeks on iseloomu vead ja täieealiste juures ei ole nad arstitavad. /--/ Ei ole midagi parata, kui „mõningates kaitseväelistes ringkondades ei ole veel seni aru saadud sõjaajaloo töö suurusest. Selle selgitamiseks nendele ringkondadele ei ole kapten Tuvikene mitte kaasa aidanud, vaid just vastupidiselt mõjunud, milles mitte väikest osa ei ole etendanud teiste mahategemine ja enese ülistamine.“³⁷¹ Soots palus Kattai ettekande peale Kaitsevägede Staabi ülemalt Tuvikene komiteest tagasi kutsuda.

Tuvikese ja komitee vaheline konflikt ei olnud aga sellega veel lõppenud. 1930. aastate teisel poolel tuli välja, et Tuvikene oli jätnud enda kätte osa ajaloodokumentidest, mida ta komitees teenimise ajal kogunud oli. Tuvikene, uurides kooli- ja üliõpilaste tegevust Vabadussõjas³⁷², sai enda valdusesse isiklikke päevikuid (nt õppursõdur Evald Friedrichsoni päevik), mis tulnuks ära anda komitee arhiivi. Annetatud päevikute omanikud olid muidugi pahased, kui tuli välja, et annetus ei olnud Vabadussõja arhiivi hoiule jõudnud.³⁷³ Tuvikese kätte oli jäänud ka sõjaaegseid ametlikke dokumente, mis seaduse järgi pidid kuuluma väeosa või asutuste kirjakogude hulka. 1935. aasta arhiiviseaduse §50 sätestas, et arhiivi teenistuses olevad isikud ei võinud endale koguda arhivaale. Komitee proovis materjali kätte saada, kuid edutult. 1936. aasta lõpul olevat Tuvikene lausa Tulnolale teatanud, et põletab ennem kogutud dokumendid ära, kui Vabadussõja arhiivi üle annab. Seejärel nõudis Tuvikene hüvitust materjali kogumisel kantud kulude eest. VAK maksiski talle 200 krooni, misjärel dokumendid leidsid tee arhiivi, kuigi intriigid kahe osapoole vahel ei lõppenud ka siis.³⁷⁴

1927. aastal oli Vabadussõja uurimine jagatud kaheks uurimisperioodiks, mis hõlmasid ainult sõja esimest poolt. Edaspidi loobuti aga I ja II uurimisperioodi mõiste kasutamist aastaaruannetes. Populaartöö huvides asus töökomisjon 1932. aasta lõpus reaalselt läbi

³⁷¹ Samas.

³⁷² Vt artikliteseeriat Sõduris: Tuvikene, Karl. Kooliõpilaste osa Vabadussõjas. – Sõdur, nr 31/32, 1931. Lk 852–856; nr 33/34. Lk 908–912; nr 35/36. Lk 966–967; nr 37/38. Lk 1000–1004; nr 39/40. Lk 1057–1060. Sõduris ilmus temalt veel kirjutisi – Rägavere lahing 15.12.1918 ja Rakvere langemine. – Sõdur, nr 37–39, 1932. Lk 925–928; nr 42/43. Lk 1030–1035.

³⁷³ Soots Narva kaitseringkonna ülemale, 27.02.1937. ERA.2124.2.55. L 180; V. Riive kiri VAK-ile, 8.12.1936. ERA.2124.2.55. L 181; VAK-i juhatuses koosolek 16.12.1936. ERA.2124.2.88. L 42–43.

³⁷⁴ Soots sõjaministrile, 22.06.1939. ERA.2124.2.55. L 277.

töötama sõja teise poole materjali. Nüüd tulnuks luua vähemalt kaks uurimisperioodi juurde (III, IV). Sõjateaduslik ajalugu pidi kujunema ohvitseride kollektiivtööna, lõpliku teksti pidi küll redigeerima ajalooperioodi „iseseisev uurija“. Kui nüüd oleks juurde loodud uued perioodid, millele igaühele oleks määratud uurimisperioodi juht, ei oleks kõigile juhtidele jätkunud isegi ühte ohvitseri abiks. Ühes perioodis olnuks aga vajalik mitte ühe-kahe, vaid kolme-nelja-liikmelise meeskonna olemasolu (sh abitööjõuna masinakirjutaja). Siinkohal tuleb koosseisust maha arvata kõik populaartöö ja mälestuste kogumise toimkonna ohvitserid ja samuti arhiivialal töötavad ohvitserid, keda ei oleks saanud uurimismeeskondadesse kaasata. Seega jäänuks sõjaajalooliseks uurimiseks 1935. aasta alguse seisuga vaid Kattai, Püss, Rägo, Mänd, Simmo, Kivimägi ja parimal juhul üks töökomisjoni juhi abi, kui oleks leidunud ohvitser sellele kohale. Lisaks võis karta, et Kattai ei suuda töökomisjoni juhtimise kõrvalt oma uurimisperioodis tööd lõpuni viia³⁷⁵ (I perioodi uurijad Jalajas ja Tuvikene olid veidi kaugemale jõudnud). Isegi kui kõikide teiste perioodide kirjeldus oleks trükivalmis saanud, tekkinuks Kattai uurimisperioodi koha pealt suure tõenäosusega ikkagi lünk, kui sõjateaduslikke töid tõesti sooviti avaldada kronoloogilises järjekorras. Nii kasutati edaspidi aruannetes mõisteid „Põhjarinde uurija“ (Viru rinde) ja „Lõunarinde uurija“, milleks pidid 1934. aastal kehtestatud koosseisu järgi olema töökomisjoni juhi I ja II abi. Aja jooksul kujunes tööjaotus välja seesuguselt, et Kattaid ei nimetatud enam üldse mingi konkreetse perioodi uurijaks – tema ülesanne oli üksikuuurimuste sisuline läbivaatamine ja liitmine tervikuks. Töökomisjoni liikmete Simmo, Rägo ja Mänd'i ülesanne oli dokumentide märkimine ära kirjade võtmiseks, ära kirjade kontroll ja grupeerimine³⁷⁶.

Sõjategevust lõunarindel uuris kapten Püss, 1934. aastal töökomisjoniga liitunud Ferdinand Kivimägi hakkas uurima sõjategevust Viru rindel. Mõlemad käsitlesid sõjategevust vastaval rindel ikkagi sõja algusperioodil (kuni veebruarini 1919). Nii eksisteeris vähemalt lootus, et kui teaduslik tervikülevaade tõepoolest kuidagi ei valmi, saab ühel hetkel hakata kronoloogiliselt trükis avaldama uurimusi jupi kaupa. Ülejäänud töökomisjoni sõjaajaloo uurijad tegelesid kitsamate temadega (Kuusental uuris näiteks enne komiteest lahkumist Paju lahingut) ja aitasid 1930. aastate teisest poolest ka populaartööd valmistada ja levitada.

1933.–35. aastal jätkas töökomisjon sõja teise poole arhiivimaterjali läbitöötamist: kohapealsete juhatuste arhiivid (1., 2., 3. ja Soomusrongi diviiside staapide, merejõudude ja

³⁷⁵ See ei tähenda, nagu poleks Kattai ühtegi uurimust valmis saanud. Vt tema artikleid Sõduris – Narva kaitsmine 1919. a alul, nr 43, 1933. Lk 1198–1200; nr 44 s.a. Lk 1237–1239; nr 49 s.a. Lk 1463–1470; Võitlused Roopa ja Stolbeni rajoonis 1919. a juunis, nr 24–26, 1935. Lk 580–591.

³⁷⁶ VAK-i töökomisjoni isiklik koosseis ja selle ülesanded, 19.04.1940. ERA.2124.2.55. L 387–388.

Kaitseliidu Peastaabi materjalid), jalaväeosade materjalid (1., 2., 4., 6., 8. ja 9. polgu, Skoutspataljoni, Kuperjanovi partisanide pataljoni ja Balti pataljoni kirjakogud), suurtükiväeosade, Põhja-Läti vägede, Punaarmee ning *Landeswehr*'i materjalid.³⁷⁷ 1. aprillile 1936 eelnenud aasta jooksul töötati läbi perioodi 25. mai 1919 kuni 1. mai 1920 kohta kõigi soomusväe ja ratsaväe osade, 6. ja 7. polgu, Kalevlaste maleva, Sakala partisanide pataljoni, Peipsi rannakaitsepataljoni, Võru kaitsepataljoni, Meridessantpataljoni, Tallinna kooliõpilaste pataljoni ja suurtükipaati Lembitu kirjakogud ning osaliselt Ülemjuhataja staabi ja hävitaja Vambola kirjakogud. Täiendavalt tegeleti juurdesaadud 3. diviisi, Ingeri polgu, Punaarmee jt materjaliga.

Üldiselt võib öelda, et mehed nägid küll palju vaeva, ent töö edenemine oli parimal juhul rahuldav. Trükivalmis sõjateaduslikust uurimusest oldi väga kaugel. Sõjategevust Viru rindel uurinud kapten Kivimägi oli 1935. aastal kaks kuud komandeeritud Kaitsevägede õppetsentrumi juurde, mistõttu töös tekkis paus ja pärast tuli kogu sündmustik uuesti meelde tuletada. Lõunarinde sõjategevuse uurija kapten Püss oli hädas terviseprobleemidega.³⁷⁸ Siiski 1. aprilliks 1937 sai Kivimägi valmis peatüki „Meie vägede vastupealetung Põhja-Eesti vabastamiseks 07.01.19– 19.01.19“ (töötati 1939. aastal ikkagi ümber), Püss lõpetas peatüki „Kaitsetegevus lõunarindel kuni Tartu loovutamiseni“ ja kirjutas peatükki „Rinde stabiliseerumine ja murdelahingud lõunarindel“. Töökomisjon koostas ka mitmeid erakorralisi uurimistöid – näiteks Kõrgema Sõjakooli lõpetanud ohvitseride ühenduse sõjaajaloolise väljasõidu jaoks 1936. aastal kirjutas ja kandis kapten Püss ette uurimuse „Tartu vallutamine ja kaitsmine jaanuaris 1919“³⁷⁹. Samal aastal aset leidnud Vabadusristi Vendade Ühenduse väljasõidu tarbeks koostati referaat „Olukord sõjateatril 03.01.19 õhtul“. Lisaks anti ülevaade kaotustest Vabadussõjas ja Marienburgi vabastamise operatsioonist. Hariduslikel eesmärkidel ja Vabadussõja populariseerimiseks esinesid töökomisjoni liikmed loengutega nii Sõjakoolis kui ka väeosades ja organisatsioonides.³⁸⁰ Loengute pidamine läks intensiivselt käima juba 1933. aasta algul, mil Kuusental käis Kaitsevägede Staabi ülema käsul „tuuril“ paljudes garnisonides.³⁸¹ Kuusental ja Kattai pidasid ka loenguid vastavalt Paju lahingust ja *Landeswehr*'i sõjast Vabadussõjalaste ühenduse Paide osakonnas.³⁸²

³⁷⁷ VAK-i juhatuse koosolek, 24.01.1935. ERA.2124.2.15. L 35.

³⁷⁸ VAK-i tegevus 1.04.1935–1.04.1936. ERA.2124.2.90. L 187.

³⁷⁹ K.S.L.O.Ü. sõjaajaloolise väljasõidu kava, 1936. ERA.2124.2.109. L 1; Kattai, Mihkel. KSLOÜ sõjaajalooline ekskursioon Vabadussõja lahinguväljadele. – Sõdur, nr 35/36, 1935. Lk 821–825.

³⁸⁰ VAK-i tegevus 1.01.1936–1.04.1937. ERA.2124.2.104. L 157.

³⁸¹ Külaots VAK-i töökomisjoni juhile, 22.02.1933. ERA.2124.2.75. L 86.

³⁸² Üleriiklise Vabadussõjalaste Ühenduse Paide osakonna juhatuse esimees VAK-i töökomisjonile, 12.05.1933. ERA.2124.2.69. L 33.

1936. aastal määrati Püss Kõrgemasse Sõjakooli lektoriks ja uurimistöö lõunarinde osas katkes. Tema asemel sai „iseseisvaks ajalooajalooperioodi uurijaks“ järgmisel aastal Kõrgemast Sõjakoolist juurde komandeeritud leitnant Tammemägi.

1937. aastal kulus enamik terve töökomisjoni ajast populaartöö I osa koostamiseks. Sama võib väita ka aastate 1938.–40. kohta, mil tegeleti II osa valmistamise ja I osa levitamisega. Sõjateadusliku väljaande ettevalmistamisega tegeleti võimaluste piires – töötati läbi Sidepataljoni, Sõjavägede kesktelegraafi jaama ja väiksemate asutuste kirjakogusid. Leitnant Tammemägi kirjutas uurimuse „Riigikaitse organiseerimine Vabadussõja algul“, mille küll hiljem ümber töötas. Ka 1937. aastal koostati kirjeldusi väljasõitude jaoks („1. diviisi pealetung Jõhvi vallutamiseks 16.01.19“) ja esineti ettekannetega.³⁸³ 1938.–39. aruandeaastal uuriti spetsiaalselt Irboska lahingut 31.08.19, 5. polgu ja Viru kaitseliidu osavõttu Kehra lahingust 04.01.19, koostati ülevaade Karksi kihelkonna kaitseliidu tegevusest Vabadussõjas ja Simmo lõi kaasa 5. polgu ajaloo populaarväljaande koostamisel. Loengutega Vabadussõjast esineti Sõjakooli ohvitseride klasside III lennule ja Sõjaväe Tehnikakooli käsirelvade klassi I lennule.³⁸⁴ 1939.–40. aastal jätkati ärakirjade valmistamist Sõjavägede ülemjuhataja staabi, Naissaare komandantuuri, Aegna saare komandantuuri, Inseneripataljoni, Sidepataljoni jt kirjakogudest. Alustati uurimuse „Punaväe sissetung Põhja-Eestisse 28.11.18 – 01.01.19“ täiendamist – see pidi peagi trükkis ilmuma.³⁸⁵ 1940. aasta alguses tegeles Kivimägi tööga „Meie vägede taandumine Viru rindel novembris-detsembris 1918“. 1939.–40. aasta vahetusel töökomisjoni liikmeks saanud Saidlo hakkas koostama uurimust „Nõukogude Vene sõjalised jõud 28. novembriks 1918“. Suurem osa Vabadussõja ajaloo oli siiski üksikasjalikult läbi uurimata.³⁸⁶

1938. aastal kuulus Kattai komisjoni, mille ülesandeks oli läbi vaadata major Juhan Vermeti õpperaamatu „Sõjakunsti ajalugu“ I osa käsikiri.³⁸⁷ Raamat ilmus järgmisel aastal.³⁸⁸

Populaarteose valmimisega said laiemate rahvahulkade nõudmised Vabadussõja ajaloo järele rahuldatud. 1940. aastal loodeti täielikult sõjateaduslikule uurimusele pühenduda. See pidi silmas pidama ainult sõjaväe nõudeid, olles väga vajalik riigikaitse korraldamise ja sõjaväe väljaõppe seisukohalt. Loodav ajalugu pidi õpetama sõjalisele juhtkonnale, kuidas Eesti oludes ja maastikul vägesid juhtida, kirjeldama sõjaväe organisatsiooni, varustamist jt

³⁸³ VAK-i tegevus 1.04.1937–1.04.1938. ERA.2124.2.117. L 118–119.

³⁸⁴ VAK-i tegevus 1.04.1938–1.04.1939. ERA.2124.2.132. L 4.

³⁸⁵ VAK-i tegevus 1.04.1939–1.04.1940. ERA.2124.2.149. L 32–33.

³⁸⁶ VAK-i töökomisjoni isiklik koosseis ja selle ülesanded, 19.04.1940. ERA.2124.2.55. L 387–388.

³⁸⁷ Sõjavägede Staabi VI osakond Kattaile, 11.06.1938. ERA.2124.2.137. L 24.

³⁸⁸ Vermet, Juhan. Sõjakunsti ajalugu. Esimene osa, sõjakunsti areng vanade klassikarahvaste ajajärgust Napoleoni ajajärgu lõpuni. Tallinn, Sõjavägede Staabi IV osakond, 1939.

eriküsimusi. Üheks võtmeisikuks sõjateadusliku ajaloo koostamisel oli planeeritud ei keegi muu kui August Traksmann. Kui teaduslik töö üldse laiemal avalikkuse ette tuua tuli, siis kindlasti kärbituna. Sõjaväe kõrgemale juhtkonnale tuli koostada aga salajane väljaanne.³⁸⁹

1939. aastal, kui komitees käis elav arutelu luua kavatsetava sõjaajaloo osakonna funktsioonide üle, jõuti arusaamisele, et relvastuse, tehnika, taktika ja operatiivkunsti seisukohalt oli väga oluline kaasaegsete sõdade uurimine (Jaapani-Hiina, Itaalia-Abessiinia, Hispaania kodusõda, Albaania vallutamine Itaalia poolt). Näiteks oli selleks ajaks moodsate sõdade uurimisele asunud Rootsi Sõjavägede Staabi ajaloo osakond täies koosseisus.³⁹⁰

3.4. Populaarteadusliku Vabadussõja ajaloo koostamine

Ajakirjanduses kostis aeg-ajalt nurinat Vabadussõja ajaloo puudumise üle. Mõte koostada populaarteaduslik³⁹¹ Vabadussõja ajalugu tõusis komitees esimest korda esile 1931. aasta lõpus, kuid ei leidnud siis juhatuse toetust. 1932. aasta algul tõusis küsimus taas päevakorraile. 10. jaanuaril toimus Vabaduseristi Vendade Ühenduse Narva osakonna üldkoosolek, kus oli päevakorras Vabadussõja ajaloo kirjutamine. VVÜ Narva osakond mõistis, et komitee tööd on piiranud ruumiküsimus ja tööjõupuudus. Nõuti koheselt ruumide eraldamist komiteele ja Kõrgema Sõjakooli lõpetanud või kaitseväes rakenduseta ohvitseride suunamist VAK-i. Koosolekul imestati, et „Kaitsevägi, mille koosseisu 13 aasta eest kuulus mõni üksik kõrgema eriharidusega ohvitser, suutis 13 kuud pidada raskeid võitlusi kahe suure riigi sõjajõududega“ ja võita, aga nüüd, mil „tema juhtide perre kuulub üle saja kõrgema eriharidusega ohvitseri, ei suuda Vabadussõja kirjeldust kokku seada!“³⁹² Rõhutati Vabadussõja raamatu isamaalist-kasvatustlikku aspekti. Koosolekul vastu võetud resolutsioonides nõuti veel, et Vabadussõja kirjeldus tuleb luua kahes variandis – sõjateaduslikus ja populaarteaduslikus. „Rahva massid ja kasvav noorsugu vajavad lihtsas ja ladusas keeles ning isamaalises vaimus koostatud

³⁸⁹ Kivimägi. Vabadussõja ajaloo teaduslik uurimus ja selle väljaandmine (kava), 30.08.1939. ERA.2124.2.55. 337–340. Soots sõjavägede ülemjuhatajale, 15.02.1940. ERA.2124.2.55. L 369–370.

³⁹⁰ Kivimägi. Sõjaajaloo osakonna uurimisülesanded ja koosseis (kava), 26.08.1939. ERA.2124.2.55. L 315–317.

³⁹¹ *Populaarteaduslikus* ajaloos pidi kogu sündmustik olema dokumentaalselt ajalooteaduse meetoditega tõestatud. Memuaare või tõestamata legende ei pidanud teos kindlasti sisaldama. Selges ja lihtsas laadis rahvaväljaanne pidi sisaldama tähtsamate sündmuste kirjeldusi ja selgitama nende põhjuseid. Laiemaid ringkondi vähem huvitavad sõjatehnilised küsimused pidid olema esitatud kokkusurutuna (kuidas mõista terminit „populaarteaduslik“, vt põhjalikumalt kirjutisest: Traksmann. Vabadussõja populaar-teaduslik väljaanne. Lk 230–234).

³⁹² Vabaduseristi Vendade Ühenduse Narva osakonna 10.01.1932 üldkoosoleku resolutsioonid. ERA.2124.2.60. L 29.

kirjeldusi võitluste üle vabaduse eest.³⁹³

6. veebruaril 1932 toimus Vabaduseristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse koosolek.³⁹⁴ VVÜ keskjuhatuse otsustas Vabadussõja populaarteose koostamise enda peale võtta, arvates, et kellelki teiselt pole seda loota. Kuni tuhandeleheküljeline töö pidi kandma mälestustekogu ilmet, kirjutatud ladusas keeles ja isamaalises vaimus.³⁹⁵ Raamat pidi valmima komiteest lahus ja tööprotsessi üldjuhiks pidi saama Aleksander Tõnisson.³⁹⁶ Vabadussõja ajaloo mittevalmimine kindlasti kahjustas VAK-i mainet. Näiteks arvas major Paul Villemi, et sõja ajaloo veel venitada oleks „rahvusriiklik kuritegu“ ja kui VAK-i sõjateaduslik ajalugu üldse kunagi ilmubki, ei leiaks see niikuinii teed laiematesse rahvakihtidesse.³⁹⁷

Vabaduseristi Vendade Ühenduse algatus kujunes murdeliseks. Sõjaväelised ringkonnad haarasid ideest kinni. Algatuse seljataha asusid nii kaitseminister kui ka Kaitsevägeade Staap. Kui aga asuti idee praktilisele teostamisele, ei leitud meest, kes oleks töö koostamise enda peale võtnud. Seejärel arutati ajaloo valmimise võimalust kollektiivtööna – selleks aga oleks tulnud luua uus, VAK-iga paralleelselt eksisteeriv asutus, mis ei olnud otstarbekas. Vabaduseristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse algatust arutas 1932. aasta kevadel ka komitee juhatus, jõudes seisukohale, et Vabadussõja rahvaväljaanne peab olema terviklik teos. Seda aga ei saanud loota mälestustekogult. Lisaks asus kogu tähtsam Vabadussõja materjal ju komitee arhiivis. Rahvaväljaande koostamine kellegi teise poolt oleks mõjunud ka komitee prestiižile. Seepärast arvas juhatus, et populaartöö koostamise peab ikkagi enda peale võtma VAK. Selleks tuli täiendada komitee koosseisu, mis pärast muudeti koostöös VVÜ-ga teist korda komitee seadlust. Uued juhatuse liikmed Tõnisson ja Sepp olid muide Vabaduseristi Vendade Ühenduse poolt soovitatud.³⁹⁸ VVÜ luges neid oma esindajateks komitee juhatuses ning taotles pärast Vabadussõja II osa valmimist 1940. aastal Tõnissoni ja Sepa vabastamist juhatuse liikme kohustustest.³⁹⁹ Sellele vabastamisele ei oleks ka takistusi tehtud, aga Nõukogude okupatsioon tuli enne peale.

Kattai tutvus välismaa sõjaajaloo populaarväljaannetega ja koostas Vabadussõja rahvaväljaande sisulise kava, mille juhatus kinnitas oma koosolekul 27. oktoobril 1932. Üheks

³⁹³ Samas.

³⁹⁴ Koos olid kindralmajor Gustav Jonson, kindralmajor Aleksander Tõnisson ja kolonelleitnant Mart Tuisk.

³⁹⁵ Vabaduseristi Vendade Ühenduse keskjuhatuse koosolek, 6.02.1932. Töö aluseks plaaniti võtta Sootsi raamat „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ ja Maide tollal käsikirjas olnud Vabadussõja ajalugu (Maide, Jaan. Ülevaade Eesti Vabadussõjast 1918–1920. Tallinn, 1933).

³⁹⁶ VAK-i juhatuse koosolek, 27.10.1932. ERA.2124.2.15. L 30–31.

³⁹⁷ Major Villemi „Arvamusi VVÜ korraldusel välja antava Vabadussõja ajaloo kohta“. ERA.2124.2.60. L 32.

³⁹⁸ Vabaduseristi Vennad olid koos. Asutakse populaarteose koostamisele Vabadussõja kohta. – Sõdur, 44–46, 1932. Lk 1143–1144.

³⁹⁹ Vabaduseristi Vendade Ühenduse Keskjuhatuse sõjaministrile, 12. veebruar 1940. ERA.2124.2.55. L 371.

kandidaadiks, keda kaaluti populaartöö koostaja ja toimetajana, oli kolonelleitnant Mart Tuisk. Koosolekul tekkis aga mõte kutsuda töö teostajaks hoopis Kaitsevägede Staabi VI osakonna ülem kolonel August Traksmann. Komitee otsusest alustada populaartöö kirjutamist otsustati informeerida ka ajakirjandust.⁴⁰⁰ Umbes 500-leheküljeline raamat loodeti valmis saada kahe aastaga.⁴⁰¹

Komitee juurde loodi juurdekomandeeritud ohvitseridest, ametnikest ja ajutistest tööjõududest Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkond, mida juhtis pakkumisele jaatavalt vastanud kolonel Traksmann. Toimkond alustas tööd 1932. aasta novembris (Traksmann asus tööle 22. novembril). Toimkonna juhataja abitööjõuna töötas algul major Paul Villemi⁴⁰² (asus komitees tööle 11. novembrist), kes tuli 1. soomusrongi rügemendist (oli soomusrong „Kapten Irve“ ülem)⁴⁰³. 28. detsembril 1932 lisandusid kapten Richard Rubach (1. suurtükiväegrupist⁴⁰⁴), kapten Jakob Saidlo (7. jalaväerügemendist) ja kapten Hugo Jens (Sidepataljonist)⁴⁰⁵. 21. jaanuaril 1933 liitusid Varustusvalitsusest leitnant Ernst Lübik ja 10. veebruaril kaitseväeametnik Karl Randmer. Toimkond koosnes seega kuuest ohvitserist ja ühest ametnikust. Lisaks andis Varustusvalitsus Traksmanni käsutusse ajutisi tööjõude (esialgu kolm) majanduse- ja relvastusala uurimiseks.

1933. aastal ilmus Kaitsevägede Staabi VI osakonna väljaandel riigikaitseõpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekutsekoolidele, mille üks autoritest oli Traksmann.⁴⁰⁶ Raamatu ettevalmistustööd võtsid temalt mõned nädalad aega, aga üldiselt kulus enamik Traksmanni ajast tol perioodil populaarteadusliku ajaloo koostamisele.⁴⁰⁷

Toimkond asus materjali läbi töötama – tema käsutuses olid kõik komitee arhivaalid, uurimused, tabelid, skeemid, asutuste kaupa kronoloogilises järjekorras ja sisuliselt grupeeritud dokumentide ära kirjad, ajalehed ja Vabadussõja-teemaline kirjandus.

⁴⁰⁰ VAK juhatus koosolek, 27.10.1932. ERA.2124.2.15. L 29–33.

⁴⁰¹ Asutakse populaarteosel koostamisele Vabadussõja kohta, 1.11.1932. ERA.2124.2.65. L 29; Populaarteos Vabadussõja kohta peab valmima kahe aastaga. – Postimees (Tartu), nr 257, 2.11.1932. Lk 3; Vabadussõja ajalugu saamisel. – Postimees (Tartu), nr 291, 11.12.1932. Lk 5.

⁴⁰² Sõduris ilmus Villemilt mitmeid artikleid – Kapten A. Irv ja Paju lahing, nr 16/17, 1933. Lk 557–559; Kehra lahing 4. jaanuaril 1919, nr 33/34, 1933. Lk 953–956; Kehra lahingu järelkajast, nr 42, 1933. Lk 1178–1180. Vt ka Simmo, G. Veel Kehra lahingust, nr 37/38, 1933. Lk 1046–1049.

⁴⁰³ Kaitseministri käsukiri nr 255, 1.11.1932. ERA.2124.2.67. L 138.

⁴⁰⁴ Vt Rubach, Richard. Jooni 1. suurtükiväepolgu 1. suurtükiväegrupi elust ajajärgul 1920–1932. – Sõdur, nr 1/2, 1933. Lk 38–41.

⁴⁰⁵ Kaitseministri käsukiri nr 284, 8.12.1932. ERA.2124.2.67. L 206.

⁴⁰⁶ Traksmann, August. Lukas, Jaan. Haber, Mart. Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele. Tallinn, Kaitsevägede Staabi VI osakond, 1933.

⁴⁰⁷ Vt ka Traksmanni artikleid Sõduris – Eesti üldine sõjaline olukord novembris 1918, nr 50–52, 1933. Lk 1483–1488; 28. november 1918, nr 48, 1933. Lk 1427; 5. Rakvere jalaväepolk Viru väerindel Vabadussõjas, nr 45/46, 1933. Lk 1276–1289. Ta kirjutas ka Vabadussõja lühikokkuvõtte: Traksmann, A. Lühike Vabadussõja ajalugu. Tallinn, 1939.

Rahvaväljaande kiirema valmimise huvides rakendati 1932. aasta detsembris kolm töökomisjoni liiget Vabadussõja teise poole materjalide uurimisele. Alustati diviiside staapide operatiivmaterjalist. Toimkonna tööjaotus oli järgmine: Traksmannile abiks määratud ohvitserid ja ametnik uurisid igaüks neile määratud teemasid ja koostasid kokkuvõtteid, tehtud uurimuste põhjal ja Kattai populaarteadusliku ajaloo üldkava alusel hakkas Traksmann üksikuid peatükke kokku seadma ja kirjutama. Esimesed ülevaated valmisid juba 1933. aasta esimesel poolel (Eesti rahvusväeosade organiseerimine ja tegevus kuni oktoobrini 1917, Saksa okupatsioon Eestis, sise- ja välispoliitika sõja algul, riigikaitse organiseerimine). Major Villemi teemadeks olid Saksa okupatsioon ja suhted Loodearmee, kapten Saidloli Kaitseväe roll sõja alguspäevil, kapten Jensil Vene revolutsioon ja kodusõda, kapten Rubach uuris Eesti sõjaväe organisatsiooni ja sise- ja välispoliitikat ning kapten Lübiki varustus- ja majandusküsimusi.⁴⁰⁸

Ametnik Randmer lahkus komiteest 26. juunil 1933. 5. septembril asus Varustusvalitsusest toimkonda tööle üleajateenija August Abramson (Aave). 26. oktoobril asus toimkonda 8. üksikust jalaväepataljonist major Herman Stockeby. Märtsis 1934 Tapale 1. soomusrongirügemendi ülemaks määratud Traksmann jätkas toimkonna töö koordineerimist põhitöö kõrvalt.⁴⁰⁹ Populaartöö koostamine katkes ainult mõneks nädalaks. Soots andis Traksmannile loa viia arhiivimaterjale edaspidi vajaduse korral ka Tapale.⁴¹⁰ Major Villemi jäi toimkonna juhataja asetäitjaks. Tema uuris tollal sõjategevust lõunarindel, kapten Saidlo Viru rinnet, kapten Jens punaväe tegevust, major Stockeby 3. diviisi tegevust ja *Landeswehr*'i sõda, kapten Rubach endiselt Eesti sõjaväe organiseerimist ja sise- ja välispoliitikat (mh Saaremaa mäss, vastuhakk Tartu tagavarapataljonis, Ajutise Valitsuse, Asutava Kogu ja välisdelegatsiooni tegevus jne) ja kapten Lübiki varustus- ja majandusküsimusi. Lübiki toimikond koosnes omakorda mitmest abitööjõust: erumajor Heinrich Lipstok uuris tehnikat, relvastust ja laskemoona; ametnik Randmer (kuni komiteest lahkumiseni) sõjaväe varustamist toiduainete jm kraamiga (Randmeri tööd jätkas üleajateenija, 1. järgu kirjutaja Abramson); kaitseväeametnik J. Lemberg rahandust (alates 1933. aastast⁴¹¹). Raudteede tegevust Vabadussõjas (peamiselt Raudteevalitsuse arhiivi materjali põhjal) uuris major Oskar Luppe,

⁴⁰⁸ VAK-i tegevus 1.04.1932–1.04.1933; Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkonna tegevusest kuni 1.04.1933. ERA.2124.2.60. L 135–136, 253–255.

⁴⁰⁹ VAK-i tegevus 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 16.

⁴¹⁰ Traksmann VAK-i juhatajale, 26.03.1934. ERA.2124.2.84. L 102.

⁴¹¹ Traksmann Varustusvalitsuse ülemale, 23.08.1934. ERA.2124.2.84. L 201. Lemberg lähetati komitee juurde abitööjõuna Varustusvalitsuse raha-arveosakonnast. Ta pidi töötama komitees kaks päeva nädalas. 1934. aasta novembris lõppes tema töö VAK-is (J. Lemberg VAK-i juhatajale, 12.11.1934. ERA.2124.2.84. L 283).

enne kui viidi üle 7. jalaväerügementi.⁴¹² 9. aprillil 1934 läkitati major Villemi tagasi 1. soomusrongirügemendi juurde.⁴¹³

30. septembrist 1934 sai Traksmann 2. diviisi ülemaks Tartus. Kuna toimkonna liikmed ja arhiiv asusid Tallinnas, tuli materjali edasi-tagasi vedada. Kontakt Traksmanni ja teiste toimkonna liikmete vahel võinuks olla tihedam, kuigi toimkonna liikmed käisid Tartus Traksmanniga aru pidamas.

1934.–35. aastal palkas Kattai kaitseministri loal mitu korda juurde ajutisi tööjõude (masinakirjutajaid, kunstniku ja eriteadlasi), et populaartöö kiiremini valmiks. Masinakirjutajad tegid ära kirju sõja teist poolt käsitlevatest arhivaalidest ja Riigi Keskarhiivilt saadud sõjaaegse Toitlusministeeriumi materjalidest, mis olid lühikeseks ajaks antud komitee kasutusse. Samuti paljundasid nad juba esimesi populaartöö käsikirju. Vabadussõja ajaloo illustreerimiseks (sulejooniste tegemiseks, vormiriietist värviliste jooniste valmistamiseks jne) palgati 1. juulist 1934 töökomisjoni kunstnik Elmar Schmidt.⁴¹⁴

31. detsembril 1934 saadeti Sidepataljoni tagasi kapten Jens, kes sai tööga valmis.⁴¹⁵ August Abramson (Aave) läks tagas Varustusvalitsusse 12. juunil 1935.⁴¹⁶ Kapten Lübik lahkus komiteest 4. veebruaril 1936.⁴¹⁷

Vabadussõja ajaloo esimese osa algne käsikiri valmis juba 1933. aasta sügisel.⁴¹⁸ Seda täiendati korduvalt järgmise aasta jooksul ja saadeti lugemiseks juhatuse liikmetele. Alates 1935. aastast hakati käsikirja tagasiside ja parandusettepanekute saamiseks saatma teistele sõjaväelastele ja riigitegelastele. 1935. aastal saadeti koopiad esialgsest tekstist 153 Vabadussõja juhile ja poliitikategelasele. Arvamusi ja märkmeid saadi tagasi 69 inimeselt. Samal ajal jätkasid toimkonna liikmed arhiivimaterjalil põhinevate eriuurimuste koostamist. Parandusettepanekute ja uute uurimuste põhjal töötas Traksmann käsikirja ümber. Uus versioon saadeti põhjalikuks hindamiseks komitee juhatusele, kes 1. aprillist 1935 kuni 1. aprillini 1936 käis koos koguni 21 korral. Nendel koosolekutel, kus aktiivselt osales ka

⁴¹² Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkonna tegevusest 1.04.1933–1.04.1934. ERA.2124.2.61. L 24–30.

⁴¹³ Kaitseväge ülemjuhataja käsukiri nr 39, 9.04.1934. ERA.2124.2.84. L 121.

⁴¹⁴ Kattai kaitseministrile, 25.06.1934. ERA.2124.2.84. L 32. Ajutiste tööjõudude-masinakirjutajatena töötasid aasta vältel erinevatel aegadel komitees teiste seas Elsa Reitel, Karin Friedemann ja Helmi Gründorf. Schmidt vabanes komitee tööst 1.11.1934 (Kattai Varustusvalitsuse üldosakonna majandusülemale, 26.10.1934. ERA.2124.2.84. L 40).

⁴¹⁵ Püss Sidepataljoni ülemale, 12.1934. ERA.2124.2.84. L 304.

⁴¹⁶ Kattai Kaitseväge Staabi ülemale, 30.07.1935. ERA.2124.2.98. L 58.

⁴¹⁷ Kattai kapten Lübik'ile, 3.02.1936. ERA.2124.2.98. L 30.

⁴¹⁸ Kattai komitee juhatuse liikmetele, 23.09.1933. ERA.2124.2.5. L 27; Vabadussõja ajaloo populaarväljaanne pooleni valminud. – Postimees (Tartu), nr 285, 5.12.1933. Lk 1; vt ka Vabadussõja ajalugu valmimas. – Postimees (Tartu), nr 267, 30.09.1934. Lk 5.

Traksmann, arutles juhatus põhjalikult käsikirja sisu üle. Seejärel täiendas Traksmann käsikirja veel kord ning kirjutas juurde peatüki „Tartu rahu“. Käsikirja aitasid täiendada ka Kattai, Kurvits ja töökomisjoni liikmed.

Koostöös Eesti Kultuurkapitali kujutava kunsti sihtkapitali valitsusega korraldas komitee 1934. aasta lõpus-1935. aasta alguses Vabadussõda kujutavate lahingumaalide võistluse, mille üheks algatajaks oli samuti Traksmann. Laekuvaid maale taheti ära kasutada raamatu illustreerimisel. Võistlusele esitati 104 tööd, millest komitee ostis ära kaheksa maali. Hiljem esitati üksikutele kunstnikele juba konkreetseid tellimusi (lahingumaalid, sõjaaegsete juhtide portreed). Illustreerimise komisjon Traksmanni eesistumisel pidas 1. aprillile 1936 eelnenud aasta jooksul seitse koosolekut ja võttis tellitud töödest vastu 49 sangviinportreed, 12 sangviinjoonistust, kaks pastellmaali ja ühe akvarellplakati. Traksmann valis välja ka esimesed 870 pilti Vabadussõja Muuseumis leiduvatest fotodest.⁴¹⁹ Tähtsamatest lahingupaikadest valmistas lennuvägi ka õhufotosid.

Käsikirja redigeerida aitasid Traksmannil kõik toimkonna liikmed. 1935.–36. aruandeaastal jätkasid nad lisaks eriküsimuste uurimist, koostasid sõjategevuse kohta skeeme, populaarteose isiku- ja kohanimedede registreid, korraldasid käsikirja kohta saadud märkmeid jne. Major Stockeby oli ühtlasi teose illustreerimise komisjoni sekretär. Kapten Rubach kirjutas uurimuse „Suurtükiväe tegevus Vabadussõjas 04.01.19–05.07.19“. Kapten Lübik uuris abilistega (Aave, pr M. Ingel, Ernesaks) väliskaubandust, tööstust, põllumajandust, tootlusolukorda, rahandust, varustust, sõjakulusid, mereväe organisatsiooni ja Rootsi abi.⁴²⁰

1936. aasta jooksul vaatas juhatus teist korda läbi I köite käsikirja. Nüüd oli valmis ka II köite esialgne käsikiri. Selle jaoks oli koostatud ülevaade Põhja-Läti vägede organiseerimisest Eestis, Taani ja Rootsi vabatahtlikest, lõpetatud ülevaade suurtükiväe tegevusest ja Krasnaja Gorka operatsioonist 1919. aasta sügisel. Raamatu esimene osa, mis käsitles Vabadussõja eelsündmusi ja perioodi kuni meie vägede pealetungioperatsioonideni 1919. aasta mais, anti trükki 1936. aasta lõpul. Seda trükiti 10 000 eksemplari. Vabadussõja ajaloo kirjastamise ja levitamise tegeles töökomisjon. 1. aprilliks 1937 oli I köidet ette tellitud 5689 eksemplari.⁴²¹

⁴¹⁹ VAK-i tegevus 1.04.1935–1.04.1936; Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkonna tegevusest 1.04.1935– 31.03.1936. ERA.2124.2.90. L 188, 229; Vabadussõda kunstilisele jäädvustamisele. – Postimees (Tartu), nr 351, 23.12.1934. Lk 3; Iseseisvuse võitluse suursündmused maalingute aineteks. – Postimees (Tartu), nr 7, 8.01.1935. Lk 2; Sada maali Vabadussõjast. – Postimees (Tartu), nr 113, 27.04.1935. Lk 3.

⁴²⁰ Vabadussõja ajaloo populaarteadusliku teose toimkonna tegevusest 1.04.1935–31.03.1936. ERA.2124.2.90. L 231–233.

⁴²¹ VAK-i tegevus 1.04.1936–1.04.1937. ERA.2124.2.104. L 158; Vabadussõja ajalugu anti trükki. – Postimees (Tartu), nr 342, 18.12.1936. Lk 5.

Populaarteaduslik „Eesti Vabadussõda 1918–1920. I osa“ (557 lk) ilmus 1937. aastal kirjastuse „Ühiselu“ alt. See võeti avalikkuse poolt väga hästi vastu. 1937.–39. aruandeaastal jätkus II köite kirjutamine ja redigeerimine. Koostati ülevaade Vääska ja Mustjõe läbimurretest ja likvideerimisest, suurtükiväe tegevusest sõja lõpul, kindlustustöödest 2. diviisi lõigus 1919. aasta suvel ja sügisel jm. Trükitud I köidet oli 1. aprilliks 1938 levitatud 8604 eksemplari, millest 1375 anti tasuta Vabadussõja juhtidele, poliitikutele, Haridusministeeriumile, 178 aktiivsetele kaastöölistele, arhiividele, Vabadussõjast osa võtnud välismaalastele ja propaganda eesmärgil ajakirjandusele.⁴²² 1938 ilmus „Ühiselu“ kirjastuselt komitee poolt koostatud Vabadussõja ingliskeelne kokkuvõte.⁴²³ Tööga valmis saanud major Rubach lahkus populaartöö toimkonnast 1. augustil 1939.⁴²⁴ Toimkond tegutses 1940. aastani kaheliikmelisena.

„Eesti Vabadussõda 1918–1920. II osa“ (567 lk) ilmus 1939. aastal. Seda trükiti kokku 11 000 eksemplari, millest 1. aprilliks 1940 jõuti levitada 5864 eksemplari (tasuta anti ära 136 eksemplari).⁴²⁵ „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ võitis 1940. aasta märtsis Tallinna linnavalitsuse rahalise preemia (parim populaarteaduslik kirjandusteos).⁴²⁶

3.5. Komitee likvideerimine

12. juunil 1940. aastal toimus VAK-i juhatuse koosolek, kus Soots, Uluots, Reek, Tõnisson, Traksmäe, Sepp, Kattai ja Sõjavägede Staabi ülem kindralmajor Aleksander Jaakson arutasid komitee ümber korraldamist ja sõjateadusliku uurimistöo tulevikuperspektiive.⁴²⁷ See jäi juhatuse viimaseks kogunemiseks. Tulnola meenutas, et töö, kuigi halvatud tempos, jätkus ka pärast Nõukogude okupatsiooni algust 1940. aasta 17. juunil. Suur osa populaarteadusliku Vabadussõja ajaloo 2. köite tiraažist oli veel tellijatele laiali saatmata. Töökomisjon üritas raamatut võimalikult palju laiali saata, enne kui selle levitamine ära keelatakse ja venelased alustavad „Vabadussõja toorest halvustamist ühes selle samastamisega kuriteoga“. „Juba ilmuski Haridusministeeriumi Teatajas esimene nimekiri 60 raamatust, mis tunnistati kõlbmatuiks ja mis kästi kõrvaldada kõigist raamatukogudest. Nimekiri koosnes peamiselt

⁴²² VAK-i tegevus 1.04.1937–1.04.1938. ERA.2124.2.117. L 119–120; VAK-i tegevus 1.04.1938–1.04.1939. ERA.2124.2.132. L 4–5.

⁴²³ Estonian War of Independence 1918–1920. Publication of the Historical Committee for the War of Independence. Tallinn, 1938.

⁴²⁴ Sõjavägede ülemjuhataja käskkiri nr 166, 22.07.1939. ERA. 2124.2.154. L 32.

⁴²⁵ VAK-i tegevus 1.04.1939–1.04.1940. ERA.2124.2.149. L 33–34.

⁴²⁶ Soots Tallinna linnavalitsusele, 27.03.1940. ERA.2124.2.153. L 103.

⁴²⁷ VAK-i juhatuse koosolek, 12.06.1940. ERA.2124.2.133. L 30.

Vabadussõja ainelisist teostest, nende hulgas ka minu raamatuke „3. jalaväerügemendiga Vabadussõjas 1918–1920,“ meenutas Tulnola.⁴²⁸ Kattai küsis veel suuliselt rahvaväe poliitiliselt peajuhilt Paul Keerdolt, kas komitee tohib jätkata raamatu levitamist rahva sekka. Lühikest aega saadigi seda teha. Igal juhul raamatu kogutiraažist jõuti 1940. aasta jooksul ära levitada umbes pool, teine pool jäi komitee ruumidesse hunnikusse.⁴²⁹ Komitee „elutöö“ – „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ kuulus edaspidi avalikest raamatukogudest kõrvaldamisele.

Komitee lammutamine algas septembrikuus pärast suvepuhkusi. Ohvitserid saadeti erinevatesse väeosadesse 22. laskurkorpuse formeerimistöödele.⁴³⁰ 5. septembril andis Kattai töökomisjoni asjaajamise, varad ja arhivaalid üle Tulnolale, kellest sai töökomisjoni ajutine juht.⁴³¹ Ise sõitis Kattai 6. septembril 2. diviisi ülema käsutusse.⁴³² Kurvits saadeti 7. septembril Tartusse, Tammemägi Elvasse, Kangro 8. septembril Petserisse, Mänd ja Saidlo 9. septembriks Võrru, Liht 12. septembril Elvasse.⁴³³

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega 19. septembrist 1940 likvideeriti Sõjaministeerium ja sõjaväeosad ning -asutused. 21. septembril määras sõjavägede juhataja kindralmajor Gustav Jonson likvideerimise juhtimiseks ja üldiseks korraldamiseks komisjoni, mille esimeheks sai kindralmajor Rudolf Reimann. Iga väeosa ja asutuse kaotamiseks tuli ametisse määrata üks likvidaator. Viimasele võis määrata ka abitööjõudusid.⁴³⁴ Riigivanema poolt 26. septembril 1934 kinnitatud VAK-i töökomisjoni koosseis loeti alates 1. oktoobrist 1940 kehtetuks.⁴³⁵ Samal kuupäeval vabastati ametist viis töökomisjonis teeninud kantsleiametnikku.⁴³⁶ Töökomisjoni likvidaatoriks määrati Tulnola.⁴³⁷

Tulnola alustas eeltöid juba 15. septembril, mil sai teada, et temale alluv töökomisjon kuulub likvideerimisele. Tegelikule likvidaatori tööle asus ta siiski 1. oktoobrist. Samast kuupäevast kuni 17. oktoobrini oli Tulnolal abiks Rudolf Taimre⁴³⁸. Samuti töötas neli päeva

⁴²⁸ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 139–140.

⁴²⁹ Samas.

⁴³⁰ Paavle. Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis. Lk 100.

⁴³¹ Tulnola Sõjavägede Staabi ülemale, 5.09.1940. ERA.2124.2.168. L 28.

⁴³² Kattai Sõjavägede Staabi ülemale, 6.09.1940. ERA.2124.2.168. L 29.

⁴³³ Tulnola Kurvitsale, 6.09.1940. ERA.2124.2.168. L 30; Tulnola Tammemägi'le, 7.09.1940. ERA.2124.2.168. L 37; Tulnola Kangrole, 7.09.1940. ERA.2124.2.168. L 35; Tulnola Mänd'ile ja Saidlale, 7.09.1940. ERA.2124.2.168. L 39–40; Lukas VAK-i töökomisjoni juhile, 10.09.1940. ERA.2124.2.168. L 41.

⁴³⁴ Sõjavägede juhataja käskkiri nr 182, 21.09.1940. ERA.2124.2.167. L 1.

⁴³⁵ Sõjavägede juhataja käskkiri nr 183, 23.09.1940. ERA.2124.2.167. L 3–4.

⁴³⁶ Tulnola Sõjavägede Staabi ülemale, 14.10.1940. ERA.2124.2.167. L 82.

⁴³⁷ Sõjavägede juhataja käskkiri nr 201, 30.09.1940. ERA.2124.2.167. L 18.

⁴³⁸ Oma mälestusteraamatus kirjutab Tulnola, et tema abiliseks likvideerimisel oli arhiiviametnik-bibliograaf Marta Kruums (Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 140). See vastuolu on siiski vaid näiline, sest Kruums oli selleks ajaks läinud tööle Riigi Keskarhiivi, kus aitas Tulnolal tööpoolest materjali arhiiviruumidesse paigutada (Tulnola Riigi Keskarhiivi direktorile, 17.10.1940. ERA.2124.2.167. L 125). Ametlikult palgatud abitööjõuks komitee likvideerimisel oli siiski Taimre (Tulnola Sõjaministeeriumi ja sõjaväeosade ja asutuste likvideerimise

oktoobris Tulnola käsutuses leitnant Liht, kes oli varem töökomisjoni varade ja rahaasjade peamine korraldaja. Selleks puhuks läkitati Liht korraks Elvast tagasi⁴³⁹. Lihti abiga korraldas Tulnola töökomisjoni rahaasjad ja lõpetas kassaraamatu, mis saadeti Riigikontrolli Rahvakomissariaati. Tulnola andis ka paljudele likvidaatoritele suulisi seletusi üleantavate kirjakogude korraldamise alal. Kuna töökomisjoni ohvitserid olid uutesse väeosadesse kiirustades välja sõitnud ja komitees ei olnud tol hetkel sobivat hoiuruumi, jäid ohvitseride käsutuses olnud relvad, laskemoon ja gaasikaitsevarustus nende korteritesse Tallinnas ja Nõmmel. Varustusvalitsuse ladudesse hakati neid vastu võtma alles 3. oktoobrist. Nii tuli Tulnolal ja Taimrel vastav varustus ohvitseride korteritest ise kokku korjata ja lattu ära anda.

NSV Liidu väeosadele mingit varustust üle ei antud. Küll andis Tulnola koos Vabadussõja arhivaalidega üle Riigi Keskarchiivile Toompeal (s.t. endisele Riigiarhiivile – pärast juunipööret nimetati viimane ümber Eesti NSV Riigi Keskarchiiviks ja selle Tartu osakonnaks endine Riigi Keskarchiiv) osa töökomisjoni ruumide sisustust, kantselearbeid jm varustust, mis oli töökomisjoni kasutuses olnud otseselt archiivivarustusena. Töökomisjoni trükitööde ladu anti üle Riigiraamatukogule. Antud ladu sisaldas 367 eksemplari Vabadussõja ajaloo I ja 3228 eksemplari II köidet, sama teose ingliskeelseid referaate, raamatut „Juhendid Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks“, 1939. aastal välja antud Eesti Vabadussõja sõjateatri kaart⁴⁴⁰ jm.⁴⁴¹ Riigi Keskarchiivi ruumidesse paigutas Tulnola komitee käsiraamatukogu (858 raamatut). Sõjavägede Staabi raamatukogu ei olnud nõus kollektsiooni vastu võtma, sest enamik selles olevaist raamatuist kuulus avalikest raamatukogudest kõrvaldamisele⁴⁴². Nagu mainitud, andis Tulnola Riigi Keskarchiivi üle ka töökomisjoni omanduses olevad Sõjaarchiivi arhivaalid (sinna kuulus 163-st fondist 13 173 säilikut), mis olid inventariseeritud kaheköitelises archiivi põhinimistus, käsikirjade põhinimistus ja ajakirjanduse nimistus. Samuti andis Tulnola Riigi Keskarchiivile 143 pakki archiividokumentide ära kirju, ühe autokoorma mitmesuguseid korraldamata arhivaale, lahtisi lehti ning vanu ajalehti (aastatest 1900.–20, mida ei olnud jõutud VAK-i tegevusaja jooksul veel korraldada), VAK-i töökomisjoni 1926.–40. aasta kirjavahetuse toimikud (204 avaliku ja 9 salajase kirjavahetuse toimikut), arvepidamise raamatud ja pitsatid ning Lasnamäel Valge tn 1 kahes toas lahtiselt kastides seisnud endise Kaitseliidu arhivaalid. Viimased olid Kaitseliidu

peakomisjoni esimehele, 4.10.1940. ERA.2124.2.167. L 65).

⁴³⁹ Tulnola Elva laskurügemendi ülemale, 3.10.1940. ERA.2124.2.167. L 69.

⁴⁴⁰ Eesti Vabadussõja sõjateatri kaart anti 1939 välja „Eesti Vabadussõja“ I–II köite juurde. Selle oli koostanud Saidlo ning joonestanud kartograaf N. Subbotin.

⁴⁴¹ VAK-i töökomisjoni likvidaatori tööde lõpparuanne, 14.11.1940. ERA.2124.2.167. L 140.

⁴⁴² Tulnola Riigi Keskarchiivi direktorile, 17.10.1940. ERA.2124.2.167. L 125.

likvideerimisel ajutiselt antud töökomisjoni järelevalve alla⁴⁴³. Topograafilised kaardid anti üle 22. laskurkorpuse staabi operatiivosakonnale. Töökomisjonis arvel olnud kunstiesemed olid juba varem üle antud Sõjamuuseumile.⁴⁴⁴

Tulnola, kes üritas legaalselt Punaarmeele pääseda, avaldas soovi astuda teenistusse Riigi Keskarchiivi, et jääda oma korraldatud sõjaarchiivi lähedale. Taotlust toetasid archiivi direktor Gottlieb Ney ja abidirektor Arnold Soom, kes soovisid Tulnolat saada archiivi sõjalise osakonna juhatajaks. Tulnola kirjutas selle kohta järgmist: „Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi esindajad Organov ja teine (nimi ununenud), kes archiivi komissaridena kohal viibisid ja minu vastu sõbralikku lahkust osutasid, võtsid mind ühel õhtupoolikul direktor Ney kabinetis paaritunnilises „sõbralikus vestluses“ ülekuulamisele minu poliitiliste vaadete väljauurimiseks ja teatasid siis mõne päeva pärast põiklevalt, et Eestimaa Kommunistlik Partei ei olevat päri minu töölevõtmisega.“⁴⁴⁵ Seejärel esitas Tulnola kirjaliku palve Eesti NSV Riikliku ajaloo- ja revolutsioonimuuseumi direktorile Hilda Moosbergile, et teda võetaks ajaloomuuseumi tööle archiivi- või raamatukogu alale. Esialgu oldigi seal Tulnola palkamisega nõus, kuid „kogunud teateid, et olen vabatahtlikult Vabadussõjast osa võtnud, oman Vabadusristi /--/, ütles ajaloomuuseumi direktor ajalooteaduste kandidaat Hilda Moosberg mulle avameelselt, et minu kvalifikatsioon ei olevat muuseumi jaoks vastuvõetav minu „tardunud kodanlise ilmavaate tõttu.“⁴⁴⁶ Esitanud Reimannile VAK-i töökomisjoni likvidaatori tööde lõpparuande, sai Tulnola 28. novembril käsu minna „Punaarmeesse, Elvas paikneva 232. laskuripolgu ülema polkovnik J. Lukase käsutusse.“⁴⁴⁷

Aega, mil ta oli määratud töökomisjoni likvidaatoriks, meenutas Tulnola oma mälestusteraamatus veel järgmiselt: „Ise olin siis juba 12. septembrist alates kõigi Eesti Vabariigi kodanikuõiguste kaotamisega nimeliselt üle antud Nõukogude Liidu punaarmee koosseisu selleks, et kaasa avitada eesti rahva, sealhulgas ka enda, viimase 23 aasta vaimse ja ainelise loomingu ja saavutuste halvustamisele, teotamisele, purustamisele ja hävitamisele relva abil.“⁴⁴⁸

⁴⁴³ Ney VAK-i töökomisjoni likvidaatorile, 10.11.1940. ERA.2124.2.167. L 133.

⁴⁴⁴ VAK-i töökomisjoni likvidaatori tööde lõpparuanne, 14.11.1940. ERA.2124.2.167. L 140–142.

⁴⁴⁵ Tulnola. Tee ellujäämisele. Lk 140–141.

⁴⁴⁶ Samas.

⁴⁴⁷ Samas.

⁴⁴⁸ Samas.

KOKKUVÕTE

Esimesed katsed koguda tähtsam ametlik Vabadussõja allikmaterjal kokku ühte arhiivi ning asuda Vabadussõja ajaloo teaduslikule uurimisele ja läbi kirjutamisele pärinevad 1920. aastast. Sõjaministeeriumi ja Sõjavägede Staabi eestvedamisel ilmus mitu käskkirja ja ringkirja, mis kohustasid sõjaväeosasid ja sõjaväeasutusi Sõjaministeeriumi arhiivi üle andma kogu sõjategevusega kaasnenud dokumentatsiooni. Lisaks ametlikule materjalile üritati juba tol ajal hakata koguma sõjast osavõtnute isiklikke mälestusi. Mitu ohvitseri alustasid ametlikult Sõjavägede Staabi ülema käsul diviiside, merejõudude, sõjaväe keskasutuste ja Eesti rahvusväeosade ajaloo kirjutamist. 1920. aastate alguse ametlik Vabadussõja ajaloo kirjutamise kampaania aga ebaõnnestus. Trükkis avaldamiseks kõlblike uurimusteni jõudsid ainult vähesed ohvitserid. Ebaõnnestumise peamisteks põhjusteks olid vähene järjepidevus, ajaloo uurimise oskuse puudumine ning ebaotstarbekalt organiseeritud töökorraldus.

Neist 1920. aastate alguse ebaõnnestumistest kasvas välja idee luua Vabadussõja Ajaloo Komitee – eriline institutsioon, mille ülesandeks sai 1926. aasta seadluse kohaselt tõetruult ja põhjalikult kirjeldada ning läbi uurida neid sündmusi, mis olid ühenduses iseseisva Eesti Vabariigi tekkimise ja kaitsmisega aastatel 1917–1920. Niisiis pidi komitee tegelema mitte ainult Vabadussõja mälestuse, vaid laiemas mõttes kogu selle perioodi vabadusvõitluse jäädvustamisega. Komitee loomisel mängis rolli välisriikide eeskujude olemasolu – paljude riikide kindralstaapide koosseisus tegutsesid ajaloo osakonnad, bürood või ajaloo komisjonid, mille ülesandeks oli möödunud sõdade allikmaterjali koondamine, korraldamine ja läbi töötamine. Sellisteks riikideks olid näiteks Saksamaa ja Prantsusmaa, mille mõju Eesti 1920. aastate sõjaajalooteadusele oli kõige suurem. Ajaloo bürood olid pärast Ilmasõda loodud näiteks Soomes ja Poolas. Samuti eksisteerisid Eestile eeskujuks olnud riikides sõjaarhiivid, mis koondasid idee järgi kõigi sõjaväeosade ja -asutuste arhivaale.

Komitee loomise eestvedajad eesotsas kindralmajor Jaan Sootsiga lootsid sõjaajaloo uurimisel hakata kasutama Kõrgema Sõjakooli lõpetanud ohvitseri. See idee jäi siiski rohkem unistuseks, sest kõrgelt haritud ohvitseri vajasis tungivalt sõjaväe keskasutused ja väeosad. Vabadussõja Ajaloo Komitee loodi 1926. aastal Sõjaministeeriumi juurde, kus ta tegutses

1940. aasta sügiseni. Komitee koosnes juhatuselt ja töökomisjonist. Algselt kolme, hiljem viieliikmelise juhatus ülesanne oli suunavate juhiste andmine töökomisjonile. Juhatus koosnes kõrgematest sõjaväelastest ja ajaloolastest. Praktilise töö täitjaks oli töökomisjon, mille koosseis oli terve komitee tegevusaja vältel muutuv. Töökomisjon pidi koguma asutatud Vabadussõja arhiivi kokku Vabadussõda puudutava olulisema allikmaterjali, selle kiiresti korraldama ning asuma sõjateadusliku Vabadussõja ajaloo kirjutamisele. Vabadussõja arhiivi ebaprofessionaalselt loomist kritiseerisid hiljem mitmed eriharidusega arhivaarid.

1927. aastal jaotati Vabadussõda perioodideks ja jagati uurimiseks välja ohvitseridele, kes pidid kollektiivtööna looma sõjateadusliku Vabadussõja ajaloo, mis oluks aluseks Eesti sõjaväe edaspidisele taktikale ja strateegiale, aga ka sõjaväe ja rahva moraalsele kasvatamisele. 1920. aastate lõpul täiendati töökomisjoni koosseisu uute ohvitseride kohtadega ja muudeti esimest korda komitee seadlust, et luua soodsamaid töötingimusi ja täita VAK-ile pandud ootused. Sõjateadusliku uurimuse koostamine ei edenenud siiski loodetud kiirusega, kusjuures põhjused olid enam-vähem samad, mis 1920. aastate alguses: ebaratsionaalselt organiseeritud töökorraldus, pidevad sunnitud koosseisuvahetused, mis tegid tervikliku uurimisprotsessi võimatuks ja ajaloohariduse puudumine. Esines sedagi, et komiteesse määrati vastu tahtmist ohvitseri, kellel puudus igasugune huvi või eeldus ajaloo alal töötamiseks. Oli ka neid, kes ilmusid komiteesse ainult staabiteenistuse staaži tegema, tegelesid aasta-paar mingisuguse neid huvitava eriküsimuse uurimisega, lahkudes seejärel komiteest ja andes uurimistöö üle mõnele järgmisele ohvitserile, kes pidi tööprotsessi nullist alustama.

Komitee komplekteerimisega oli probleeme terve selle tegevusaja vältel. Siin olid põhjuseks tagasihoidlikud palgatingimused ja teenistuses mahajäämise kartus. Erilisi perspektiive teenistuses edenemiseks komiteesse kuuluvatel ohvitseridel ei olnud. Nii andsid hulk mehi, keda töökomisjoni juht ajaloo uurimiseks värvata üritas, komiteele eitava vastuse. VAK-i eestvedajad üritasid komplekteerimisprobleemi lahendada seadusandluse tõhusamaks muutmise ja lahendamata töötingimuste loomisega. Kuigi iga komitee seadluse muudatus ja töökomisjoni uute koosseisude kehtestamine kujutasidki endast sammu edasi, jäid nimetatud probleemid siiski lahendamata. Siin oli põhjuseks ka asjaolu, et paljud sõjaväelised ringkonnad ei olnud isegi 1930. aastate alguseks mõistnud sõjaajaloo uurimise tähtsust. Tööl ajaloo komitees ei olnud mõnede meelest mitte midagi ühist kaitseväge väljaõppega. Kõige praktilisemas väljenduses ehk oligi see side nõrk, kuid teistes riikides kasutati – kus rohkem, kus vähem – ajaloo büroode sõjaajaloolisi töid ära nii sõjaväe kasvatamisel kui ka kõrgema

sõjalise hariduse andmisel. Raskusi tekitas komitee jaoks ka see, et sõjaväeline asutus – komitee töökomisjon – allus oma tegevusala poolest justkui Sõjavägede Staabi ülemale (nimelt vastutas viimane kõrgema sõjaväelise juhtkonna ettevalmistamise ja sõjaväe moraalse kasvatamise eest), kuid seadluse järgi allus töökomisjon VAK-i juhatusele, mis omakorda ei allunud otseselt ühelegi kõrgemale sõjaväelisele instantsile. Nii tekkis 1930. aastate lõpul plaan komitee reorganiseerida. Kava järgi tuli Sõjavägede Staabi juures moodustada ajaloo osakond, mis pidi enda alla haarama nii sõjateadusliku uurimistöö, mälestuste kogumise, Vabadussõja arhiivi kui ka Sõjamuuseumi. Komitee juhatus taheti jätta tegutsema nõuandva organina sõjavägede ülemjuhataja alluvuses. 1940. aastal astutigi sammusid kava elluviimiseks, kuid midagi muuta ei jõutud.

Kuna 1932. aastaks ei olnud näha sõjateadusliku Vabadussõja ajaloo valmimist lähemas tulevikus, kuid nõudlus esimese tervikülevaate järele oli suur, otsustas komitee asuda populaarteadusliku Vabadussõja ajaloo kirjutamisele. Selleks muudeti teist korda komitee seadlust ja täiendati töökomisjoni eritoimkonnaga. Populaartöö toimikond alustas kiirkorras Vabadussõja rahvaväljaande käsikirja koostamist. Raamat ei valminud küll nii kiiresti, kui loodeti, kuid „Eesti Vabadussõda“ I ja II köide ilmusid 1937. ja 1939. aastal ning kujunesid vaieldamatult komitee elutööks, millega teda tänini enim seostatakse. Vahepeal ei olnud katkenud ka sõjateadusliku Vabadussõja ajaloo kokkuseadmine ja oma aja kohta arvestataval teaduslikul tasemel eriuurimuste kirjutamine. 1940. aastal hakati ette valmistama esimeste üksikute monograafiate trükis avaldamist, kuid selleni siiski ei jõutud. Töökomisjoni poolelijäänud uurimuste käsikirjad on hoiul Riigiarhiivis.

Edukaks kujunes ka komitee poolt 1935. aastal intensiivselt alustatud ladusalt organiseeritud Vabadussõja mälestuste ja materjalide kogumise kampaania ja kaastööliste võrgu loomine. Sellisel viisil sai kokku kogutud kõige rikkalikumat materjali alates sõjast osavõtnute kätte jäänud ametlikest dokumentidest kuni sõdurite erakirjade, päevaraamatute ja kultuurilooliselt oluliste esemeteni.

1940. aastal, pärast Nõukogude okupatsiooni algust, likvideeriti nii Sõjaministeerium kui ka selle alla kuulunud komitee.

Vabadussõja Ajaloo Komitee tegi ära suure töö Vabadussõja mälestuse jäädvustamisel. Kindlasti vajaks komitee tegevus edaspidi palju põhjalikumat käsitlust.

KASUTATUD ALLIKAD

Arhiiviallikad:

Eesti Riigiarhiiv (ERA):

Fond 2124: Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

Fond 2315: Sõjaministeerium

Fond 3587: Tulnola, Hengo – major Eesti kaitseväes

Lisades kasutatud fotod:

Eesti Filmiarhiiv (EFA):

Fond 37 – Saksa sõjakirjasaatjad

Fond 78 – Ohvitseride Keskkogu

Fond 113 – Eesti Üliõpilaste Selts

Fond 228 – Vabadussõja Ajaloo Komitee

Fond 685 – Karits, Henn

Fond 4996 – Eesti Sõjaveteranide Sõprusühing

Kattai, Soots – üksikfotod

Okupatsioonide muuseumi koduleht:

Traksmann (<http://www.okupatsioon.ee/et/foto-teistest-kogudest?showall=1> – 10.05.2013).

Perioodika:

Postimees (Tartu: 1886–1944)

Päevaleht (Tallinn: 1905–1940)

Riigi Teataja (1918–1940)

Sõdur (1919–1940)

Uus Eesti (Tallinn: 1935–1940)

Võitlus (1931)

Kirjandus:

Arhiivinduse käsiraamat. Tartu, 1936.

Derjagin, Imre. *Eesti Vabadussõja muuseum 1919–1940*. Diplomitöö. Juhendaja prof Jüri Ant. Tartu, 1994 (käsikiri TÜ Ajaloo ja arheoloogia instituudis).

Eesti ohvitserid 1918–1940. Eesti Sõjamuuseumi andmekogu (<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1> – 1.05.2013).

Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. I. Mati Õun, Jaak Pihlak, Tiit Noormets. Tallinn, 1998; *II–III*. M. Õun, J. Pihlak, Leho Lõhmus. Tallinn, 2002, 2003.

Eesti rahvaväe 9. jalaväe polk 16. jaanuarist 1919–1. jaanuarini 1921. Korraldanud komisjon: alamkapten Tuisk, alamkapten Tomson ja alamkapten Maasik. Tallinn, 1921.

Eesti Vabadussõda 1918–1920. I. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Koostanud A. Traksmäe jt. Tallinn, 1927.

Eesti Vabadussõda 1918–1920. II. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Koostanud A. Traksmäe jt. Tallinn, 1929.

Eestlane sõdurina: järeltõlge Kaitseväe komplekteerimiseks, väljaõppeks ja juhtimiseks (Mart Haber). *Kõrgem Sõjakool 1921–1940 ja selle lõpetanute väitekirjad*. Toim. Andres Seene. Tartu, 2008.

Estonian War of Independence 1918–1920. Publication of the Historical Committee for the War of Independence. Tallinn, 1938.

Jalajas, Oskar. *Kultuur-selgitustöö käsiraamat*. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1925.

Jalajas, Oskar. *Lühike ülevaade Eesti iseseisvuse tekkimisest ja arengust*. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1928.

Jalajas, Oskar. *Sõjakunstiajaloo ja sõjaajaloo uurimise tähtsus ja meetodid*. Kõrgema Sõjakooli III lennu lõputöö. Tallinn, 1928.

Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks. Eesti riikliku iseseisvuse võitlusajastu sündmuste kronoloogia 1917–1920. Vabadussõja Ajaloo Komitee. Tallinn, 1936.

Juurvee, Ivo. *Edgar Meos* – (<http://www.tuvid.ee/ivomeos.php> – 20.04.2013).

Kurvits, Oskar. *Eesti rahvusväeosade loomine 1917–18: 1. Eesti polk*. Tallinn, 1930
Kõrgem Sõjakool 1921–1931. Tallinn, 1931.

Laaman, Eduard. *Eesti Vabadussõja poliitiline ajalugu*. Tallinn, 1925.

Laaman, Eduard. *Soomusrongide Diviis Vabadussõjas. I. Punaväe sissetungimine ja väljatõrjumine*. Kokkuseadnud Soomusrongide Brigaadi Ajaloo Komitee korraldusel Ed. Laaman. Tallinn, 1923.

- Maide, Jaan.** *Ülevaade Eesti Vabadussõjast 1918–1920.* Tallinn, 1933.
- Masing, Richard.** *Moraal ja sõda.* Tallinn, Kindralstaabi VI osakond, 1926.
- Meos, Eduard.** *Eesti tagavara pataljon ja temaga ühenduses olevad sündmused 1917–1918.* Tartu, 1928.
- Mutt, Victor.** *Võru alt Jakobstadt.* Tartu, 1927.
- Paavle, Indrek.** *Sõjaarhiivi loomise püüetest Eestis.* – Ajalooline Ajakiri, nr 2 (101), 1998. Lk 91–102.
- Pajur, Ago.** *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934.* Tartu, 1999.
- Pihlak, Jaak.** *Karutapjad ja Vabaduse Risti vennad.* Viljandi, 2010.
- Pitka, Johan.** *Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni.* Tallinn, 1921.
- Poopuu, Johannes. Andreller, Jüri.** *Soomusrongide Diviis Vabadussõjas. II. Võitlused piiridel.* Tallinn, 1929.
- Poopuu, Johannes.** *Sõda Landeswehriga.* Tallinn, 1921.
- Seene, Andres.** *Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940.* Doktoritöö. Juhendaja Ago Pajur. Tartu, 2011.
- Soomusrongide diviis Vabadussõjas. 1. osa, Punaväe sissetungimine ja väljatõrjumine. 2. osa, Võitlused piiridel.* Toim. Lauri Suurmaa ja Reigo Rosenthal. Tallinn, 2009.
- Soots, Jaan.** *Eesti Vabadussõda 1918–1920.* Tartu, 1925.
- Tannberg, Tõnu.** *Kas eesti sõjaajalugu on olemas?* – Ajalooline Ajakiri, nr 1(104), 1999. Lk. 81–86.
- Traksmann (Traksmaa), August.** *Lühike Vabadussõja ajalugu.* Tallinn, 1939.
- Traksmann, August. Lukas, Jaan. Haber, Mart.** *Riigikaitse õpetuse käsiraamat kesk- ja kutsekoolidele.* Tallinn, Kaitseväge Staabi VI osakond, 1933.
- Tulnola, Hengo.** *3. jalaväe rügemendiga Vabadussõjas 1918–1920.* Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1926.
- Tulnola, Hengo.** *Tee ellujäämisele: taaralase Hengo Tulnola elu ja võitlus.* Toim. Huko Lumi. Võru, 2005.
- Vabadusmonument. I. VMK sõjaajalooline album.* Tallinn, 1933. Toimetanud Oskar Kurvits.
- Vabadusmonument. II. Soome abiväed Vabadussõjas.* Tallinn, 1936. Toimetanud Oskar Kurvits.
- Vabadussõja lõpuvõitlusi Viru rindel.* August Balder. August Kasekamp. Osvald Hansen. Hermann Salza. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1927.

Vaga, Alfred. *Viru väerind Vabadussõjas. I.* Tartu, 1923.

Varma, Aleksander. *Merevägi Vabadussõjas.* Dokumentide ja mälestuste järgi kokku seadnud ja korraldanud Varma. Kindralstaabi VI osakond. Tallinn, 1926.

Vermet, Juhan. *Sõjakunsti ajalugu. Esimene osa, sõjakunsti areng vanade klassikarahvaste ajajärgust Napoleoni ajajärgu lõpuni.* Tallinn, Sõjavägede Staabi IV osakond, 1939.

HISTORICAL COMMITTEE FOR THE WAR OF INDEPENDENCE (1926–1940)

Andero Nimmer

Summary

From 1926 to 1940 there was a special institution within the Estonian Ministry of War, the Historical Committee for the War of Independence. The committee was responsible for gathering the historical materials and describing the events concerning the Estonian War of Independence (1918–1920). The members of the committee were high-ranking militarists. In the 1930s, the committee published a thorough overview of the period, “Estonian War of Independence 1918–1920” volumes I (published in 1937) and II (published in 1939). This overview is considered to be the *magnum opus* of the Estonian war history literature. These publications are the only works that the committee is known for in the public. This thesis is the first attempt to analyse the structure, work and members of the Historical Committee for the War of Independence.

In 1920, the Ministry of War published several circulars and decrees ordering all the military structures to send their official documentation to the archive of the Ministry. Several high-ranking officers were ordered to start researching and writing the history of Estonian War of Independence. The campaign was a failure, but it helped to establish a special research institution later. In 1926 the Historical Committee for the War of Independence was created. The idea for the committee was borrowed from international experience. In the general staffs of most countries there were bureaus or departments of history. For instance, in Finland and Poland the historical bureaus were created after the First World War, in Germany and France that kind of committees existed even earlier. The purpose of these committees was to learn from the war experiences and use them in the future in the training of the armed forces.

The creators of the Historical Committee for the War of Independence, led by Major General Jaan Soots, hoped to involve the highly educated officers from the Estonian Higher Military School in the process of writing war history. The committee included the board and the workgroup. The board (from 1932–1940 in the lineup of Soots, Major General Nikolai

Reek, Major General Aleksander Tõnisson and two professional historians, Jüri Uluots and Hendrik Sepp) gave instructions to the workgroup (led by Colonel Mihkel Kattai) that assembled the historical material and started to write the scientific overview of the 1918–1920 war. The research results were hoped to be used for improving the Estonian military strategies and tactics.

The existence of the committee was plagued by completion problems. There were many personnel changes, the service in the committee was underpaid and none of the officers were prepared for historical research. The military circles had not realised the importance of historical research even by the beginning of the 1930s.

In 1932 the committee was reorganised. The new goal was to publish a popular overview of the Estonian War of Independence. A single-purpose division (led by Colonel August Traksmann) was created for the writing and publishing of the books.

In 1935 the committee began a successful campaign for gathering materials and memorabilia of the war. A wide network of correspondents was created, official and unofficial documentation, diaries, notebooks, manuscripts, private letters, leaflets, albums, photos and many other objects were collected. The memorabilia was later sent to Estonian War Museum.

In 1940, after the beginning of the Soviet occupation of the Baltic states, the Estonian Ministry of War and the committee were liquidated. Most of the officers were killed, deported or sent to prison camps.

The Historical Committee for the War of Independence did a great job in perpetuating the memory of the war and a thorough further research of the work of the committee would be essential.

LISAD

LISA 1. Sõjavägede Staabi ringkirja „Sõjamälestuste kogumisele!“ (31. mai 1920) avaleht (ERA.2124.2.2. L 30).

30

E. W.

W. rutuline.

SÕJAVÄGEDE STAAP

KANTSELEI

Ringkiri.

31. mail 1920. aastal

N° 3655.

Tallinnas.

Sõjamälestuste kogumisele!

Wabaduse võitluse heroilisem ajajärk on lõppemas. Malewa läheb koju ja viib enesega kaasa kaunimad leheküljed meie noorest ajaloost, on kindel, et suurem osa sõjamälestusi ja üleelamisi läheb hauda ühes nende omanikkudega.

Oleks kahju, kui praegune ajalooline moment kindlate ajalooliste dokumentide ja materjaali puudusel jääks tulewastele põlwelede seesmiselt selgusetaks, nagu enamasti kõik meie läinud ajalugu.

See oleks tulewikus suureks etteheiteks meie ajajärgu lohakale ja wähele waimlisele huwile, — neile, kes on kohustatud hoolitsema nimetud dokumentide peastmise ja fikseerimise eest — see on: meie rahwawäe waimliselt huwitatud ringkondile.

Mitte ainult tulewasele ajaloolasele, waid ka praegusele wäeteadlasele pakub meie wabaduse sõda wõrratud teaduslist huwi. Missugune on meie temperamendile wastaw taktika sihtjoon wäejuhatamises ja võitluses? On igal juhatajal oma taktika, wõi on rahwa temperament ses suhtes ühtlasi jooni loonud?

On meie taktikas omapäraseid wõtteid, mis meil kasulik oleks edasi kultiveerida? — Selle küsimuse peale ei wõi wastata, mõnele üksikule näitele wõi juhuslikele andmetele tugedes, waid kogu meie wabadussõja võitluse momente pildistades ja wäruhtude — Ülemjuhatajast kuni rühma ülemeni — kogemusi ja wõtteid wõrreldes.

Missugused dokumendid meie wabadussõjast oleksid tähtsad tulewasele ajaloolasele ja praegusele wäeteadlasele?

Esiteks muidugi kõik meie sõjawäe osade ja asutuste ametlikud käsud, päewakäsud, ettekirjutused, raportid, ettekanded, telefonogrammide, wahekirjad — ühesõnaga, kõik kirjawahehus ja statistilised teated.

Kuid see kirjawahehus wõimaldab ainult meie wabaduse sõja tegewuskawa jälgimist: ajajärgu waimu, entusiasmi ja üksikasju ei sisalda tema mitte.

Selleks tarwitseme elawa hinge elawat ja pildikat kujutlust wabaduse sõja kangelasilt. Wabadussõda walgustawaks materjaliks wõiks lugeda ka sõjaeagist ajakirjandust ja selles awaldatud lahingu ja elulookirjeldusi.

Kuid ajakirjanduses ilmunud lahingu kirjeldusi ei maksa tõsiselt wõtta. Nad tulewad harilikult mitte sõjawäelastelt ja on sihiliku ostarwega: meeleolu luua — ja seega ei sisalda nad mitte täielist ajaloolist tõtt.

Ainult wabaduse sõjast osawõtjate päewaraamatutes, sõdurite omawahelises westes lahinguist, wõltsimatus humooris, wõitlustest, hädasohtudest ja raskustest osawõtja lihtsas ja lapsemeelses lahingu kirjelduses, lehwib täiel mõõdul meie wabadussõja kangelaselik waim. Meie wabadussõja taktika kohta annab roodu ülem wäärtuslikuma materjaali.

Mitte millegagi seletataw ja andeks andmatu oleks, kui see tähtis ja wõrratu teaduslik materjaal tulewases kultuuriloo puuduks. Waewalt aimab selle suurust ja tähtsust praeguse aja materjalistik aju.

Ühes wabadussõja tegelaste nimedega lähewad hauda ka nende heroilised kujud. Mis meie waimline ja hingeline kultuur ja isearanis meie kirjandus sellega kaotaks, on praegu waewalt aimataw. Ainult need, kes on otsinud meie läinud ajaloo pöördepunktide wäikeste ja suurte tegelaste elawaid, reaalseid kujusid ja on erandita leidnud ainult hämaraid muinasjutte, — ainult need wõiwad aimata, missuguse wõrratuma kultuurilise ülesande ees meie selsame, praeguse ajajärgu, isearanis Wabadussõja kangelaste heroilisi isikuid ja tegusid kirjaltikult ajaloo lehekülge fikseerides.

Sellepärast kõik, kes endas jõudu tunnawad pilku enesesse ja oma tegewuse peale heita ja end arwustada, — wabaduse sõjast kirjalikke mälestusmärke koguma, selle kangelasi, mõtteid, meeleolusi ja muljeid fikseerima, üles kirjutama! Igauks sõjast osawõtja, käsi külge! Teie käte arw selles töös ei wõi kunagi liiga küllaline olla.

Mida rohkem mälestusi, memuaare, mõtteid, episoodide, juhtumiste kirjeldusi ja arwustamist, seda tänulikum on meile tulewiku ajaloolane.

Ainult paljast, halasti tõtt!

Luiskamise ja faktide walesti edasianne on täiesti wäärtusetu töö.

Et suuremale hulgale seda ülesannet hõlbustada ja teaduslikule alusele seada, olgu siin toodud teadete korjamise juhtnõidid:

1. Korjaja ja kirjutawa rahwawäelase: wäeosas, nimi, aukraad, amet, elulugu kuni wabaduse sõjani.
2. Missugustes oludes ja mõttega (ainult tõtt) astusite rahwawäkke.
3. Teie isärelised juhtumised ja nähtused esimeselt sõjapäewilt. — Meie suur tagamine: iseloomulikud episoodid.
4. Järgnewate huwitawate lahingute ja sõjaliste juhtumiste kirjeldus (kindlasti üles tähendada koht, aeg, osawõtjate isikute nimed ja teenistuse adressid).

LISA 2. Fotod

2a. Vabadussõja Ajaloo Komitee juhatus 1940. aastal (EFA.228.0-41402).

Istuvad vasakult: Jüri Uluots, Jaan Soots, Nikolai Reek, Aleksander Tõnisson

Seisavad vasakult: Mihkel Kattai, August Traksmann, Hendrik Sepp

2b. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon 1930. aastal (EFA.685.0-194278).

EFA.4-2101

2c. Jaan Soots – Vabadussõja ajaloo kirjutamise organiseerija ja Vabadussõja Ajaloo Komitee juhataja 1926–1940 (EFA.4-2101).

EFA.3-118

2d. Mihkel Kattai 1940. aastal – töökomisjoni juht ja eestvedaja 1926–1940 (EFA.3-118).

2e. Konrad Rotschild – Eesti rahvusväeosade loomise ja Vabadussõja eelloo uurija 1921–1927 (EFA.78.A-9-2).

2f. Jaan Riisenberg – Eesti sõjaväe organiseerimise ajajärku puudutava ajaloomaterjali koguja ja Eesti ratsaväe uurija 1920. aastate algusest (EFA.37.A-269-7).

2g. Johannes Poopuu – Soomusrongide diviisi ajaloo kokkuseadmise organiseerija ja kirjutaja. Pärast surma 1929. aastal jäi temast maha rikkalik isiklik kirjakogu, mille komitee ära ostis (EFA.114.A-252-1021).

Oskar Jalajas †

2h. Oskar Jalajas – üks töökomisjoni võtmetegelasi komitee algusaegadest, kes oma Kõrgema Sõjakooli lõputöös käsitles sõjaajalooteaduse arengut ja sõjaajaloo uurimise metoodikat (pilt ajakirjast Sõdur, nr 1/2, 1931).

EFA.133.A-81-9

2i. Oskar Kurvits 1929. aastal – üks viljakamaid sõjaajaloo uurijaid komitees, 1. Eesti polgu ajaloo kokkuseadja, Vabadussõja Mälestamise Komitee sekretär ja VAK-i mälestuste kogumise toimkonna juhataja (EFA.133.A-81-9).

2j. August Traksmann (Traksmaa) – Vabadussõja populaarteadusliku teose ajaloo toimkonna juhataja, komitee „elutöö“ „Eesti Vabadussõda 1918–1920“ I ja II köite koostaja (<http://www.okupatsioon.ee/et/foto-teistest-kogudest?showall=1> – 10.05.2013).

2k. Hengo Tulnola – Vabadussõja arhiivi korraldaja (ERA.2124.2.98. L 8).

2l. Gustav Simmo – töökomisjoni liige 1929–1940 (ERA.2124.2.98. L 10).

LISA 3. Vabadussõja Ajaloo Komitee üleskutse Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu mälestuste korjamiseks ja komiteele saatmiseks 1936. aastast (ERA.2124.2.103. L 1).

V. lgp. kodanik!

Rahva ajaloo ei ole midagi suuremat, kui kätte võtta vabadus ja riiklik iseseisvus. See-pärast kõik need kodumaa pojad ja tütreid, kes nii või teisiti on kaasa aidanud Eesti riigi rajamisele, eriti aga Vabadussõja võiduks, võivad olla uhked sellele.

Kuid eesti rahva ajaloolise suurvõidu jäädvustamisel lasub kaasaegseil veel suur kohustus: **kokku koguda ja säilitada tulevastele põlvetele täielik materjal selle kohta, kuidas võideldi ja võideti kätte vabadus ja riiklik iseseisvus.**

Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu (1917–1920. a.), eriti Vabadussõja, ajaloo materjalide kogumine ja korraldamine on Vabadussõja Ajaloo Komitee tähtsamad ülesanded. Selle teostamisel Komitee on aastate vältel kogunud Vabadussõja Arhiivi kõik alalhoidunud ja seni kätte saadud Vabadussõja-aegseid kaitseväge ja kaitseväe üksuste ja asutiste arhiivid, kokku mitu miljonit dokumenti. Sellele lisaks on saadud eelnimetatud ajastu sündmustest osavõtmult hulk dokumente, päevikuid, isiklike mälestusi ja esemeid.

See suur kogu ei ole veel küllalt täielik vabadusevõitluse põhjalikuks uurimiseks ja kirjeldamiseks. Palju väärtuslikku materjali on läinud sõjalukorras kaotsi ja väga palju sellest on veel sündmustest osavõtnute käes. Olemasolevaid **tühikuid on võimalik täita osaliselt isiklike mälestustega**, mis võimaldavad süveneda sündmustesse, olukorda ja eluavaldustesse mitmekülgsemalt. Isiklikud mälestused ühtlasi aitavad elustada ametlikku arhiivmaterjali.

Vabadussõja Ajaloo Komitee on neil põhjustel asunud kõige laiaulatusliku-male Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu sündmuste, eriti Vabadussõja, mälestuste, dokumentide ja esemete kogumisele. Sellest tööst peaks kujunema, Dr. J. Hurti eesti rahvaluule kogumise eeskujul, laiaulatuslik rahvuslik suurüritus.

Meie kõik hindame Dr. J. Hurti ja tema töö jätkajailt kogutud rahvaluulet eesti rahva üheks tähtsamaks kultuurivarasale. Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu arhiivalid ja seda täiendavad isiklikud mälestused on meie rikkalikkude rahvaluulekogude kõrval teiseks tähtsaks varasale. Need materjalid on vahetuteks tunnistajateks sellele, kuidas Kalev tuli koju „oma lastel õnne tooma, eesti põlve uueks looma“. Sellest varasalest tulevased põlvad ajaloo rasketel aegadel võivad ammutada jõudu võitluseks oma kodu kaitsel.

Iga aastaga variseb hauda rohkesti sündmustest osavõtnuid, viies enesega kaasa, nii öelda, rükkese ajalugu. Samuti osavõtnuil iga mööduva aastaga ununevad ja tuhmuvad mälestused, mis seega kaotavad palju oma väärtusest. Kõik see **kohustab meid kõige kiiremale mälestuste kogumisele.**

Kogutava materjali suurt tähtsust arvesse võttes, iga kodanik, eriti Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu sündmustest osavõtnu, lugegu omaks pühaks kohuseks sellele tööle kõigiti kaasa aidata. **Iga kaastööline jäädvustab seega oma nime Vabadussõja Arhiivis, ühtlasi ka Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajaloo.**

Eeldades Teie tõsist arusaamist eesti rahva vabadusevõitluse sangarliku ajajärgu jäädvustamise vajadusest, loodab Vabadussõja Ajaloo Komitee, et Teie ei keeldu astumast Komitee kaastööliseks Eesti riikliku iseseisvuse võitluse ajastu mälestuste, dokumentide ja esemete kogumisel.

Komiteel ei ole võimalik kõigile kaastöölistele tasu maksta nende vaeva eest, kuid kolme kuni viiele parimale kaastöölisele, kes saatnud Komiteele kõige rohkem väärtuslike mälestusi, dokumente jm., määratakse tasuks iga aasta 100 kuni 250 krooni, mis jaotatakse vastavalt kogutud materjalide hulgale ja väärtusele.

Ei peaks Teil isiklikult võimalik olema astuda kaastööliseks, palub Komitee seda üleskutset edasi anda asjast huvitatule. Samuti palub Komitee märkida vastusel isikute nimed, kellelt võiks loota kaastööd.

Ettepanekusse jaotavalt suhtumise korral saadetakse Teile vastavad juhendid. Komitee loodab et täidate juuresoleva teatise ja saadate selle tagasi lähematel päevadel.

Austusega

Vabadussõja Ajaloo Komitee.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Andero Nimmer (sünnikuupäev: 21.08.1986)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Vabadussõja Ajaloo Komitee (1926–1940)“,

mille juhendaja on Ago Pajur, PhD

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 10.05.2013